

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A RENDSZERVÁLTÁSRÓL

NAPVILÁG KIADÓ

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK
A RENDSZERVÁLTÁSRÓL
(1987–1990)

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A sorozatban eddig megjelent:

Kérdések és válaszok az Európai Unióról
Kérdések és válaszok a cigányságról
Kérdések és válaszok az első világháborúról
Kérdések és válaszok a Kádár-korról
Kérdések és válaszok 1918–1919-ről
Kérdések és válaszok a Horthy-korról
Kérdések és válaszok az 1944–1949 közötti
magyar történelemről
Kérdések és válaszok 1956-ról

Kérdések és válaszok

A RENDSZERVÁLTÁSRÓL (1987–1990)

Megjelent

a Nemzeti Kulturális Alapprogram,

a Politikatörténeti Alapítvány és a Politikatörténeti Intézet
támogatásával

Szerkesztette: Ripp Zoltán

A szerkesztésben közreműködött: Antal Attila

A kötet szerzői:

Antal Attila (AA)

Botos János (BJ)

Feitl István (FI)

Ripp Zoltán (RZ)

Takács Róbert (TR)

ISBN 978 363 338 217 2

Kiadja a Napvilág Kiadó Kft., Budapest

www.napvilagkiado.hu

Első kiadás: 2019

© A szerzők

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva

ISSN 2064-3500

A kiadásért felelős a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója

Felelős szerkesztő: Gellériné Lázár Márta

Borító: Janković Milán, Prosinger Livia

Tördelés: Volos Bt.

Nyomás, kötés: Séd Nyomda, Szekszárd

Felelős vezető: Katona Szilvia ügyvezető igazgató

Megjelent: (A5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

Tartalom

- 11 Melyek voltak a „sarkalatos törvények”?
- 12 Miről beszélgetett Taki bácsi és Vágási Feri a *Szomszédokban*?
- 14 Nem tudta vagy nem akarta megakadályozni Gorbacsov a kelet-közép-európai átalakulást?
- 17 Mivel nyerte meg a Magyar Demokrata Fórum az első szabad választásokat?
- 19 Mit jelentett a konszenzus elve a tárgyalásokon?
- 20 Mi volt az eladósodás szerepe a rendszerváltásban?
- 22 Milyen tényezői voltak a rendszer válsága elmélyülésének, és miért tagadta Kádár János a válság tényét?
- 23 Miféle *Társadalmi szerződést* javasolt a demokratikus ellenzék Beszélő-köre?
- 25 Miből lesz a cserebogár – avagy kik és miért alapították meg a Fideszt?
- 26 Ellenforradalom, népfelkelés vagy forradalom – milyen szerepe volt az ötvenhatos események átértékelésének az átalakulásban?
- 28 Kik fogalmazták meg a rendszerváltás programját, és mit tartalmazott?
- 30 Kik voltak a „kerekasztal lovagjai”?
- 31 Miért lett kulcskérdés az államfőválasztás kérdése?
- 32 Mely tényezők támogatták a rendszerváltás liberális jellegét, és melyek hatottak ellene?
- 34 Milyen hatása volt a nemzeti kérdés nyílt felvetésének?
- 36 Ki volt az Országgyűlés „rossz szelleme”, és miért nézték az emberek a tévében a parlament közvetítését?
- 38 Hogyan gondolkodott a szovjet vezetés a kelet-közép-európai reformokról?
- 40 Miért következett be szakadás az Ellenzéki Kerekasztal szervezetei között?
- 42 Hogyan alakult ki és mivel járt a „Gorbi-mánia” Nyugaton?
- 44 Ki engedte át a keletnémet menekülteket a határon?

- 46 Milyen gazdasági szakértői egyeztetések folytak a kerekasztal-tárgyalások után, és miért volt „indulatos” Kornai János röpirata?
- 48 Legitim volt-e a kerekasztal-tárgyalások alkotmányozása?
- 49 Milyen hatással volt a magyar átmenetre a lengyel példa?
- 52 Hogyan érvényesült a „dominóelv” a szovjet tábor országaiban?
- 54 Mi az a „rózsadombi paktum”?
- 55 Mi volt Tőkés László szerepe a romániai eseményekben, és hogyan vetettek véget a marosvásárhelyi események a magyarországi eufóriának?
- 56 Hogyan „torgyánizálódott” a Kiszgadzapárt?
- 59 Miért nem vezettek eredményre a gazdasági kerekasztal-tárgyalások?
- 60 Milyen jelei voltak a külpolitikai orientációváltásnak a keletnémet menekültek kiengedése előtt?
- 62 Mit jelent a *peresztrojka* és a *glasznoszty*?
- 64 Miért kíséreltezzék a demokratikus ellenzék pártalakítás helyett hálózat létrehozásával?
- 66 Miről tárgyalt Grósz Károly Aradon, és miért nem sikerült a magyar–román konfliktus enyhítése?
- 69 Hogyan született meg a tárgyalások előtt az egyesülési és a gyülekezési törvény?
- 71 Kiket neveztek zöld báróknak?
- 72 Volt-e a hatalomnak választási lehetősége a lengyel és a kínai út között?
- 73 Ki „küldte haza” a szovjet csapatokat, avagy mikor járt le a Brezsnyev-doktrína szavatossági ideje?
- 76 Mi az a „washingtoni konszenzus”; mit diktált az IMF és a Világbank?
- 78 Kik voltak a fideszes „bikaborjak”, és ki szabadította ki őket Prágából?
- 80 Milyen változásokat hozott Németh Miklós kormánya az átmenetben?
- 82 Miért ment Pozsgay Imre Lakitelekre, és merre haladt a harmadik út?
- 85 Miért emelkedtek gyorsan az árak?
- 88 Sietteték vagy inkább lassították volna a nyugati politikusok a változásokat?

- 89 Kik hallgattak a szívükre a választási kampányban?
- 92 Hányféle ellenzéke volt a Kádár-rendszernek, és milyen volt a viszonyuk egymáshoz?
- 94 Mit foglalt magában a modellváltás koncepciója, és miért bizonyult illuzórikusnak?
- 96 Hogyan formálta Antall József kormányképes párttá a Magyar Demokrata Fórumot?
- 98 Kiknek nem tetszett a Münnich Ferenc utca, és miért nem voltak népszerűbbek a radikális pártok?
- 99 Volt-e reális esély egy nagykoalícióra?
- 102 Hogyan került „Egérke” a csúcsra, és ki volt a legdrágább focista – avagy sportnagyhatalom volt-e Magyarország?
- 104 Mit ígértek a liberálisok a választóknak?
- 105 Mit tépett szét George Bush elnök a Kossuth téri esőben?
- 107 Mivel járt az antikommunizmus radikalizálódása az 1990-es országgyűlési választásokon?
- 109 Miért tartottak időközi országgyűlési választásokat 1990-ben, és kik győztek?
- 112 Mi volt a négyigenes népszavazás, és hogyan rendezte át a pártviszonyokat?
- 114 Érzékelhető volt-e az egyházak és a vallásosság szerepének az erősödése?
- 117 Miért a Munkásőrség, nem pedig az állambiztonsági szolgálat kérdése állt az ellenzéki erők figyelmének középpontjában?
- 119 Hányfelé töredezett a baloldal a választások idejére?
- 121 Miért volt sürgős a helyi önkormányzati rendszer létrehozása?
- 123 Ki nyerte az önkormányzati választásokat, és hogyan lett Demszky Gábor Budapest főpolgármestere?
- 125 Miért késett Göncz Árpád köztársasági elnöki beiktatása?
- 127 Milyen szerepe volt a Soros Alapítványnak a nyolcvanas évek végi Magyarországon?
- 129 Ki kivel és hogyan akart vagy nem akart tárgyalni?
- 131 Hová tűntek a kommunisták?
- 133 Hogyan jött létre az Ellenzéki Kerekasztal, és milyen praktikákkal próbálták felbomlasztani?
- 135 Málta hozta el Jalta végét?

- 136 Mi volt a Dunagate-botrány, és milyen következményekkel járt?
- 138 Mit hozott az MDF és az SZDSZ paktuma?
- 140 Hozott-e fordulatot és reformot a *Fordulat és reform*?
- 143 Hogyan jutott el Grósz Károly a „fehérterroros” beszédhez, és mi célt szolgált az?
- 145 Kik szorgalmazták és milyen alapon szervezték újjá a történelmi pártokat?
- 147 Mely szervezet tárgyalási elképzelései érvényesültek az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásain?
- 149 Miért lett az MDF a legerősebb ellenzéki szervezet, és milyen koncepcióval lépett fel a többpártrendszer kialakulása idején?
- 151 Mikor kelt fel a *Nappali Hold*?
- 153 Miért lett bonyolult a választási rendszer?
- 155 Hogyan lett liberális párt a Szabad Demokraták Szövetsége?
- 157 Voltak-e sztrájkok a rendszerváltás idején, és milyen sztrájktörvény született?
- 160 Miféle kiadványokat árultak az utcai standokon?
- 163 Miért lett háromszögletű a Nemzeti Kerekasztal, és hány szintje volt a tárgyalásoknak?
- 165 Hogyan alakult a tárgyalásos átmenet résztvevői és az Országgyűlés viszonya?
- 167 Változott-e valami a színházi életben?
- 169 Milyen hatása lett a világútlevél bevezetésének?
- 170 Hogyan szabályozták a pártok működését és finanszírozását?
- 172 Hogyan változtatták meg a Büntető Törvénykönyvet?
- 174 Mikor kötötték meg a Suzuki-szerződést?
- 176 Miért a „Dunaszaurusz” ügye vitte utcára a legnagyobb tüntető tömegeket?
- 178 Kik és mit búcsúztattak Kádár János temetésén?
- 180 Kik és hogyan alapozták meg a médiaháborút?
- 182 Mi volt a Gorenje-hadművelet?
- 184 Kik voltak a sztárok, és melyek voltak a slágerek?
- 186 Milyen botrány támadt 1989-ben az érettségi vizsgák körül?
- 187 Hogyan alakult át a nyomtatott sajtó a rendszerváltás idején?
- 190 Hogyan került sor a köztársaság kikiáltására?

- 192** Mi történt az „első szabad március 15-én”?
- 194** Kikből alakult meg az első Alkotmánybíróság?
- 195** Mit néztünk a moziban 1989-ben?
- 198** Mi volt a forrása az első magán-médiabirodalomnak?
- 199** Miről szólt a címervita?
- 201** Mitől lett népszerű az MDF-piac?
- 202** Hogyan kezdődött az autó-rendszerváltás?
- 204** Mit keresett és mit talált Grósz Károly az Egyesült Államokban?
- 205** Népi Ellenőrzési Bizottság vagy Állami Számvevőszék?
- 207** Miért nem jutott fontosabb szerephez az Új Márciusi Front?
- 208** Miért zárták ki az MSZMP-ből a „négyeket”?
- 210** Miért követelték a reformkörök a platformszabadságot, és mire jutottak vele?
- 212** Hogyan jött létre a kétszintű bankrendszer?
- 215** Kik vettek részt az utódlási harcban, és hogyan történt Kádár menesztése?
- 217** Milyen ellenzéki demonstrációkkal szemben lépett fel erőszakkal a rendőrség?
- 218** Hogyan fogadta el az MSZMP a többpártrendszert, és miért ment bele a szabad választásokba?
- 221** Kikből állt az MSZMP reformszárnya, és miért nem szakadt szét az állampárt a feloszlató kongresszus előtt?
- 223** Hová tűnt a hagyományos szociáldemokrácia?
- 224** Új vagy utódpárt született a Magyar Szocialista Párt megalakulásával?
- 227** Tartozott-e a népre, hogy mi zajlott a tárgyalásokon?
- 228** Miért nem született azonnal átvilágítási törvény, avagy hová lettek a besúgók?
- 231** Kik voltak az „ejtőernyősök”, és hová „ejtőernyőztek”?
- 233** Mi volt a spontán privatizáció, és kik voltak a haszonélvezői?
- 236** Mivel próbálkoztak a régi és az új szakszervezetek?
- 238** Kik követelték a régi tulajdoni viszonyok helyreállítását?
- 241** Mikor születtek meg a piacgazdaság bevezetésének „alaptörvényei”?
- 243** Hogyan vált a rendszerváltás szimbolikus aktusává Nagy Imre és mártírtársai temetése?
- 245** Miért nem „tetszettünk forradalmat csinálni”?

247 Irodalom

247 Források és feldolgozások

252 A szócikkhez használt korabeli újság- és folyóiratcikkek

255 Tematikus bontás

Melyek voltak a „sarkalatos törvények”?

A „sarkalatos” jelző a magyar jogtörténetben jelen lévő, kiemelt jelentőségű törvényekre utal. A rendszerváltás után a sarkalatos törvény azon speciális típusú törvényt jelentette, amelynek elfogadásához vagy módosításához a jelen lévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazatára van szükség. A rendszerváltáskor azonban a sarkalatosság nem a törvény elfogadásához szükséges szavazatszámra utalt, hanem arra, hogy a rendszerváltás közjogi keretét meghatározó jogszabályokról van szó.

A rendszerváltoztató törvényeknek három csoportja volt. Egyrészt a Németh-kormány a parlament elé terjesztette még a Nemzeti Kerekasztal tárgyalások előtt, 1989 első felében a rendszerváltoztató törvények első csoportját: az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény; a gyülekezési jogról szóló 1989. évi III. törvény; a sztrájkról szóló 1989. évi VII. törvény; a gazdálkodó szervezetek és a gazdasági társaságok átalakulásáról szóló 1989. évi XIII. törvény; a népszavazásról és népi kezdeményezésről szóló 1989. évi XVII. törvény (→112). A NEKA-tárgyalások megindulása után az ellenzék azt kérte a kormánytól, hogy nagy jelentőségű, a tárgyalásokkal kapcsolatos törvényt ne terjesszen a parlament elé. Ezeket követte a rendszerváltoztató törvények második csomagja, a „sarkalatos törvények” elfogadása. A NEKA-tárgyalások eredményeit, kényszerkompromisszumait ugyancsak a Németh-kormány előterjesztésére az utolsó (1985-ben összeült) Országgyűlés 1989. október 17. és 20. között elfogadta a következő törvényekkel: az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. törvény; az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény (→194); a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló 1989. évi XXXIII. törvény; a Büntető Törvénykönyv és a büntetőeljárás törvény módosítása; az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1989. évi XXXIV. törvény; a köztársasági elnök (→31) választásáról szóló XXXV. törvény. A sarkalatos törvények a rendszerváltás jogi/politikai összekötő elemét jelentették, és alapjaiban határozták meg a kiépülő demokratikus berendezkedést. (AA)

Miről beszélgetett Taki bácsi és Vágási Feri a *Szomszédokban*?

A *Szomszédok* 1987 májusában költöztek be a gazdagréti lakótelepre, ahol az első házgyári tízemeleteseket 1984 márciusában adták át. A „teleregény” műfaja nem volt ismeretlen a magyar közönségnek, hiszen A Szabó család sorsát a rádióban már 1959-től nyomon követhették. A kéthetente jelentkező sorozat a Magyar Televízió egyik nagy sikere lett, a magyar nézők együtt élték át velük nemcsak a rendszerváltás éveit, hanem a következő évtizedet is.

Természetesen a sorozat számtalan azonosulási lehetőséget kínált – értelmiségitől munkásig, diáktól kisnyugdíjasig: mentőorvos, általános iskolai tanár, erdész, légikisasszony, operaénekes, keramikus, kozmetikus, fodrász, taxis, nyomdász is élt a házban. Nem hiányoztak a késő nyolcvanas évek sajátos figurái sem. Utóbbi klaszszikus példája a fotós Gábor Gábor, aki simulékony üzletemberként az újabb és újabb pénzszerzési-lehúzási lehetőségeken törte a fejét: 1989-ben például külföldi turistákat fényképezett volna népviseletes lánykával a Halászbástyánál, majd házasságközvetítőnek felcsapva amerikai férjeket ígért magyar hölgyeknek. Üzleti hitvallását jól összefoglalja az alábbi: „minden pesti bányarém idejön és fizet”. Nemcsak neki ment jól az üzlet, a maszek autószerelőnek is, akinél a nyugdíjas taxis Taki bácsi pár hetet feketén dolgozott a Ladájának szervizelése fejében. Ott volt cserealkatrész is („én nem állami vállalat vagyok, Takikám”), nem úgy, mint a nyomdában.

A *Szomszédok* hétköznapi hősei elsősorban a kisemberek problémáival küszködtek 1989-ben is. Mindenekelőtt a megélhetési nehézségekkel: 1989 júniusában például szinte mindegyik családnak azzal kellett szembenéznie, hogy nincs elég pénze közös nyaralásra, ősszel a közös képviselő, Böhm bácsi a gyógyszerét nem tudta kiváltani. A közszolgálati ethoszú sorozat azt is elmagyarázta – egy lelketlen tanácsi bürokrata hölgyet is felvonultatva –, hogyan kell a nyugdíjasoknak tanácsi támogatást igényelniük. De túl drága volt a bútor, a zöldség, a rovarirtó; „ha szabadáras lesz minden, nem lesz vevő” – kesergett a piaci zöldséges is. A drágaság mellett a legtöbb panasz talán a telefonhelyzetre volt: vagy eleve nem kaptak

telefont, vagy volt ugyan, de a vonal volt rossz; sürgős ügyekben, balesetek után cédulán üzentek, több közvetítőn át. Ám mindenképpen dobogós helyen végzett a bürokrácia is – akár egy lakáskérvény, akár egy környezetszennyezési ügy kapcsán.

A *Szomszédok* rendezője, Horváth Ádám és forgatókönyvírói, Miskolczi Miklós és Polgár András elsősorban a mindennapi gondokra koncentráltak: megélhetés, lakhatás, egészség-betegség (például az AIDS-veszély), és persze bőven előfordultak magánéleti viszályok, házastársi konfliktusok is minden korosztályban. Előke-rült a világutazás is. (→169) Julcsi Velencébe utazott az osztályával, a barátnői leginkább a kirakatokra voltak kíváncsiak. Sümeghi művész úr viszont egy bécsi túra ötletével házalt nyugdíjas kollégáinál november 7. előtt: a tisztességtelen ajánlat szerint kiváltanak a valutakeretet, majd a papírral meg a schillinggel együtt beülnének egy bizniszelő ismerős autójába, hiszen így juthat át a valuta legálisan a határon, majd Bécsben – feketeárfolyamon – eladnák a férfinak a valutát, ők pedig pár schillinggel a zsebükben csatangol-nának az osztrák fővárosban.

A politika is időről időre szóba került, ám csak óvatosan. Az év két nagy rendszerváltó eseménye közül például szó volt Nagy Imre újratemetéséről, (→243) de nem említették a köztársaság kikiáltá-sát. (→190) Böhm bácsi például nagyon szerette volna tévén kö-vetni az újratemetést, de senki sem akadt, aki át tudta hívni június 16-án. Kádár János temetése alkalmával (→92) már meg se próbálta áthívatni magát – ezzel nem foglalkozott a műsor. Az iskolás Julcsit a nagymamája annyiban avatta be 1956 eseményeibe, hogy elmesélte: a nagyapja akkor vesztette életét, amikor a harcokban a házukat bombatalálat érte. Vagyis megalkottak egy se forradalmár, se a másik oldalon állást foglaló családot. Egyébként is mindenki arra figyelmeztette az állampolgárokat, hogy ne legyen felfordulás. Mágenheim doktort a Hősök terére osztották be mentősként ügyelni: „szeretném, ha nem lenne dolgunk” – üzent a megem-lékezés résztvevőinek. Etus nagymama leintette Julcsit, nem lesz semmiféle tüntetés, amiről néhány osztálytársa beszélt, csak „csen-des gyászünnepe”.

1989 októberében a köztársaság helyett szóba került a pártkong-resszus: a nyomdában az egyelőre tanácstalan balos kommunista

Kenéz elvtársat cukkolták az elromlott gép mellett („megváltozott a párt, szétesett a gép”; „jobbról nem lép vissza vagy balról?”). Taki bácsi kicsit az október elején alakult Magyar Szocialista Pártot is fricskázta a Lenke néni hatalmát megtörő családi kongresszus ötletével: „mi hárman összeülünk és elhatározzuk, hogy ezentúl Takács helyett Szakács lesz a nevünk. Véget vetünk a Te monolitikus uralmadnak.” De az új pártokról, a mögöttük felsorakozókról is megvolt a Szomszédok véleménye. „De most mindenki elszánt reformer. Mára kiderült, hogy ezt a negyven évet pár elszánt gazember vezette félre, a többség mindig titokban harcolt ellenük” – kesereg a keményen dolgozó kisember, Vágási Feri. Öreg szocdem nyomdászkolégája egyetért vele: a tavalyi cikkeket ugyanazok írták, mint az 1989-eseket, de már egészen más mellett tesznek hitet. (→131) És sajnos azoknak megy jól, akik köpönyeget forgatnak, kontráz Feri, aki két műszakos munkája mellett is csak részletre tudja megvenni az új ülőgarnitúrát.

És persze érezhetők a változások abból is, hogy immár a halottak napja és a vallásosság a téma november elején, nem a nagy októberi szocialista forradalom. A történelemtanárnak a szülők előtt azt kell magyaráznia, immár miért azt tanította 1956-ról, hogy forradalom volt, míg az iskola az orosz tanárok helyett német és angol nyelvtanárokat keres. Hiába, mert óraadásból tízszer annyit keresnek.

A Szomszédok tehát a kisemberek panaszai felől követte nyomon 1989 eseményeit. Csendesen, kimondatlanul volt kormánypárti: ellenzéki alakok nem jelentek meg Gazdagréten, a feszültségek ilyen levezetésével pedig valamelyest hozzájárult az erősödő gazdasági-társadalmi válság feldolgozásához. (TR)

Nem tudta vagy nem akarta megakadályozni Gorbacsov a kelet-közép-európai átalakulást?

„Ezeknek az országoknak a népe fel fogja tenni a kérdést: mi a helyzet az SZKP-val, milyen kötőfék fogja visszatartani országait? Egyszerűen nem tudják, hogy ha erősebben megrángatnák a kötőféket, akkor el is szakadna” – mondta a szovjet főtitkár 1989 januárjában pártja vezetői előtt a kelet-közép-európai változásokról. A katonai beavatkozást, amely gátat vetett volna a válság

elmélyülésének és a nyugatos orientáció erősödésének, addigra kizárták a lehetőségek közül, egyéb eszközöknek pedig híján voltak a Kremlben.

Gorbacsov válaszáut elé került, miután nyilvánvalóvá vált számára, hogy a két világrendszer gazdasági-hatékonysági versenyében a Szovjetunió nem képes a lépéstartásra, a fegyverkezési verseny pedig végletesen kimeríti. Úgy döntött, hogy a birodalmi politikával szemben reformjaival a Szovjetunió belső szociális viszonyainak konszolidálására és a saját országában érlelődő nemzeti konfliktusok rendezésére összpontosít. Már évekkel korábban, a KGST 1986. novemberi budapesti csúcstalálkozóján jelezte, hogy vége a korábbi évtizedek gyámkodásának, az egyes kommunista pártok saját népeiknek tartoznak felelősséggel. A következő években bebizonyosodott, hogy nem a levegőbe beszél; utat engedett a lengyel és a magyar párt liberalizáló és demokratizáló reformkísérleteinek. (→49)

Gorbacsov természetesen nem rendszerváltásra és különösen nem a szövetségi rendszer felbomlására számított, hanem a rendszer megmentésének, megváltozott formában való továbbéltetésének útját kereste. Maga sem tudta felmérni, hogyan módosulnak a reformlépései nyomán a Szovjetunió belső viszonyai. Ezért nem csoda, hogy folyamatosan változtak a szövetségesei számára bizonytalanul kijelölt határpontok, amelyek átlépését Moszkva már nem nézné jó szemmel. A tárgyalások során a változások támogatása mellett sem mulasztotta el a reformereknek szánt – többnyire nyakatekert formában közölt – figyelmeztetést: felelősek a szocialista rendszer megőrzéséért.

Gorbacsovnak az enyhülést szorgalmazó, markáns Nyugat-politikája volt, (→92) de azt nem igazán mérte fel, hogy mi történik az új helyzetben Kelet-Közép-Európával. A lengyel és a magyar reformok határait egyre inkább kitolva szabta meg, ugyanakkor túrta a neosztálinista román, az ortodox kommunista csehszlovák és a keletnémet rezsimek ellenállását a változásoknak. A maga elsősorban biztonságpolitikai célzatú nyugati nyitásával új helyzetet teremtő és komoly belső feszültségekkel terhelt Szovjetunió egyre kevésbé tudott és akart gazdasági segítséget nyújtani a válságkezeléshez szövetségeseinek, ami gyorsuló ütemben bontotta le a ko-

rábban rendíthetetlennek vélt korlátokat, és erősítette a nyugatos orientációt. Moszkva nem volt képes a birodalmi politika további finanszírozására, nyílt erőszak alkalmazásával pedig – ha Gorbacsov fenn akarta tartani politikájának hitelességét – már nem tudta befolyásolni a széttartó utakat választó szövetségeseket.

A tendencia egyértelmű volt, de a magyarországi reformereknek mégis folyvást figyelniük kellett arra, hogyan lavírozzanak, mit tesznek lehetővé a Moszkvából fújó szelek. Nem voltak egyértelműek az egyes politikusoktól érkező üzenetek sem, Andrej Gromiko államelnök és a konzervatívok vezéralakja, Jegor Ligacsov gesztusai egészen más benyomást keltettek, mint Nyikolaj Rizskov miniszterelnök szavai. Időről időre elbizonytalanodni látszott Gorbacsov pozíciója is. A reformerek szerencséjére Gorbacsovnak a szövetségi rendszerbe tartozó országok ügyeivel foglalkozó külpolitikai tanácsadói, mindenekelőtt Alekszandr Jakovlev és Vagyim Medvegyev a szocialista országok „elengedésének” álláspontja felé hajlottak.

1988 áprilisában még arról érkeztek hírek, hogy erősödik a harc a hívei és ellenfelei között. Gorbacsov híres taskenti beszédében a politikai és gazdasági peresztrojka (→62) összekapcsolása mellett tett hitet a konzervatív offenzíva visszaszorítására. A birodalmi szemlélet erős maradt a Kremlben, érezhető volt a katonai lobbis és a vezetés konzervatív szárnyának nyomása. A Varsói Szerződés vezetőinek ülésén először fordult elő, hogy a Szovjetunió kisebbségbe került álláspontjával, Gorbacsov csak a magyarok és a lengyelek stabil támogatását tudhatta maga mögött. Gorbacsov és a másik két „reformország” képviselői hangoztatták, hogy komolyan kell venni az egységesülő Európa kihívását és a szovjet pártfőtitkár által szorgalmazott „európai otthon” koncepcióját és elengedhetetlen a radikális fegyverzetcsökkentés. Gorbacsov számára már a nyugati nagyhatalmakkal történő megegyezés (→88) volt a legfontosabb szempont. A legkevésbé sem hiányzott, hogy egy erőszakos fellépés, akár a rendszer fenntartása érdekében, olyan felfordulást váltson ki, amely növeli a bizonytalanságot a térségben.

Gorbacsov és csapata tehát úgy döntött, hogy a figyelmeztető gesztusokon túl nem avatkozik be szövetségesei belső reformfolyamataiba. A nagy múltú Szolidaritás révén erős ellenzékkal rendel-

kező Lengyelország fejleményei voltak a sorsdöntők. Moszkvából nézve az ott érlelődő tárgyalásos, a hatalom korlátozott megosztását kilátásba helyező megoldás elfogadhatónak látszott, mert azt ígérte, hogy fennmarad a belső stabilitás, továbbá hogy a kommunista pártvezetők meg tudnak annyit őrizni hatalmi pozícióikból, amennyi elegendő a megreformált szocialista berendezkedés és főleg a szövetségi rendszer fenntartásához. Mindazonáltal Moszkvában 1989 elejére nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a fejlemények túlléphetnek a szocialista rendszer keretein. A Gorbacsov számára készült elemzések kimutatták, hogy Lengyelországban és Magyarországon az események a pluralizmus, a koalíciós, parlamentáris kormányzás felé tartanak, és a kommunista pártok kizárólag politikai szövetség keretei között őrizhetik meg kormányzati szerepüket. A legkedvezőbb megoldásnak azt vélték, ha új modellként valamifajta „parlamentáris vagy elnöki szocializmus” alakul ki, ezért helyeselték, ha a demokratikus változásokat az uralkodó párt kezdeményezi. Így nyíltak esély arra, hogy fennmaradjon a belső stabilitás, és az átalakuló országok továbbra is eleget tegyenek szövetségi kötelezettségeiknek. (RZ)

Mivel nyerte meg a Magyar Demokrata Fórum az első szabad választásokat?

A kerekasztal-tárgyalások végéig úgy tűnt, hogy az MDF „győztes pozícióból” várhatja a választásokat. Támogatottsága már 1989-ben jelentős volt, a négyigenes népszavazásig (→112) más ellenzéki erő népszerűsége nem vetekedhetett az övékkel. Az MSZP megalakulása (→224) sem történt ellenükre, így a velük párbeszédképes reformerek „lekapcsolták a szerelvényről” a mind terhesebb konzervatív kommunistákat.

Az 1989. novemberi népszavazás viszont egyértelmű kudarc volt számukra: a kezdeményezők közül az SZDSZ zsebelte be az ismertséget és támogatást, míg az MDF-nek újra kellett gondolnia a helyzetét, és belül tisztázni a szocialistákhoz, mindenekelőtt azok Pozsgay Imre által fémjelzett vonalához fűződő viszonyát. Az óvatosságot rögtön megindult, de a választás előtti hónapokban már a korábbi jó viszonyt, a nagykoalíciós elgondolásokat (→99)

is feledtetni igyekeztek. Részben ezért, részben az SZDSZ-szel való versengés miatt választási kampányukban immár a kommunizmussal való szakítást és – ha jelképesen is – elitcserét ígértek. (→107) Antikommunizmusuk azonban más színezetű volt, mint a liberálisoké: a kommunizmussal nem az egyén jogait állították szembe, hanem a nemzetet, a nemzet felszabadítását. A nemzeti tematika jelentőségét a választások előtti hetekben a marosvásárhelyi véres események (→55) még inkább kidomborították. A március 20-i budapesti Erdély-tüntetést – újfent – az MDF kezdeményezte. Ezen más pártok szónokai – az SZDSZ nevében például az erdélyi származású Tamás Gáspár Miklós – is felszólaltak, de a sajtó is Csurka István gondolatait emelte ki: „Sütő András személyében a magyarságot botozták meg.”

A harmadikutas mentalitás is erősen élt: így a magyar nemzetet nemcsak a kommunizmustól, hanem a kapitalizmustól, a hatalmas gazdasági erők elnyomásától is óvták. Ez sokáig inkább hátrány volt az MDF számára, ám Antall József egy olyan, Nyugaton is értett és elfogadott víziót jelenített meg, amely a német kereszténydemokráciát és a szociális piacgazdaság modelljét igyekezett átültetni. A válságos gazdasági helyzetben, amikor a munkanélküliség lehetősége (→157) negyven év teljes foglalkoztatottság után sokakat megrémített, és mindenki a növekvő árakra panaszkodott (→12, 85), az MDF nem fokozta a félelmeket „sokkterápiával”, gyors és fájdalmas intézkedések terveivel. Antall személye pedig sokak számára garanciát jelentett arra, hogy egy kiegyensúlyozott, az összeomlást elkerülni képes kormányzás következhet. (→96) A „nyugodt erővel” szemben a kampány vége felé az SZDSZ egyre idegesebb támadásokat indított, így a két párt közti indulatok is elszabadultak. Az SZDSZ azzal riasztotta a választókat, hogy az MDF győzelme a Horthy-kor visszatérését hozza, nem teremti valódi demokráciát. Válaszul a kirekesztő, a bolsevik mentalitást átöröklő, a „nemzetidegen”, az „új Lenin-fiúk” vádak hangoztak el, amelyek burkoltan az antiszemita érzelmekre is hatottak.

Nyíltan pályázhattak viszont a vallásos tömegek rokonszenvére, a hazai nagy egyházakhoz nyilvánvalóan a Kereszténydemokrata Néppárt állt a legközelebb, de az MDF és az „Isten – Haza – Család” szentháromságát hirdető kiscgazdapárt is jó kapcsolatokat ápolt az

egyházakkal. Ezzel szemben az SZDSZ az 1980-as években nem velük, hanem a „riválisaikkal”, a szintén üldözött kisegyházakkal – például Iványi Gábor közösségével vagy a Hit Gyülekezetével – épített ki szorosabb viszonyt, és azt vallották, hogy az egyházat távol kell tartani az államtól és a politikától.

Mindennek eredményeképpen az MDF a választások idejére nemcsak nagyobb választói csoportok bizalmát nyerte meg, mint a szabad demokraták, de elutasíthatósága is alacsonyabb volt. (TR)

Mit jelentett a konszenzus elve a tárgyalásokon?

A június 13-án kezdődő Nemzeti Kerekasztal (→163) tárgyalásairól a részt vevő felek, az MSZMP, az Ellenzéki Kerekasztal (→133) és a harmadik oldal megállapodást írtak alá, amely kimondta a konszenzus elvét is. A megállapodás erre vonatkozó alfejezete így szólt: *„A döntéshozatal a kölcsönös érdekeltség és a konszenzus elvére épül. Ha valamely részletkérdésben véleményeltérés marad fenn, és ez az érintett tárgyaló fél megítélése szerint nem érinti a megállapodás lényegét, a konszenzus létrejöhet.”* Ez egyrészt garanciát jelentett az Ellenzéki Kerekasztal pártjai számára, hogy nem jöhet létre olyan megállapodás, amellyel az EKA nem ért egyet. Tehát vétójogot jelentett az ellenzék számára a tárgyalásokon – igaz, ezzel a vétójoggal az állampárt is élhetett.

Ugyanakkor formálisan ez a vétójog a harmadik oldalt, tehát az államszocialista rendszer társadalmi szervezeteit is megillette. Az ellenzék bele is foglaltatta a megállapodásba, hogy mindez az akarata ellenére történt így, és ezért került bele egy olyan kitétel a tárgyalásokról szóló megállapodásba, hogy azok nem szándékoznak megakadályozni a két fél kompromisszumát: *„kinyilvánítják, hogy támogatják az MSZMP és az Ellenzéki Kerekasztal konstruktív párbeszédre irányuló szándékát és megegyezésre jutását, s e folyamat aktív részesévé kívánnak válni.”* Ám ez csupán szándéknyilatkozatként értékelhető, a harmadik oldal egyetértése ugyanúgy kellett a Nemzeti Kerekasztal megegyezéséhez, mint az MSZMP-é és az ellenzéki oldalé. Ezért volt jelentősége annak a szabálynak, hogy mindegyik oldal egyetlen szavazattal rendelkezik – ez ugyanis az egyes oldalakon belül is konszenzuskényszert teremtett. A külön-

böző pártérdekeket 1989 márciusa óta ütköztető Ellenzéki Kerekasztal esetében ez eleve kódolva volt a működésükbe, és ha fel is merült, hogy áttérjenek a többségi álláspontra, az több fontos ellenzéki pártnak sem állt érdekében. Ha szavazásra került volna sor róla, ott bármelyik azzal egyet nem értő alakulat megvétózhatta volna a változást. A harmadik oldal esetében az egyetlen szavazat elve azzal járt, hogy egyes, az MSZMP-től is balra álló formációk – mint például a Münnich Ferenc Társaság (→98) – önmagukban nem vétózhatták volna meg a megállapodást.

A június 10-i megállapodásban rögzített kitétel, miszerint egy-egy részletkérdésben fennálló véleménykülönbség nem érinti a konszenzus egészét, a tárgyalások végén, szeptemberben nyert különös jelentőséget, amikor az Ellenzéki Kerekasztal három tagja, az SZDSZ, a Fidesz és a Liga bejelentette, hogy nem írják alá a megállapodást (→40), de meg sem vétózzák azt. Mindennek az oka a köztársasági elnök megválasztásával kapcsolatos ellenvéleményük volt. (→31)

Mi volt az eladósodás szerepe a rendszerváltásban?

A rendszerváltás korántsem szűkíthető le pusztán intézményi változásokra és a liberális demokrácia kiépítésének bürokratikus folyamatára; nagyon mély gazdasági és társadalmi folyamat volt, amelynek gyökerei a késő Kádár-rendszerben (sőt magában az egész rendszer jellegében) keresendők. A kétpólusú világrend felszámolását a kialakuló globális tőkés gazdasági rendszer centrumának expanziója tette lehetővé és egyben szükségessé. A Kádár-rendszer által felvett nyugati hitelek és az azzal együtt járó gazdaságpolitikai nyitás, rendszer-átalakítás nagyon fontos tényezőt jelentett a rendszerváltásban. A „legvidámabb barakk” eladósodása élesen mutatta a tőke, az áruk, a szolgáltatások szabad áramlásán alapuló globális kapitalizmusnak a térhódítását.

A magyar eladósodásnak és az abból eredő drasztikus következményeknek tehát kulcsszerepük volt a rendszerváltásban. 1973 és 1989 között a bruttó magyar államadósság 2,1 milliárd dollárról 20,4 milliárd dollárra nőtt. A Kádár-rendszer legitimációs alapját egy viszonylagos jóléti rendszer fenntartása jelentette, amelyhez

Kádár az utolsó percig ragaszkodott. 1973-ban azonban az olajválság hatására emelkedni kezdtek az olajárak, amely jelentős bevételt hozott az olajexportáló országoknak, és kialakult egy ún. dollárlikviditás-bőség, amely többek között Magyarországon találta meg a helyét. A globális kapitalizmus centruma a periféria felé kezdett terjeszkedni. Mindez jelentősen lerontotta Magyarország külkereskedelmi mérlegét, és a magyar gazdaság immáron nem volt képes finanszírozni a relatív jóléti rendszer túlfogyasztását. Kádár pontosan tudta, hogy a megszorítások politikájának választása kiiktatna minden társadalmi legitimációt – amelyért meg kellett küzdenie 1956 után –, ezért inkább az eladósodás politikáját választotta. 1973 és 1979 között volt az első eladósodási hullám, mivel a kamatos kamatok óriási terhet jelentettek, és be is következett az első kiigazítás. Ezek hatásai az 1980-as évekre kifulladásra, és 1985-től megindult az eladósodás második hulláma (→ 76, 204).

A rendszerváltás egyik leginkább feszítő problémáját tehát a gazdasági és pénzügyi helyzet fokozatos romlása jelentette. 1988 utolsó negyedévében a fizetési mérleg hiánya 100 millió dollárral meghaladta a Nemzetközi Valutaalappal kötött készletleltétel-megállapodásban foglalt feltételeket, és az IMF Magyarországot – 1984 után ismét – a „problematis országok” közé sorolta. Az 1989. január 23–29. között Washingtonban folytatott tárgyalások során az IMF képviselői egy megszorító csomaggal álltak elő, amelyben az Országgyűlés által jóváhagyott hiányhoz képest 8 milliárd forintot megtakarítást, valamint 10 százalékos forintleértékelést tartottak szükségesnek. Ezt a magyar delegáció felhatalmazás hiányában nem fogadta el, és a tárgyalások tovább folytatódtak februárban. A szakértők úgy vélekedtek, hogy ha bekövetkezik az IMF-fel való szakítás, akkor nem zárható ki a devizatartalék csökkenése, amely a fizetőképességet veszélyeztette volna. Az államcsőd veszélye tehát komoly realitás volt (1989 év elején a folyó egyenleg 100 millió dollárral elmaradt az egy évvel korábbtól). Az IMF diktátumai komoly nyomásgyakorlási potenciált jelentettek, és így az adósságszolgálat igen jelentős tényezője volt a rendszerváltásnak: a gazdasági mozgástér végesen beszűkült, és nem maradt alternatívája a megszorításoknak, így nem lehetett a társadalom hangulatát jóléti intézkedésekkel lecsillapítani. (AA)

Milyen tényezői voltak a rendszer válsága elmélyülésének, és miért tagadta Kádár János a válság tényét?

Az 1980-as években Magyarországon nem volt kifejezett rendszerváltó hangulat, mert volt annyi tartalék a Kádár-rendszerben, hogy gazdasági nyitással és lavírozással fenntartsa a korábbi évek „társadalmi közmegegyezését”. A rendszer a fokozódó válságokra nem erőszakkal, hanem különféle túlélést segítő stratégiákkal reagált. A Kádár-rendszer társadalmi nyugalma azon alapult, hogy garantálni tudta a nagyipari munkásság és a termelőszövetkezeteken és a háztáji gazdaság szimbiózisában dolgozó parasztság gyarapodását és létbiztonságát. Kádár János pontosan tudta, hogy ha ez a kompromisszum veszélybe kerül, akkor összeomlik az általa kialakított szocializmusmodell. Kádár görcsösen meg akarta őrizni ezt a kompromisszumot, de döntéseivel sokkal inkább hozzájárult annak rendszerváltó hatásához. A gazdasági válságkezelés liberális receptjei (→ 20, 76, 204) és a hitelező szervezetek diktátumaiból következő megszorítások (→ 20, 204) ugyanis a kádári modell felborulásával fenyegettek. Kádár János nem ismerhette el a rendszer általános válságát (1988. márciusi beszédében ki is nyilvánította, hogy „semmilyen értelemben vett válság nincs”), hiszen akkor a személyére szabott politikai berendezkedés legfontosabb legitimációs elemét iktatta volna ki. A pártfőtitkár úgy érezte, hogy mindenképp szükség van a növekedés gyorsítására, mert enélkül elveszíti a rendszer azon nagy társadalmi csoportok bizalmát, akik a rendszer bázisai. Az 1980-as évek közepére úgy látszott, hogy a megszorítások politikájával sikerült stabilizálni a pénzügyi és gazdasági válságot, az adósságállomány csökkent, és az ország nemzetközi megítélése javult. Kádár János tehát a gazdasági növekedést akarta fokozni, anélkül azonban, hogy a radikális gazdasági szerkezetváltás bekövetkezne, ezért az MSZMP gazdaságpolitikusi és vezetői elfogadtak egy utolsó kádárista reformkísérletet a párt 1985-ös márciusi, XIII. kongresszusán, amelynek a célja az volt, hogy nagyobb megújítódtatás nélkül olyan eredményeket érjenek el, mint a növekedés és a beruházások fokozása, a jövedelmek és a fogyasztás növekedése. Az így kialakított gazdaságpolitika 1986 második felére fenntarthatatlanná vált (az adósság minden eddiginél jobban növe-

kedett, a költségvetés nem volt tartható), a kádári vezetés azonban a gazdasági és társadalmi válságnak ebben a szakaszában már nem volt képes a korrekcióra. A fizetéseképtelenség rémének elkerülése volt az egyetlen igazi eredmény, ami azonban 1987-re rendkívüli módon megnövelte az adósságállományt (→ 20).

A Kádár rendszer legitimációjának alapjai kérdőjeleződtek meg az egymásra rakódó válságokkal (a demokratikus legitimáció hiányában a jóléti-fogyasztói legitimációs válság; az MSZMP politikai és ideológiai hegemoniájának válsága). A rendszer alapvető gazdasági válsága találkozott a politikai válsággal, amely egyrészt a megszerveződő ellenzéki mozgalmakat, majd a pártosodást, az MSZMP belső válságát és törésvonalait, továbbá a Kádár-rendszer fő legitimációs összetevőjének, 1956-t újraértékelését jelentette (→ 26). Mindezeket a belpolitikai és világ gazdasági szempontokat egészítette ki magának a Szovjetuniónak és az egész létező szocializmusnak a válsága, amelyet Mihail Gorbacsov ugyan megpróbált megreformálni (→ 62, 14), de kísérletei immáron csak a rendszerváltásra voltak elegendők. A Kádár-rendszer legitimációs válsága általánossá vált, és sorra kezdtek kidőlni a legitimációs pillérek. (AA)

Miféle Társadalmi szerződést javasolt a demokratikus ellenzék Beszélő-köre?

A rendszerváltást előkészítő szellemi dokumentumok közül az egyik legfontosabb – szándékosan a felvilágosodás eszmeiségére utaló – a *Társadalmi szerződés* volt, amelyet Kis János, Kőszeg Ferenc és Solt Otilia szövegezett. A megszerveződő demokratikus ellenzék legfontosabb programja ez, amely 1987 júniusában jelent meg a szamizdat (illegálisan terjesztett) *Beszélő* című folyóirat különszámaként. A dokumentum egyrészt bátor kiállítás, hiszen a konkrét rendszerváltó folyamatok még korántsem indultak be ekkor, de a Beszélő-kör először deklarálta azt, hogy „Kádárnak mennie kell!”, ugyanakkor ez nem a rendszerváltás később lezajlott eseményeire vagy valamilyen rendszerváltásra vonatkozó javaslatcsomag volt, hanem a Kádár-rendszer modelljéből következő addigi kompromisszumok tarthatatlanságára

utalt (→22). A rendszerrel való szembenállás demonstrálásán túl mindez a demokratikus ellenzék politikai szerveződésésként (→19) való létrehozásában is kulcsfontosságú volt, hiszen a *Társadalmi szerződés* politikai program volt.

A hatalom számára a legnagyobb problémát nem a dokumentum radikalizmusa, hanem annak reálpolitikai, kompromisszumos-átmeneti jellege jelentette: kiindulópontja csak áttételesen kötődött a gazdasági válsághoz (→20, 204), és ennél is érzékenyebb pontra, a rendszer legitimációját jelentő társadalmi közmegegyezés felbomlására világított rá. A dokumentum jelentősége tehát az, hogy reálisan számolva a késő Kádár-rendszer valóságával, a társadalmi összeomlást nem radikális gazdasági reformokkal kívánták elkerülni, de még csak nem is egy maradéktalanul a demokrácia felé elinduló rendszerváltással, hanem a hatalom és a társadalom közötti új kompromisszummal, egy új társadalmi szerződéssel. Ennek az volt a lényege, hogy úgy maradhatna meg az uralkodó párt hegemon politikai és államigazgatási struktúrája, hogy garantálja a jogállamosítást és a szabadságjogokat (→94). Összevetve a később bekövetkezett rendszerváltó folyamatokat magával a *Társadalmi szerződéssel*, azt láthatjuk, hogy bár az állampárt nem őrizte meg vezető hatalmát, de a rendszerváltásban tetten érhető az a kiegyezési, kompromisszumos jelleg, amely a dokumentum legfőbb mondanivalója is. Ugyanakkor 1987-ben még nem léteztek azok a társadalmi partnerek, akik ezt a kompromisszumot ki tudták volna harcolni a rendszerrel szemben, éppen ezért a dokumentum a tömeges társadalmi követeléseket tekintette kiindulópontnak egy ilyen szerződés létrehozásához.

A program nem állt teljességgel a piacosító liberalizmus talaján (pl. jelentős vitákat váltott ki a munkahelyi öngazgatásról szóló rész), de úgy vélték a szerzők, hogy a gazdasági reformnak kell a politikai átalakulás, a diktatúra ellenszenves vonásainak felszámolásán nyugodnia. A *Társadalmi szerződés* tulajdonképpen a jog uralma alá akarta vonni az állampártot úgy, hogy annak hatalmát törvény korlátozta volna, rögzítette volna az általa gyakorolható közhatalmi jogosultságokat, valamint a sajtószabadság törvényes korlátaait és a cenzúra pontos kereteit. Mindez tehát azt jelenti, hogy az MSZMP legitim módon korlátozhatta volna az egyébként érvényesülő

népszuverenitást. Ehhez társult az, hogy a dokumentum kitüntetett helyen foglalkozott a munkahelyi öngazgatással és a szociálpolitikával is. A *Társadalmi szerződés* tehát korántsem volt a rendszerváltás radikális terve, sokkal inkább a modellváltásban volt érdekelt (→94). Ezt példázta az is, hogy mintegy felszólította az MSZMP-t 1956-tal kapcsolatos álláspontjának ártértékelésére (→26), de nem tűzte ki közvetlen célul 1956 eszméinek megvalósítását. Ugyanakkor a program deklarálta azt, hogy ez a kompromisszum, ez a Bibó István-féle „határolt forradalom” csak átmeneti lehet egy demokratikus és önálló Magyarország megteremtése felé. (AA)

Miből lesz a cserebogár – avagy kik és miért alapították meg a Fideszt?

A Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz) jött létre elsőként deklaráltan politikai szerveződésként, hiszen a háttérét jelentő egyetemi-főiskolai ifúság tapasztalta meg leginkább a rendszer válságát, és nem tudta elfogadni a bezáruló lehetőségeket. Ezt a közeget már jóval kevésbé terhelték a szüleik nemzedékét meghatározó félelmek, és jóval több módjuk volt a tájékozódásra is.

A kádári vezetést nem érthette váratlanul a Fidesz 1988. március 30-i megalakulása, hiszen a mozgolódásról folyamatosan jelentett a titkosszolgálat, ugyanakkor az ellenzéki szerveződések közül a fiatal demokraták megszerveződése érintette leginkább mélyen az állampártot, hiszen komoly alternatívát akartak kínálni a Kommunista Ifjúsági Szövetséghez (KISZ) képest. Egy új politikai nemzedék kezdett tehát megszerveződni. A Fidesz megalakulását Diczházi Bertalan, a Klubtanács tagja kezdeményezte, és 1988 elején megkereste többek között Kövér Lászlót. 1988. március 30-ra meghívták a Jogász Szakkollégiumba a különféle szakkollégiumok (Rajk és Széchenyi Szakkollégium), körök (405-ös Kör, ELTE Erdei Ferenc Társadalompolitikai Kör), klubok képviselőit, és az azonnali megalakulás mellett döntöttek. Orbán Viktor tájékoztatta az MTI-t a szövetség létrejöttéről, és április 1-jén Orbán, Kövér, Deutsch Tamás és Németh Zsolt nemzetközi sajtótájékoztatót tartott.

A Fidesz nem tekintette magát ellenzéki szervezetnek, de radikális változásokat tartott szükségesnek, illetve fontos volt számukra

az, hogy a különféle álláspontok képviselői önálló szervezeteket hozhassanak létre. Az MSZMP Politikai Bizottsága „bürokratikus utal” választott, és április 8-ra beidézték a Fidesz öt alapítóját (András Miklóst, Csaba Ivánt, Kövér Lászlót, Orbán Viktort, Rácz Andrást), és a fiatalok határozott fellépése meglepte a hatóságot. Az alapítók nem ismerték el jogszerűnek a rendőrségi figyelmeztetést, amit „törvényellenes szervezet létrehozására irányuló tevékenység” miatt szabtak ki rájuk, és panasszal éltek. Nem kívánták megvárni az új gyülekezési törvényt, és visszautasították az eljáró ügyész informális ajánlatát. A párt felismerte azt, hogy a sikeres ellenzéki stratégia az lehet, hogyha a hatósági nyomással szemben a nyilvánosságra és az alkotmányos jogokra és jogszabályokra hivatkoznak, és közben folytatják a szervezőmunkát. A Fidesz-tagok egy része passzivitással válaszolt a hatósági zaklatásra, azonban nagyobb részük még jobban aktivizálódott. A hatalmi fellépés ellenkező hatást váltott ki, mint amit a hatalom szeretett volna, és elindult a Fidesz a társadalmi ismertség útján, és folyamatosan bővült szervezete, nőtt a népszerűsége.

A Fidesz tehát új és önálló ifjúsági szövetséggént jött létre, amely orvosolni kívánta a mély ellentmondásokat az ifjúság tényleges politikai tagoltsága és ennek szervezeti megjelenítése között. Fő vonzereje a KISZ-szel szembeni alternatíva lehetősége volt. A fiatal demokraták belső csoportja közös múlttal, háttérrel, összetartozástudattal rendelkező egyetemi-kollégiumi közösséggént került be a szakkollégiumi évek után közvetlenül a politikai életbe, akik ismerték egymást és együtt tudtak cselekedni. Ez a kör a későbbiekben sem engedte ki a kezéből a kezdeményezést és a párt vezetését. (AA)

Ellenforradalom, népfelkelés vagy forradalom – milyen szerepe volt az ötvenhatos események átértékelésének az átalakulásban?

Az 1989. február 10–11-én ülésező MSZMP Központi Bizottsága megtárgyalta és nyilvánosságra hozta a KB megrendelésére készült tanulmányt, amely szakítva 1956 addigi „ellenforradalmi” narratívájával, az eseményeket „népfelkelésnek” minősítette,

amely „nemzeti függetlenségi küzdelemmé” vált. A KB által küldött 15 tagú bizottságot Pozsgay Imre vezette, aki a helyzetet saját politikai arcéle körvonalazására használta ki. A második számú munkabizottság kapta a feladatot arra, hogy az „elmúlt évtizedek történeti útját” értékelje. A munkabizottság vezetője Berend T. Iván, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt, a tagok: Horn Gyula, Ormos Mária, Tőkei Ferenc. Szakértőként működött közre: Balogh Sándor, Bayer József, Földes György és Hajdu Tibor.

A történelmi albizottság 1989. január 27-én vitatta meg a *Történelmi utunk* címmel elkészült tanulmányt, azonban az sohasem derült ki, hogy az MSZMP hogyan vélekedett a múltnak a tanulmányban foglalt értékeléséről, ugyanis az 1956-tal kapcsolatos vita mindent felülírt. A történészek körében egyetértés mutatkozott a forradalom átértékelésének szükségességéről, valamint a népfelkelés fogalmának használatáról.

Pozsgay az albizottsági vizsgálat eredményét megismerve felismerte az itt rejlő politikai lehetőséget, és nem rejtette véka alá, hogy azzal élni is kíván, hiszen mindez jelentős nyomásgyakorló eszköz volt az MSZMP vezető szervei felé. Ezért kényszerhelyzetet teremtett, és a továbbiakban nem foglalkozott az albizottsággal. Ennek megfelelően úgy döntött, hogy bármilyen egyeztetés nélkül, 1989. január 28-án nyilvánosságra hozza az értékelést a *168 Óra* című rádióműsorban (mindez Pozsgay második „nyilvánosságpucscsaként” híresült el, az első az 1987. szeptember 27-én Lakitelken tartott ellenzéki gyűlés nyilatkozatának nyilvánosságra hozatala volt). Ezzel 1956 átértékelése tulajdonképpen összeforrott Pozsgay személyével. Mindez óriási vitát gerjesztett a párton belül, és Pozsgay felelősségre vonását követelték, az események a pártszakadás veszélyét is felvetették, hiszen lényegében kidőlt a Kádár-rendszer egyik legfőbb ideológiai legitimációs pillére (a rendszer materiális legitimációja a gazdasági válság (→ 20, 204) miatt pedig ugyancsak komoly veszélyben volt). A 1989. február 10–11-i pártértekezlet előtt Németh Miklós amellet volt, hogy az MSZMP vesse el az „egyszavas” értékelést, Pozsgay pedig természetesen a népfelkelés használata mellett érvelt, figyelmeztetve arra, hogy az ellenzéki erők a „forradalom” terminus használatát követelik. Nyers Rezső

is támogatta a népfelkelés kifejezést mint kompromisszumos megoldást. Fejti György és Grósz Károly pedig erősen támadták Pozsgayt a nyilvánosságpuccs miatt. Végül a februári KB-ülés Grósz értékelését fogadta el, amely 1956 kapcsán két szakaszt (népfelkelés és azt követő ellenforradalom) hangoztatott. Ennek ellenére Pozsgay immáron győzött ebben a helyzetben, ugyanakkor az albizottsági jelentésben foglaltak lekerültek napirendről, ugyanis az eredeti cél az volt, hogy utat nyissanak a reformpolitika új legitimálása előtt azzal, hogy differenciáltan kezdenek el gondolkodni az MSZMP-t egyre jobban terhelő történelmi kérdésekről. Pozsgay akciója nyomán azonban a hatás pontosan az ellenkezője lett, hiszen 1956 átértékelése „félhivatalossá” vált, és tér nyílt a közelmúlt alapvető átértékelése előtt, amely felett az állampárt elveszítette a kontrollt. Ezt követően tehát az MSZMP 1956-képének differenciálása helyett bekövetkezett az összeomlás: lehetővé vált a megtorlás kegyetlenségének, sőt a sztálini korszaktól elkövetett bűneinek feltárása. Mindez jelentősen demoralizálta az MSZMP-tagságot, ezzel pedig végérvényesen kezdetét vette az állampárti legitimáció szétporladása és az események rendszerváltássá alakulása. (AA)

Kik fogalmazták meg a rendszerváltás programját, és mit tartalmazott?

1989 tavaszán született meg *A rendszerváltás programja*, vagyis a Szabad Demokraták Szövetsége által kidolgozott és közreadott program, amelyet az SZDSZ *Kék könyvének* is neveztek. A párt március 19-i és április 16-i közgyűlése fogadta el, és az MSZMP modellváltó koncepcióját (→ 94) ellensúlyozandó, a rendszerváltást kívánta a politikai átalakulás középponti irányának megtenni. A szabad demokraták – bár számos vita alakult ki a baloldali és konzervatív liberális irányzatok között – úgy látták, hogy a nyugatos modernizációnak, a liberális demokráciák követésének nincs alternatívája, vagyis nincs lehetőség egyfajta sajátos magyar út választására. E program a szabad demokraták rendszerváltó liberalizmusának egyfajta esszenciája, és összegződnek benne a prokapitalista gazdasági neoliberalizmus és az emberi jogi és szociális irányultságú liberális irányzatok. Bár a Nyugathoz és Euró-

pához tartozás gondolata meghatározó és általánosan elfogadott volt a magyar társadalomban, de arra már ekkor is mutattak igen komoly jelek, hogy a (neo)liberális doktrína sodró világpolitikai jellege ellenére fogyatékosak Magyarországon a liberalizmus társadalmi gyökerei, és a nemzeteszmére építő irányzatok már éreztették a neoliberális globalizációból következő veszélyeket.

A program szerkesztésében vezető szerepet játszott Magyar Bálint és Pető Iván, a közjogi fejezetet pedig Tölgyessy Péter készítette. Az SZDSZ alapvetései voltak az elsők, amelyek átfogó képet nyújtottak a kialakítandó új rendszerről, és kormányképes alternatívát is jelentettek. A program egyik legfontosabb része a piacgazdaság következetes kiépítésére tett javaslatcsomag volt, amelynek fő eleme a piac integrációs funkciójának biztosítása, az ehhez szükséges jogi feltételek megteremtése volt. A gazdasági program főbb pontjai nagyon hasonlóak voltak azokhoz az elvekhez, amelyeket a Nemzetközi Valutaalap kért számon a magyar gazdaságon: restriktív válságkezelés, kiterjedt privatizáció, az állam gazdaságban betöltött szerepének radikális csökkentése, dereguláció és decentralizáció, gazdasági integráció, a külföldi működőtőke előtti akadályok eltüntetése.

Az SZDSZ álláspontja szerint a gazdasági rendszerváltást a tulajdonviszonyok átalakítása alapozhatja meg, amelynek lényege a magántulajdon meghatározó dominanciája, és egy szűkebb töke-erős tulajdonosi réteg kialakulásával számoltak. Nem volt kialakított stratégiájuk az állami tulajdon privatizálására (→233), a lehetséges problémákról pedig azt gondolták, hogy mindez a piacgazdaságra való áttérésért fizetendő ár. A rendszerváltás programja immáron mindenféle kompromisszum nélkül elköteleződött a demokratikus jogállam liberális koncepciója mellett, és nem számolt átmenettel. Ennek főbb elemei: állampolgári (nem az állam által adományozott, hanem az egyéneket megillető) jogok; parlamentáris köztársaság; a hatalmi ágak szétválasztása; egykamarás parlament és ennek felelős kormányzat; reprezentatív államfő; demokratikus választójog; állam és egyház szétválasztása, a vallás- és lelkiismereti szabadság biztosítása; a büntetőjog és büntetőeljárás jog demokratizálása (→172); a fegyveres testületek és igazságszolgáltatás depolitizálása. A szabad demokraták a békés tárgyalásos átmenetben (→163, 30) voltak érdekeltek, és a legitimációs prob-

lémákat úgy akarták áthidalni, hogy a tárgyalások során csakis a szabad választásokat lehetővé tevő sarkalatos törvényekről (→11) állapodnak meg, és az új alkotmányt majd a szabadon megválasztott országgyűlés fogadja el. Összességében az SZDSZ hitet tett a rendszerváltás liberális tartalma és radikális, azaz az állampárti hatalomátmentést megakadályozó jellege mellett, ugyanakkor békés és így kompromisszumos átmenetet javasoltak, amellyel egyúttal biztosítani is igyekeztek az MSZMP-t arról, hogy elmarad a felelősségre vonás. A koncepció tehát az ellenzék és a hatalom közötti kompromisszumon nyugodott, ugyanakkor a társadalmi legitimáció problémáját úgy próbálta meg kezelni, hogy legitimálja a szemben álló felek egymás kölcsönös elfogadását. (AA)

Kik voltak a „kerekasztal lovagjai”?

A Nemzeti Kerekasztal (NEKA) 1989. június 13-án a Parlament Vadásztermében alakult meg, és ezzel kezdetét vették a „kerekasztal lovagjai” közötti, szeptember 18-áig tartó háromoldalú tárgyalások. Ezek nem ideológiai, hanem közjogi kérdésekről szóltak, ugyanakkor az ellenzéki oldal részéről meghatározó volt a liberális és a keresztény-nemzeti-harmadikutas irányvonal. Az ellenzék minden lényeges közjogi kérdésben a liberális koncepciót részesítette előnyben

A tárgyalók három oldalon helyezkedtek el, ugyanakkor mindez valójában megfelelt a bomlófélben lévő MSZMP és az egyébként szintén nem egységes ellenzéki oldal kettősségének. Az egyik oldalon tehát az MSZMP foglalt helyet, amelyet Pozsgay Imre, Nyers Rezső, Németh Miklós, Fejti György, Szűrös Mátyás és a szakértői apparátus tagjai képviseltek. Az ellenzéki oldalon 9 szervezet ült: Magyar Demokrata Fórum; Szabad Demokraták Szövetsége; Fiatal Demokraták Szövetsége; Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt; Kereszténydemokrata Néppárt; Magyar Néppárt; Magyar Szociáldemokrata Párt; Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság; Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája. Az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) (→133) oldaláról a következő személyek határozták meg a tárgyalásokat: Antall József, Szabad György, Sólyom László, Für Lajos, Kis János, Tölgyessy Péter, Magyar Bálint,

Haraszi Miklós, Mécs Imre, Pető Iván, Demszky Gábor, Kis János, Orbán Viktor, Kövér László, Fodor Gábor, Boross Imre, Prepeliczay István, Szakolczai György. A tárgyalások harmadik oldalát hét szervezet alkotta. Fejti György az állampárt oldaláról be akarta biztosítani azt, hogy az MSZMP stratégiai előnyhöz jusson a tárgyalások során, ezért hozták létre a harmadik oldalt, ugyanakkor a szervezeteket (Hazafias Népfront; Szakszervezetek Országos Tanácsa; Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség; Magyar Nők Országos Szövetsége; Münnich Ferenc Társaság; Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége; Baloldali Alternatíva Egyesülés) semmilyen érdekszövetség nem kötötte egymáshoz. A NEKA harmadik oldaláról Kukorelli István és Kósáné Kovács Magda emelkedett ki.

Az MDF-ből nem a harmadikutas, nép-nemzeti irányvonal került előtérbe, hanem a sokkal kompromisszumkéesebbnek mutató, liberális megoldásokat támogató Antall József és Szabad György. A tárgyalások karakterét tulajdonképpen a szabad demokraták által képviselt liberális közjogi program határozta meg, amelyben a Fidesz is osztozott, ugyanakkor ők meglehetősen radikálisan és sok esetben túlságosan agresszíven léptek fel. Az SZDSZ sokkal jelentősebb szerepet játszott a tárgyalások során, mint addigi népszerűségéből következhetett volna. (AA)

Miért lett kulcskérdés az államfőválasztás kérdése?

A Nemzeti Kerekasztal tárgyalásainak egyik lefontosabb kérdése, amely körül összesűrűsödtek a lehetséges tárgyalási pozíciókról és magáról a rendszerváltásról alkotott különféle elképzelések, a köztársasági elnök (→31) problematikája volt. Kezdetől nyilvánvaló volt, hogy az MSZMP és mindenekelőtt Pozsgay Imre erősen ambicionálja a pozíció megszerzését, ami túl a személyes karrieren, magának az állampártnak, illetve az annak átalakulásával létrejövő posztkommunista erőnek biztosított volna jelentős befolyást a rendszerváltás felett és az annak nyomán létrejövő új politikai rendszerben. Az Ellenzéki Kerekasztal (→133) mérsékelt szárnya (legfőképp az MDF) számára mindez elfogadható volt, ha ez az az ár, amit a békés átmenetért meg kell fizetni. Az EKA radikálisa, az SZDSZ és a Fidesz pedig nem csupán közjogi

megfontolásaikat látták veszélyeztetve, hanem pontosan tudták, hogy ha ezt az engedményt megteszik, akkor vesztes pozícióból indulnak a rendszerváltáskor. Éppen ezért ragaszkodtak egyrészt ahhoz, hogy a kialakítandó parlamentáris demokrácia ne forduljon prezidenciális irányba, és a köztársasági elnök megválasztása ne közvetlenül a nép által történjen (hiszen ezzel tálcán kínálták volna a pozíciót a népszerű Pozsgaynak), végül pedig a választásra ne kerüljön sor a szabad parlamenti választást megelőzően. Vagyis a köztársasági elnöki intézmény, az államfő megválasztási módja és ideje olyan szimbólum lett, amely élesen mutatta a rendszerváltó tárgyalások során egymásnak feszülő és az ellenlékét szétszakító erővonalakat. Antall József kísérletet tett a viták feloldására azzal, hogy „történelmi alapra” helyezkedve azt javasolta, hogy az intézményt a köztársasági kisalkotmány, az 1946. évi I. törvény mintájára alakítsák ki, és alapvetően a parlament válassza, de az első választás az állampárti törvényhozás legitimációs problémái miatt legyen mégis közvetlen az általános választás alkalmával vagy azt követően. Az SZDSZ és a Fidesz mindezt semmilyen tekintetben nem fogadta el, azzal érvelve, hogy képtelenség a szabad választás előtt bármiféle ilyen aktus, amire egyébként sincs felhatalmazásuk. A kérdésben annyira egymásnak feszültek az indulatok, hogy többek között emiatt a két liberális erő nem írta alá a kerekasztal-tárgyalások végső megállapodását, és az SZDSZ népszavazást kezdeményezett a vitatott kérdésekben (MSZMP vagyonával való elszámolás, Munkásőrség, munkahelyi pártszervezetek), és különös tekintettel arról, hogy a köztársasági elnök megválasztását halasszák el a szabad választás utánra. (AA)

Mely tényezők támogatták a rendszerváltás liberális jellegét, és melyek hatottak ellene?

Francis Fukuyama 1989 nyarán a *The National Interest* című folyóiratban a történelem végéről szóló, híressé és hírhedtté vált írásában arról értekezett a rendszerváltások kapcsán, hogy a liberális demokrácia az „emberiség fejlődésének ideológiai végpontja”, „a kormányzás végső formája” lehet. A kelet-közép-európai rendszer-

váltások valóban egy globális átrendeződés keretében értelmezhetők, amelynek során a globális kapitalizmus centruma jelentős világpolitikai átrendeződést ért el. A periféria-félperiféria volt blokkbeli országai – egyébként jóval a rendszerváltások előtt – elkezdtek átvenni a piaci kapitalizmus intézményi, gazdaságpolitikai megoldásait, ezzel párhuzamos folyamat volt az óriási mértékű eladósodás (→20, 76), mindehhez a rendszerváltások Szovjetunióból kiinduló és általa legitimált folyamata hozzáette a politikai változások lehetőségét és egyúttal kényszerét is. A rendszerváltás liberális jellege tehát az 1980-as évek végének és az 1990-es évek elejének meghatározó, Fukuyama által megjelenített korszakában gyökeredzett, amelynek a lényege az, hogy a neoliberális gazdaságpolitika és a liberális demokrácia globalizációjának nincs alternatívája. Ezt az irányvonalat három további erős tényező támogatta: a nyugati világ piacszerző tevékenysége; az összeomló és káoszba fulladó keleti blokk nem tudott gazdasági, társadalmi és politikai alternatívát kínálni; a liberális korszak a hazai politikai elitben (az állampárti reformértelmiségben és az ellenzékben egyaránt) általános támogatottságot élvezett. A kelet-európai gazdasági közösség tehát akadálytalanul bomlott fel, de ez nem vezetett a nyugati értelemben vett önálló nemzetgazdaságok kialakulásához, hanem sokkal inkább a nyugati tőke előtti kapunyitáshoz. A világgazdasági folyamatok kibontakozása (a gazdasági liberalizáció) előfeltétele volt a térség politikai integrációjának. Már a rendszerváltás idején is látható volt az a folyamat, amely „integrációs versenyre” kényszerítette a kelet-közép-európai országokat, és úgy gondolták, hogy ha a politikai liberalizáció tekintetében felzárkóznak, akkor annak meglesz a gazdasági gyümölcse. Azokról a politikai törekvésekről, amelyek nacionalista alapon igyekeztek ellenállni a globalizáció folyamatainak, sorra kiderült, hogy gazdasági szempontból a fejlődés akadályait jelentik. Azonban ezek a gazdasági/politikai folyamatok igen súlyos társadalmi következményekkel jártak. A gazdasági átalakítás árát a hátrányos helyzetű vagy lecsúszással fenyegetett társadalmi rétegeknek, a rendszerváltó harcok idején a gyors felemelkedés illúziójával áztatott emberek tömegeinek kellett megfizetniük. Óriási volt tehát a liberális paradigma társadalmi költsége. A rendszerváltó eliteket áthatotta egyfajta „antipopulizmus”, „arra az elismerés-

beli hierarchiára vonatkozik, ami a kelet-európai országok poszt-szocialista betagozódásának folyamatában a kelet-európai társadalmakat a nyugati társadalmakhoz képest alsóbbrendűnek minősíti” (Gagyí Ágnes). Ez a megközelítés a rendszerváltás korszakában (és az 1990-es években is) a rendszerváltás liberális jellegét erősítette, de harmincéves távlatból immáron látható az, hogy hozzájárult a rendszerváltó konszenzusokból való kiábránduláshoz, a rendszerváltás liberális jellegének bukásához. Ebben a legfontosabb tényező a „türelmi politizálás” vége (David Ost–Greskovits Béla), ami azt jelenti, hogy a (neo)liberális rendszerváltások által megterhelt kelet-közép-európai társadalmak az 1990-es évek végétől és a 2000-es évektől elérkeznek saját politikai elitjeiknek adott türelmi idejük végére, és elemi erővel bontakozik ki a harag, a kiábrándulás, és bekövetkeznek a radikális, nacionalista-populista jobboldali fordulatok. Elmondhatjuk tehát, hogy a liberális korszak áthatja és stabilizálja a rendszerváltások liberális jellegét, de középtávon hozzájárult a rendszerváltó rezsimnek bukásához is. (AA)

Milyen hatása volt a nemzeti kérdés nyílt felvetésének?

A nemzeti kérdés elsősorban nemzetközi vonatkozásai miatt évtizedekig háttérbe szorult a hivatalos politikában – hiszen felvetése akarva-akaratlanul összekapcsolódott a határon túli magyarság helyzetével, nyelvhasználatával, oktatásával, kulturális jogaival –, miközben a családi, baráti beszélgetésekben, az ellenzéki rendezvényeken, publikációkban egyre gyakrabban és nagyobb hangsúllyal merült fel. A határon túli magyarság sorsa elsősorban Romániában volt kritikus Nicolae Ceaușescu kommunista pártvezető diktatúrára épülő, a magyar nemzetiség létét veszélyeztető, nemzeti jogait lábbal tipró rendszere miatt. Emellett a magyarság helyzete a többi környező szocialista államban is számos problémát vetett fel.

Az 1987. szeptember 27-én Lezsák Sándor kertjében megrendezett lakiteleki tanácskozáson (→82) fontos feladatként jelent meg a nemzettudat erősítése, az ehhez szükséges eszközök – az oktatás különböző szintjei, a tömegkommunikáció színterei – felhasználása, megszerzése. Hangot kapott a sajátos magyar nemzeti

út kialakításának a szükségessége is. A tanácskozáson elfogadott nyilatkozat ennek megfelelően egy demokratikus és nemzeti szellemiségű fórumot kívánt létrehozni.

1988 márciusában, Romániában meghirdették a „település-rendezés” tervét (→204), amelynek megvalósítása magyarul falvak sorának megsemmisítését tartalmazta. A terv céljai joggal váltottak ki mind Erdélyben, mind Magyarországon heves nemzeti érzelmeket, szolidaritást és tiltakozást. Május közepén felmerült egy tiltakozó rendezvény gondolata, amelynek megrendezését az egyeztetéseket követően az MSZMP vezetése is tudomásul vette. Június 14-én a Hazafias Népfront keretében vita zajlott a romániai településrendezésről, és az ekkor elfogadott felhívás tiltakozásra szólította fel a hazai és nemzetközi szervezeteket, az egyházakat és a magyar kormányt a terv megvalósítása ellen. Néhány nap múlva egy belügyminiszter-helyettesi nyilatkozat a Romániából menekültek megsegítését a magyar kormányzati szervek kötelességéként fogalmazta meg, hangsúlyozva, hogy ezt a lakossági tiltakozás akkor segítheti, ha az nem csap át szélsőségbe. Az MSZMP vezetése azért viszonyult az Erdély-tüntetés megrendezéséhez pozitívan, mert az nem a politikai hatalom kérdéséről szólt, hanem egy nacionalista, diktatórikus politika elítéléséről. Ilyen előzmények után 1988. június 27-én a budapesti Hősök terén – szimbolikus helyszínen – mintegy 80-100 ezer ember az ügysző méltó módon tüntetett (→18, 55, 67), majd vonult a román nagykövetség épülete elé – a román diplomaták nem fogadták a tiltakozó memorandumot átadni kívánó küldötteket –, és ezt követően visszatért a Hősök terére, ahol a demonstráció békésen zárult. A tüntetésen – amelyet tucatnyi ellenzéki szervezet támogatott – az alaphangot Csurka István beszéde adta meg, aki a nemzeti egység megteremtését tekintette a politikai változások kiindulópontjának. A tüntetés ismételtén rávilágított arra, hogy a magyarság a második világháború óta eltelt évtizedek alatt sem dolgozta fel Trianon tragikus következményeit, és a mesterségesen elfojtott nemzeti érzés, ha erre lehetősége nyílik, elemi erővel törhet, tör fel.

Az Erdély-tüntetéssel kapcsolatos MSZMP-politika pozitív hozadékát azonban néhány hét múlva lerombolta a magyar és a román pártvezetők aradi találkozója, és Grósz Károly főtitkár azon

nyilatkozata, hogy a falurombolási tervekről „hiányos” információk alapján foglaltak állást. (→66) Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a pártvezetés reformokra hajló része ebben a kérdésben is kudarcot vallott.

1988. október 6-án – erőszakmentesen – több százan demonstráltak a budapesti Batthyány-örökmécsesnél, amelyet Batthyány Lajos–Nagy Imre-emlékhelynek tekintett az ellenzék. A tüntetés egyértelműen arra utalt, hogy a nemzeti függetlenség és a rendszerellenesség szervesen összefonódik az ellenzék fellépéseiben. Ezt követően azonban alapvetően megváltozott a MSZMP politikai álláspontja a tüntetésekkel kapcsolatosan. Úgy vélték, hogy az utcai megmozdulások a politikai hatalmat támadják, és ráadásul még nemzetközi bonyodalmakat is okoznak. Ezért ez után a demonstráció után tiltással és indokolatlan mértékű rendőri erővel támadták meg a tüntetőket november 15-én, a brassói munkás-megmozdulás évfordulóján tartott rendezvényen.

A lezajlott demonstrációkhoz az MSZMP vezetése felemás módon viszonyult, és így a nemzeti kérdéshez is – ez irányú álláspontját erőteljesen befolyásolták a nemzetközi körülmények is, és végül ebben a vonatkozásban is defenzívába szorult az események sodrában, amely egyúttal a reformerek háttérbe szorítását is jelentette. (BJ)

Ki volt az Országgyűlés „rossz szelleme”, és miért nézték az emberek a tévében a parlament közvetítését?

Ne találgassunk, a válasz: Király Zoltán szegedi televíziós újságíró, aki MSZMP-tagként került a honatyák közé. Az 1985-ös országgyűlési választáson már kötelező volt a kettős jelölés, és volt néhány képviselő, aki a hivatalosságokkal szemben valóban lakossági jelöléssel került a parlamentbe, így Király Zoltán is, aki egy téves elnökét és a Csongrád megyei pártbizottság volt első titkárát győzte le Csongrád megye 5. számú választókerületében.

A második fordulóban elsőprő, 80% feletti eredményt ért el. Már az első felszólalásában szokatlan hangot ütött meg, aztán egyre jobban felbátorodott, és olykor ribilliót keltett kritikus megnyilatkozásaival. Persze nem ő volt az egyetlen, aki új, bátrabb megszó-

lalásaival színesítette a parlamenti életet. Mindjárt a ciklus legelső ülésszakán, a kormány programjának vitáján érződött a változás, nevezetesen többen igényt tartottak arra, hogy a parlament ülésén valódi viták folyjanak. Amikor 1985. december 21-én, az 1986. évi költségvetés elfogadásakor nagy megrökönyödéssel egy szál ellenszavazat is akadt, az elnök, Sarlós István még félig tréfásan biztató megjegyzést tett, de rövidesen egyre szaporodtak a tartózkodó és ellenszavazatok.

1987 szeptemberében, ugyancsak a kormányprogram vitájában Király Zoltán volt az, aki olyan kérdésekre mutatott rá, ami Grósz Károly új miniszterelnök expozéjában nem is szerepelt. Elsőként jelentette ki a Magyar Országgyűlésben, hogy a gazdasági reformtervekkel egy időben meg kell indítani a politikai intézményrendszer átalakítását is.

Ott volt az Új Márciusi Front (→207) alakuló felhívásának aláírói között, aztán a Magyar Demokrata Fórumhoz kötődő kapcsolatai miatt 1988 márciusában – a keménykezdő politika jegyében – kizárták az MSZMP-ből Bihari Mihállyal, Bíró Zoltánnal, és Lengyel Lászlóval együtt. (→208) Az MDF március 6-i rendezvényén jelentette be, hogy javaslatot tesz az Országgyűlésnek a Romániából menekülők számára 600 millió forintos segélyalap létesítésére. Az MSZMP-ből való kizárása nem csökkentette politikai kezdeményező kedvét, áprilisban olyan interjút adott, amelyben többek között a többpártrendszert is elképzelhetőnek tartotta, és az Országgyűlés tényleges ellenőrző szerepét, főállású képviselőiséget követelt. 1988. június 14-i dátummal kezdeményezte a „Demokrácia-csomagterv” tárgyalását 15 képviselőtársával egyetemben. Pozsgay Imre erre úgy emlékszik, hogy ezt az akciót baráti körben dolgozták ki Kósa Ferencsel, Bihari Mihállyal és Király Zoltánnal közösen. Az Országgyűlés a javaslatot elfogadta, a terv előkészítésére a kormány, közelebbről Pozsgay Imre kapott megbízást.

1988 novemberében, amikor Pozsgay Imre előterjesztette a demokráciacsomagot, Király tovább ment, és a tervezett és határolt többpártrendszer Bihari Mihály által kidolgozott elgondolása mellett állt ki. Vállalta a folyamatos konfliktust Stadinger István parlamenti elnökkel, aki különösen a bős-nagymarosi vízlépcső-

ről folyó tárgyalás (→136, 176) alatt megsértette az Országgyűlés ügyrendjét.

1989-ben egyre élesedtek az Országgyűlés vitái. Nyár végén ellenzéki képviselők jutottak a parlamentbe. (→109) Augusztus 31-én az ő vezetésével jött létre az ötfős Ellenzéki Demokraták Csoportja; ez 1990 elején átadta a helyét a pártok szerinti frakcióknak. Számos más kezdeményezése mellett már a háromoldalú tárgyalások (→163) lezárása előtt indítványozta, hogy az MSZMP számoljon be a vagyonáról a parlamentben. Királyt módfelett ismertté tette magatartása. 1990. február elején a politikusok toplistáján Horn Gyula és Németh Miklós után a harmadik helyet foglalta el. A *Heti Világgazdaság* szerint egy időben az államfői tisztséggel is kokettált, de erről letett, bár elképzelhetőnek tartotta, hogy négy év múltán megcélozza azt.

Végül is többek között neki volt köszönhető, hogy a ciklusban az Országgyűlés nem fulladt az érdektelenség mocsarába, szokatlan megnyilatkozásaival, vitakészségével figyelmet generált a közvélemény előtt, a parlamenti televíziós közvetítések érdeklődést keltettek az emberek között. Különösen a bős-nagymarosi vita napján nézték sokan a tévé adását, a fővárosi közvélemény-kutatás adatai szerint a megkérdezettek 80%-a kísérte figyelemmel az eseményeket.

Az 1990. március 25-i és április 8-i választások után kilépett az MDF-ből, és június elején népszavazás érdekében aláírásgyűjtő kampányba kezdett a köztársasági elnök követlen választása érdekében. Az akciót az MSZP támogatta, és sikerült néhány napon belül a több mint 200 ezer aláírást összeszedni. A referendumon azonban a választópolgárok 14%-a vett részt, így az érvénytelennek bizonyult. (FI)

Hogyan gondolkodott a szovjet vezetés a kelet-közép-európai reformokról?

1987–1988-ra a Gorbacsov vezette Szovjetunió is „reformországnak” számított. (→ 62) A gorbacsovi politika a szovjet magbirodalom válságának kezelését tartotta szem előtt, amelyet ekkor már az átfogó gazdasági krízis mellett növekvő etnikai feszült-

ségek is súlyosbítottak. Ez nagyban meghatározta a Szovjetunió külpolitikáját is: Gorbacsov fenntarthatatlannak ítélte Moszkva addigi jelenlétét a világ minden táján, a hidegháborús költségek – egyúttal a hidegháborús feszültség – csökkentésére törekedett. Olyan lépések jelezték ezt, mint a rendszeressé váló tárgyalások Ronald Reagan amerikai elnökkel, az INF-megállapodás aláírása, az afganisztáni kivonulás.

Mindez új viszonyt jelentett a szovjet blokk államaival, illetve kommunista- és munkáspártjaival szemben is. Ebben az időben kezdődött az úgynevezett Brezsnyev-doktrína lebegtetése, (→73) vagyis a szovjet vezető nyilatkozott úgy is – például az SZKP 1988. júniusi országos pártértekezletén –, hogy minden népnek joga van megválasztani a saját társadalmi-gazdasági rendszerét. Máskor viszont azt érzékeltette, hogy a Szovjetunió számára fontos, hogy a kelet-európai államok a szocialista közösség részei maradjanak, amelynek érdekében – bizonyos határig – a reformokat is támogatja. Azt 1988-ban már Moszkvában is jól látták, hogy a lengyel és a magyar pártvezetés egyre nehezebben tudja fenntartani a hatalmát, sőt számukra épp az segít, ha a Szovjetunióra mutogathatnak, mondván, hogy Moszkva ezt úgysem engedné.

Az 1987–1988-as magyar reformkísérletek – amelyeket Gorbacsov glasznosztya nyomán „grósznosztynak” is neveztek – még belefértek a szovjet elképzelésekbe. Kifogásolni legfeljebb Gorbacsov párton belüli ellenlábasai kifogásolták, akik szerint a változások túl messzire mentek, nem oldották meg a gazdasági problémákat, viszont széttzilálhatják a pártot és az államot. 1988 márciusában tette közzé a hatalmas példányszámú napilap, a *Szovjetszkaja Rosszija* Nyina Andrejevna kémikus, főiskolai tanár levelét. A „Nem adhatom fel az elveimet” című írás neosztálinista hangvétellel támadta a reformokat. A korabeli szovjet nyilvánosság viszonyai között elképzelhetetlen volt, hogy az Oroszország Kommunista Pártja és Legfelsőbb Tanácsa lapjában vezető helyen megjelent írás mögött ne Gorbacsov pártvezetésen belüli ellenfelei – így mindenekeelőtt Jegor Ligacsov – álljanak. Már az időzítés is erről árulkodott, hiszen akkor hozták nyilvánosságra, amikor Mihail Gorbacsov éppen külföldön tartózkodott. Nem volt persze ez egyedi taktika: Pozsgay Imre is akkor hozta nyilvánosságra az MSZMP Történel-

mi Albizottságának állásfoglalását 1956 átértékeléséről, amikor Grósz Károly Svájcban volt. (→26)

A szovjet keményvonalasok nemcsak a gazdasági reformokat el-lehették, de nem értették egyet a szovjet nagyhatalmi külpolitika „puhításával” sem. Igaz, a szovjet érdekszféra feladását Gorbacsov sem kívánta, inkább abban bízott, hogy a két – ingtag – reformországban az MSZMP és a LEMP is képes lesz otthon, ha engedmények árán is, megőrizni domináns szerepét. 1989 elején a szovjet külpolitikai elemzőműhelyek is úgy látták, hogy egyre nagyobb a veszélye annak, hogy Magyarország és Lengyelország a parlamentáris demokrácia, illetve a külpolitikai semlegesség irányába mozdul el. Arra azonban nem láttak reális esélyt, hogy a Szovjetunió – 1956-hoz vagy 1968-hoz hasonlóan – erővel avatkozzon be a folyamatokba. Így viszont eszközként maradt a politikai befolyásolás, anélkül hogy az adott helyzetben az SZKP vonzó ajánlatot tudott volna tenni a kelet-közép-európai társadalmaknak. (TR)

Miért következett be szakadás az Ellenzéki Kerekasztal szervezetei között?

Az Ellenzéki Kerekasztal tagjai (→133) között korántsem csak ideológiai típusú megosztottság uralkodott, ugyanis alapvető eltérések mutatkoztak magáról a rendszerváltásról, és eltértek a viszonyok (és érdekek) is, amelyek az MSZMP-hez fűzték ezeket a szerveződéseket.

A Magyar Demokrata Fórum kezdettől fogva megértőbb volt az állampárti koncepciókkal, és Pozsgay Imre személyében olyan politikusra talált, aki már a tárgyalásokat megelőzően igen közel volt a párt népi-nemzeti irányvonalához. 1989 júliusának végén a kerekasztal-tárgyalások a mélypontra jutottak, és az MSZMP tárgyalásokat kezdeményezett a Fórummal számos kérdésben (előrehozott választások szükségessége; új választási rendszer MDF-koncepció alapján; az MDF elfogadta a köztársasági elnöki pozíciót és Pozsgay személyét, de ragaszkodott ahhoz, hogy a választás ne előzze meg az általános választásokat). 1989. augusztus 17-én Antall József egy átfogó csomagra (ami nagyon hasonló volt Pozsgay javaslataihoz: a demokratikus szocializmusra való utalás elfogadható

az alkotmányban; a köztársasági elnöki intézmény bevezetése, de első közvetlen választása az általános választáskor vagy azután legyen; Alkotmánybíróság (→194) felállítása; az MSZMP kivonul a munkahelyekről; az állampárt vagyona nyilvános; a Munkásőrség megszüntetése; mielőbbi választások) tett javaslatot az EKA ülésén, amelynek lényege az volt, hogy általános megállapodás jöjjön majd létre, és a csomagban való tárgyalás kizárja azt, hogy részleges megállapodás szülessen az átmenet szempontjából legfontosabb kérdésekben. Az MDF az EKA egységét akarta megőrizni, azonban erre a csomagban való gondolkodás egyáltalán nem volt alkalmas, hiszen az átfogó csomag olyan elemeket is tartalmazott, amelyekről az EKA eredetileg tárgyalni sem akart az állampárttal.

Az EKA radikális szárnya (SZDSZ, Fidesz és a szociáldemokraták) ugyanakkor éppen ellenkező stratégiában, egy minimalista megállapodásban voltak érdekeltek: álláspontjuk szerint elegendő elfogadni a párttörvényt és a választási törvényt (→153), amiben pedig nincs megállapodás, azokban a kérdésekben a részleges kompromisszum után tovább kell folytatni a tárgyalásokat. A Fidesz és az SZDSZ kezdettől gyanúsnak találta és ellenezte az MDF stratégiáját, és abban az MSZMP megosztásra irányuló szándékait és az MDF igazodását látták. A két tárgyalási koncepció (a rendszerváltás minimumaiban való megállapodás és a békés átmenet érdekében engedékenyebb megegyezés) élesen ütközött egymással, és a szakítás elkerülhetetlen volt. Annál is inkább, mert az MDF arra az álláspontra helyezkedett, hogy az eredeti EKA-tervektől eltérően a megegyezés, vagyis immáron a demokratikus átmenet nem akadályozható meg vétőjoggal. Ezzel az MDF tulajdonképpen felmondta az EKA konszenzuselvét. A frontok közötti kibékíthetetlen ellentét az EKA szeptember 15-i ülésére a végletekig fokozódott. Az SZDSZ és a Fidesz hajthatatlan volt, és nem vállalták a megállapodás aláírásához szükséges kompromisszumokat. Formálisan a köztársasági elnöki intézmény, illetve a megválasztás módja és főként tervezett ideje hozta el a végső kenyértörést. Az SZDSZ közjogi elképzeléseitől idegen volt a prezidenciális típusú rendszer, és még az első választás alkalmával sem tudták elfogadni a közvetlen elnökválasztást, főként pedig a pozícióra aspiráló Pozsgay Imrét. Továbbá arra sem láttak okot, hogy engedményt

adjanak az MSZMP számára fontos ügyekben (pártvagyon, munkahelyi pártszervezetek, Munkásőrség). Mindezek mögött pedig ott volt egy olyan nagykoalíciótól való félelem, amelyben a reformkommunisták és az MDF lényegében kiszorítják a rendszerváltásból a liberális dominanciát. Mindez ahhoz vezetett, hogy az SZDSZ és a Fidesz ugyan nem élt vétóval, de a megállapodást nem írták alá. (AA)

Hogyan alakult ki és mivel járt a „Gorbi-mánia” Nyugaton?

Mihail Gorbacsov nem az első szovjet pártvezető volt, aki megkapta a *Time* magazintól a világszerte számon tartott „év embere” címet. Odaítélték azt a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötésétől az USA-val kötött világháborús szövetségig eljutó Sztálinnak 1939-ben, illetve 1942-ben, majd az őt váltó, desztalinizációs politikát meghirdető, a magyar forradalmat leverő Nyikita Sz. Hruscsovnak is a Szputnyik fellövésének évében, 1957-ben, és a reformokat ígérő, de már súlyos beteg, volt KGB-igazgató Jurij Andropovnak 1983-ban. Gorbacsov lett a második szovjet vezető, aki két alkalommal is, 1987-ben és 1989-ben megkapta ezt az elismerést.

1987-ben két héttel az után került a *Time* címlapjára, hogy Ronald Reagan amerikai elnökkel (szintén kétszeres év emberével) Washingtonban aláírta az INF-megállapodást, vagyis elkötelezték magukat a közepes és rövid hatótávolságú nukleáris rakéták felszámolása mellett. Persze a katonai költségek terén kedvezőtlenebb helyzetben lévő Szovjetunió évtizedek óta, az 1975-ös helsinki záróokmány aláírása után pedig újult erővel hangsúlyozta a nukleáris megállapodások és leszerelés jelentőségét. Az 1987-es megállapodást a '80-as évtized első felében kiújuló hidegháborús feszültség után a világ közvéleménye is megnyugvással fogadta. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, a szovjet pártfőtitkár második megválasztása idején népszerűbb volt Nyugat-Európában, mint saját hazájában. (→88)

Gorbacsov nyugati népszerűségét azonban nemcsak az újabb enyhülés beváltott ígérete, az 1985 után rendszeressé váló csúcstalálkozók szellemisége adta: személye romantikus reményeket éb-

resztelt Nyugaton, egy új, békés Szovjetunió ígérését hordozta az agresszív kommunista hatalom makacsul élő képzetével szemben, amelyet Ronald Reagan a „gonosz birodalmának” nevezett. Ezzel szemben Gorbacsovban megbízható partnerre találtak, akiről a neoliberalizmus másik nagy nyugati élharcosa, Margaret Thatcher úgy nyilatkozott, hogy „lehet vele üzletet kötni”.

Nyugaton 1989-ben már olyan államférfit tiszteltek benne, aki negyven év után nem áll útjába az egész szovjet blokk demokratizálásának. Gorbacsovot Nyugat-Európa nagyvárosaiban lelkes ovációval fogadták, különösen a két német állam egyesítésében reménykedő NSZK-ban és Nagy-Britanniában kezelték, mint egy rocksztárt. Az *International Herald Tribune* konkrétan rocksztárként – farmernadrágos, farmerdzsekis, békeszimbólumot a nyakában hordó, füle mögé virágot tűző beaténekes hippiként – is ábrázolta őt George Bush oldalán, ahogy John Lennon: „Adj esélyt a békének (*Give Peace a Chance*)” című békehimnuszát éneklik. (→ 184)

A hivatalos nyugatnémet tárgyalások után Gorbacsov ellátogatott a bonni Marktplatzra, ahol nagy tömeg várta. A *Magyar Nemzet* beszámolója szerint: „Ekkor kiderült, hogy ha az államközi kapcsolatokat illetően a közös politikai nyilatkozat a látogatás csúcspontja, emberileg [pedig] a kedd délelőtt volt az a Mark Platzon. A teret zsúfolásig megtöltötték – minden szervezés nélkül – az emberek: látni akarták Gorbacsovot. Szemre tíz jelen levőből nyolc fiatal volt. S amint a vendég megjelent, taps köszöntötte, üdvözlő kiáltások: »Gorbi!« »Gorbi!« Szovjet és német zászlócskákat lengettek, egy tábla oroszul ezt közölte: »Gorbacsov folytasd!«”

Tegyük hozzá, a szovjet párttitkár – és közvetve a Szovjetunió – imázsához sokat hozzá tett a felesége, az első szovjet first lady szerepébe kiválóan illő Raisza Gorbacsova, aki férjét még filozófushallgatóként ismerte meg Moszkvában, és akivel 1953-ban kötöttek házasságot. Az 1985 előtt lektorként és főiskolai tanárként dolgozó nő korábban elképzelhetetlen mértékben vállalt politikus férje mellett társadalmi szerepet, alapított kultúrát támogató alapítványt, és nyilvános beszédek is mondott otthon és külföldön. Népszerűségét mi sem mutatta jobban, mint hogy a *Women's Own* című brit magazin 1987-ben őt választotta az év asszonyává. (TR)

Ki engedte át a keletnémet menekülteket a határon?

Sopronkőhidáról indul egy közel 3 kilométeres út, amely elvezet a magyar–osztrák határhoz, amelyet 1989-ig „vasfüggöny”, vagyis műszaki határzár védett. Ma emlékhely, ahol Melocco Miklós *Áttörés – Abbruch* című szobra fogadja az érkezőket. A mélyből kivezető fehér mész-kő lépcsőn a boldogan a szabadba érkező alakok arra a 600 keletnémet állampolgárra emlékeztetnek, akik többhetes bizonytalanság után 1989. augusztus 19-én itt, Piuszpusztánál átlépheték a határt. Ekkorra a műszaki határzárat már elbontották: a magyar és az osztrák kormány erről 1989 februárjában egyezett meg, és a vasfüggöny már június 27-én sem állt, amikor sor került arra a szimbolikus akcióra, amelynek alkalmával Horn Gyula és Alois Mock külügyminiszterek Sopronnál közösen átvágták a szögesdrót kerítést.

1989 elején már nagyobb számban érkeztek az országba keletnémet állampolgárok. Ez önmagában nem volt meglepetés, a Balaton évtizedek óta kedvelt célpontjuk volt, és a magyarországi nyaralások alkalmat adtak arra is, hogy a két német államba került rokonok, barátok rendszeresen találkozzanak. Ez csak szocialista országokban volt lehetséges, hiszen az NDK-állampolgárok nem juthattak világútlevelelhez. (→169) 1989-ben az NDK-s németek a lábukkal „szavaztak”: amíg a vasfüggöny és a berlini fal még állt, elsősorban a prágai, varsói, budapesti nyugatnémet nagykövetségeken jelentkeztek és kértek menedékjogot. A budapesti NSZK nagykövetség augusztus közepéig bírta a nyomást, ekkor bezárt, mert nem volt képes több menedékkérőt fogadni. Augusztus első felében pedig ezernél is többen kíséreltek meg sikeresen átjutni Ausztriába. Az NDK vezetése viszont azt várta volna, hogy a magyar kormány az érvényes államközi egyezménynek megfelelően jegyezzen be minden határsértési kísérletet az NDK-állampolgárok úti okmányába, majd toloncolja haza őket. Ez azonban ekkor már nem történt meg.

Ezután került sor az osztrák féllel – Habsburg Ottó közvetítésével – megszervezett páneurópai piknikre, amit újabb és újabb csoportok szökése követett. A magyar kormány kényszerhelyzetbe került: a fenti egyszeri alkalom után vagy a Varsói Szerződés

szerinti kötelezettségét teljesíti, és útját állja a menekültek további kiáramlásának, vagy véglegesen megnyitja az utat a menekültek előtt, és ezzel a Nyugat felé is gesztust tesz. Sőt több volt ez annál: itt a Németh-kormánynak választania kellett az NDK és az NSZK között. Ebből a szempontból nem volt másodlagos kérdés az sem, hogy a menekültkérdés magyar–román viszonylatban (→66) éppen ellenkező előjellel, de a blokkon belül okozott feszültséget. Ráadásul Magyarország – a Romániából érkező magyar menekültek védelmében – 1989-ben csatlakozott az ENSZ Menekültügyi Konvenciójához.

A Németh-kormány végül Moszkva „kihagyásával”, titkos tárgyalásokon állapodott meg Helmut Kohl nyugatnémet kancellárral, aki ugyanakkor mindehhez – szóban – megkapta Gorbacsov „áldását”. Így szeptember 11-én részlegesen felfüggesztették a magyar–NDK vízummentes utazásokról szóló egyezmény érvényét, és megnyitották a határt az NDK-menekültek előtt. Az NDK-állambiztonság, a hírhedt Stasi csak arra tehetett kísérletet, hogy saját határain belül feltartóztassa a Magyarországon át nyugatra igyekvőket. Az ősz folyamán Lengyelország és Csehszlovákia sem állta útját az NDK-s menekülteknek, majd november 9-én – ekkor még csak szimbolikus értelemben – a berlini fal is leomlott. (→52)

A Horn Gyula vezette magyar külügy 1989 augusztusában – szeptemberében a nemzetközi politika frontvonalába került. Önállóan kellett cselekednie, és bátran döntött, akár Moszkva rosszlását is felvállalva. A határnyitás valódi politikai eufóriát okozott, és a nyugati világban lényegében mindenhol a magyar kormányt méltatták. E lépésével hozzájárult a kelet-közép-európai dominók dőléséhez, és az NSZK-kormány, valamint a nyugati közvélemény rokonszenvét is elnyerte, miközben Magyarország az ezután felgyorsuló események következtében egyúttal el is veszítette az élenjáró országgént addig élvezett világpolitikai jelentőségét. (TR)

Milyen gazdasági szakértői egyeztetések folytak a kerekasztal-tárgyalások után, és miért volt „indulatos” Kornai János röpirata?

1989-re igen feszítővé vált a gazdaság válsága, amelyet Németh Miklós kormánya (→ 80) próbált menedzselni. A kormány gazdasági szakértői, különösen Békesi László, úgy vélték, hogy a Nemzetközi Valutaalappal való megállapodás nélkül finanszírozhatatlan lesz a magyar gazdaság, ezért az egyensúlyi kérdéseket abszolút prioritásként kezelő, mindenféle politikai vagy társadalmi megaluvástól mentes válságmenedzselő gazdaságpolitikai irányvonalat szorgalmaztak. Úgy vélték, hogy IMF-megállapodás nélkül az ország eleshet az Európai Gazdasági Közösségtől és egyes nyugati államoktól remélt forrásoktól is. Ebben a helyzetben mind az SZDSZ, mind pedig a Fidesz felelős magatartást tanúsítva azt ígérte, nem támadják majd a kormányt a megszorító intézkedések miatt. A Németh-kormánynak 1989-ben igen nehéz dolga volt tehát az IMF-fel folytatott tárgyalásokon, a Valutaalapot azonban semmi sem kényszerítette arra, hogy a közelgő 1990-es választás előtt megegyezzen a kimúlófélben lévő rendszer utolsó kormányával. Novemberben Németh Miklós feltárta az államháztartással kapcsolatos, addig hétepcséses titoknak számító valóságot: az addig bevallott 17-18 milliárd dolláros külföldi adósságállomány valójában 20 milliárdra rúgott, az állam addig szintén titokban tartott tartozásának összege 1100 milliárd forintra nőtt (→ 20). Ezek a bejelentések sem a nemzetközi bankvilágot, sem pedig az IMF-et nem lepték meg. Ugyanakkor a Németh-kormány lépéskényszerben volt, hiszen egyrészt hiteles adatokat kellett produkálnia a készenléti hitel-megállapodáshoz, másrészt sietnie kellett, mivel küszöbönállt az IMF-nek a magyar választások előtti utolsó igazgatótanácsi ülése 1990 márciusában. Mivel a nemzetközi közvélemény számított a radikális hatalomváltásra, ezért az IMF-nek egyre kevésbé állt szándékában a megállapodás. Németh Miklós szociális feszültségeket gerjesztő megszorító költségvetési javaslattal állt elő, amelyet nagyon nehezen tudott csak keresztülvinni a parlamenten. Végül az IMF-fel folytatott szakértői megbeszélések 1990 januárjának végén befejeződtek, az IMF rábólintott a

költségvetésre és a kormány gazdasági terveire, és március 14-én Washingtonban jóváhagyták az újabb készenléti hitel folyósítását.

Az ellenzéki pártokkal folyó gazdasági tárgyalások zátonyra futottak (→59), de ezt követően is számos informális szakértői egyeztetés zajlott a kormányzat és a választásra készülődők között. Ilyen volt a Soros György kezdeményezésére létrejött Híd-csoport, amely a független közgazdászokat, valamint a két legerősebb ellenzéki erő, az SZDSZ és az MDF gazdasági szakértőit tömörítette. A Híd-csoport 1990. január végére készült el válságkezelő tanulmányával, amelynek a címe *Híd a közeli jövőbe (100 nap gazdasági programja)* volt, és kemény restriktív intézkedéseket irányzott elő a Németh-kormánynak. A *Kék Szalag Bizottság* egy másik fórum volt, amely magyar és nyugati közgazdászok együttműködését szervezte azért, hogy előkészítse az indulást a következő kormány számára; javaslatuk 1990 tavaszán készült el *Magyarország átalakulásban a szabadsághoz és prosperitáshoz* címmel. Éles viták robbantak ki a hazai érdekeket jobban képviselő szakértők és a neoliberais doktrínákat szigorúan betartó külföldiek között.

A szakértői javaslatok közül kiemelkedett Kornai János *Indultok röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című anyaga, amely 1989 novemberében jelent meg. A kötet eredetileg egy előadás volt, amelyet Kornai 1989. augusztus 25-én a Kopint-Datorg kutatóintézet meghívására tartott meg kormányzati szereplők, állami vállalati menedzserek és ellenzéki szakértők számára. Egyetlen csoport sem üdvözölte igazán a pár hét alatt könyvvé bővült és a HVG Kiadónál megjelent gondolatokat. Kornai a szocializmusból a kapitalizmusba vezető átmenet időszakának komplett gazdaságpolitikai stratégiáját kívánta megfogalmazni. A javaslat egyediségét az adta, hogy ellentétben az átmenet gazdaságpolitikai (és egyéb) reformjavaslataival, a szerző csakis saját korábbi munkái alapján fogalmazott meg komplex elképzeléseket, ami egyedülálló szellemi teljesítmény. Kornai két fő üzenete az új politikai rendszernek (az Országgyűlésnek és a kormánynak) a privatizáció (→233) mikéntjének vizsgálata és a stabilizációs műtét. Kornai „stabilizációs műtétet” javasolt, amelyhez elengedhetetlennek látta a társadalom bizalmát, és erre a rendszerváltáskor végre megnyílt az esély. Kornai nem illúziók mentén gondolkodott, és az általa javasolt „műtéti

eljárás” olyan logikus elő- és utókezelést jelentett, amely középtávon ígért fellendülést. A javasolt program nem talált politikai támogatásra. A stabilizáció főbb lépései a következők lettek volna: (1) az infláció leállítása; (2) a költségvetés egyensúlyba hozása; (3) a makrokereslet kézben tartása; (4) az árak nagy részének felszabadítása; (5) a külföldi adósság újratárgyalása a hitelezőkkel; (6) a hiánygazdaság felszámolása. (AA)

Legitim volt-e a kerekasztal-tárgyalások alkotmányozása?

A Nemzeti Kerekasztal (→163) tárgyalásai során tulajdonképpen egy „parlamenten kívüli alkotmányozás” zajlott. A NEKA ugyan egy plurálisan szervezett parlamenten kívüli intézmény volt, amely a kerekasztal-megállapodás és a hozzá tartozó hat törvénytervezet (benne az új alkotmány) elfogadásával a rendszerváltás egyik fő hatalmi centrumává vált, de közvetlenül nem rendelkezett a demokratikus rendszereket jellemző demokratikus legitimitációval, hiszen nem választás eredményeként jött létre. A legitimitációs problémát tovább súlyosbította, hogy maguknak a tárgyalásoknak a döntő része a nyilvánosság szándékolt kizárásával, bármiféle társadalmi kontroll nélkül zajlott, és ez a probléma nyilvánvaló volt már a rendszerváltás idején is (→129, 163). Az ellenzék éppen emiatt eredetileg mereven elzárkózott attól, hogy illegitim alkotmányozó folyamatba bonyolódjanak, csakis az átmenet sarkalatos törvényeit kívánta napirendre tűzni. Az MSZMP ragaszkodott az alkotmányról folyó tárgyaláshoz. Az EKA kényszerből fogadta el, nehogy a kormány – mint a tárgyalások napirendjén nem szereplő kérdést – saját alkotmánytervezetét terjessze az Országgyűlés elé. Ragaszkodtak hozzá, hogy a megállapodás nyomán megszületett törvény, noha tartalmilag tökéletesen új volt, formálisan csupán az 1949. évi alkotmány módosítása legyen, úgy képzelték, hogy majd a szabadon megválasztott parlament dolga lesz a végleges alkotmány elfogadása.

A rendszerváltó törvényeket, így az új alkotmányt is (1989. évi XXI. törvény) a Németh-kormány (→80) előterjesztése nyomán becikkelyezte az utolsó állampárti országgyűlés. Ennek ugyancsak megkérdőjelezhető a demokratikus legitimitációja, de mindez lega-

lább a legalitás kereteit biztosította. Ehhez járult még hozzá, hogy az Alkotmánybíróság 11/1992. (III. 5.) AB határozatában egyértelműen kimondta azt, hogy a rendszerváltás előtti jogrendszer legálisnak tekinthető: „[a]z adott történelmi helyzetet a jogállam keretein belül és annak kiépítése érdekében figyelembe lehet venni. Nem lehet azonban a történelmi helyzetre és a jogállam megkövetelte igazságosságra hivatkozva a jogállam alapvető biztosítékait félretenni. Jogállamot nem lehet a jogállam ellenében megvalósítani. A mindig részleges és szubjektív igazságosságnál a tárgyi és formális elvekre támaszkodó jogbiztonság előbbrevaló.”. Vagyis szigorúan a jogállami szemszögből nézve, a NEKA-nak mint alkotmányozó nemzetgyűlésnek megkérdőjelezhető a demokratikus (politikai) legitimációja, de a helyzet adta keretek között megteremtette a jogi legalitás, a jogállamiság és jogbiztonság fő garanciarendszerét (az új alkotmányos kereteket). Ugyanakkor ez korántsem jelenti azt, hogy a rendszerváltó alkotmány és maga a NEKA ne szenvedett volna igen súlyos demokratikus deficitektől, amelyek magyarázatot adnak a rendszerváltás utáni mély politikai törésvonalakra. Már a kezdet kezdetén felbomlott a rendszerváltók kompromisszuma, ebből pedig az következett, hogy az „ideiglenesnek” szánt alkotmány „véglegessé” vált, annak minden következményével. A „kerekasztal lovagjai” (→30) azzal a tudattal mentek bele a rendszerváltásra szóló közjogi aprómunkába, hogy a szabad választás után majd létrehoznak egy új köztársasági, rendszeralapító alkotmányt. Ez nem következett be, mert elfogyott az erő a politikai konszenzushoz. Ettől kezdve törvényszerű volt, hogy a rendszerváltó alkotmány percről percre veszített legitimációjából, és felerősödtek azok a veszélyes rendellenességek, amelyek ugyan politikai akarattal megjavíthatók lettek volna, de e „háborús” hangulatban végül (2010 utánra) majd a rendszerváltás rendszerének a végét is jelentik majd. (AA)

Milyen hatással volt a magyar átmenetre a lengyel példa?

Az 1990-es években vált bevett fordulattá, hogy megérkezett Budapestre a „varsói gyors”, vagyis hogy a lengyelországi politikai mozgások előbb vagy utóbb Magyarországra is begyűrűznek.

1989-ben Lengyelország és Magyarország számított a demokratikus átmenet két éllovasának a nyugati kormányok szemében, igaz, ez a két állam került adósságspirálba is, így számukra a piaci reformok és a nyugati orientáció is kiútként kínálkozott. Nem véletlen, hogy az Európai Unió elődje, az Európai Közösségek 1989 végén e két országnak címzett gazdasági segélyprogramot hívott életre: ez volt az úgynevezett PHARE-program. Bár mire beindult, dőlni kezdett a kelet-európai dominó. (→52)

Lengyelországra nemcsak azért volt érdemes figyelni, mert ott 1989-ben – is – több hónappal előbbre jártak az események, hanem azért is, mert az ország stratégiai és külpolitikai jelentősége jóval nagyobb volt: így az ottani történelemszövegekből az is világossá vált, mi az, amit Moszkva még biztosan elfogadhatónak tart.

A kiindulópont azonban eltérő volt. Ott a kommunista vezetés az 1980-as években súlyos legitimációs válsággal küzdött, 1980–1981-ben a Szolidaritás szakszervezet valóságos ellentársadalmat hívott életre, amelyet a Lengyel Egyesült Munkáspárt csak a hadiállapot bevezetésével tudott elfojtani 1981 decemberében. Bár azt 1983-ban feloldották, a rendszer legitimációs válságát nem sikerült orvosolni, majd 1988-ban egy újabb nagy sztrájkhullám a pártállamot engedményekre kényszerítette. Lengyelország volt az első állam, ahol a kommunista rezsim vezetése tárgyalóasztalhoz ült az ellenzéki erővel, és itt alkalmazták először a „nemzeti kerekasztal” formulát, amit Magyarországon is. Az 1989. február 6. és április 5. között zajló alkufolyamatban két fél feszült egymásnak, a Lech Wałęsa vezette ellenzéki oldal és a Czesław Kiszczak vezette kormánypárti oldal. Utóbbi – mivel Lengyelországban Magyarországgal ellentétben nem haltak el 1949 után a szatellitpártok – hivatalosan többpártinak számított. Magyarországon ezzel szemben az MSZMP igényére háromoldalúvá bővített kerekasztal-tárgyalásokon (→163) az akkor a pártakatnak alárendelt – transzmissziós szíjként emlegetett – szakszervezetek és társadalmi szervezetek is részt vehettek.

A lengyel tárgyalások három fő témája a politikai reform, a pluralizmus és a gazdasági-szociális kérdések voltak. A megállapodás nyomán biztosították a szabad szakszervezeti szerveződést, és a Szolidaritást elismerték legális politikai erőnek, amely részt

vehetett a kerekasztalon elfogadott szabályok szerint rendezett választásokon. Itt döntöttek arról is, hogy a lengyel törvényhozást kétkamarássá alakítják.

A parlamenti választásokat már az előtt megtartották, hogy Magyarországon a Nemzeti Kerekasztal megkezdte volna a magyarországi választási rendszerről – és általában a politikai rendszer átalakításáról – szóló tárgyalásait. Lengyelországban az 1989. június 4-én és 18-án tartott választásokon erősen korlátozták a szavazás végkimenetelét, hiszen a szjeimben, vagyis az alsóházban a Szolidaritás eleve csak a helyek 35%-át szerezhette meg, míg a fennmaradó 65%-ot a LEMP-nek és társutas pártjainak tartották fenn. A szenátusba, azaz a felsőházba viszont minden helyért megküzdehetett a Szolidaritás. Az év eleji félelmekkel szemben nemhogy mandátumokhoz jutottak, de megszerezték a számukra nyitott összes alsóházi helyet és a szenátusi székek 99%-át. A lengyel páthelyzetet végül átmenetileg úgy oldották fel, hogy Jaruzelski tábornokot – egyetlen szavazatnyi többséggel – köztársasági elnökké választották, míg egy kommunista és Szolidaritás-politikusokból összeállított koalíciós kormány élére az addig ellenzéki Tadeusz Mazowiecki került.

Bár a Lengyel Egyesült Munkáspárt társadalmi elfogadottsága messze elmaradt a Magyar Szocialista Munkáspártétól, és Magyarországon olyan mélyen beágyazott és egységes ellenzéki erő sem működött, és Wałęsához fogható ismertségű ellenzéki politikusok sem voltak, mint Lengyelországban, az MSZMP számára figyelmeztető jel volt, hogy egy szabad választáson a kommunista párt fölénye helyzeti előnye ellenére sem borítékolható, főleg nem, ha az ellenzék egységesen indul ellene. Magyarországon ezzel szemben éppen egy MSZMP-politikusnak, Pozsgay Imrének volt esélye arra, hogy több ellenzéki erő is elfogadja államfőjelöltnek. (→31) Az új pártoknak éppen azzal a tanulsággal szolgált a lengyel példa, hogy az állampárttal bármilyen alku hamar elavulttá, terhesé válhat, így a tárgyalások során már nem érdemes önkorlátozó egyezséget elfogadniuk, egy radikálisabb forgatókönyvnek is lehet esélye. (TR)

Hogyan érvényesült a „dominóelv” a szovjet tábor országokban?

A *Ludas Matyi* 1989. november 22-i számában Balázs-Piri Balázs rajzolta meg először a „Kelet-európai dominó”-t. A képen csak két dominólap szerepelt, az egyik, az NDK feliratú már dőlésnek indult, hiába próbálta egy alak kétségbeesetten megállítani, az már a másikat, a Csehszlovákia feliratút fenyegette, amelyet hárman igyekeztek megtartani. Ekkor még eszébe sem jutott további országok dominóit is mögéjük illeszteni.

1989 ősziig két reformország, Magyarország és Lengyelország tűnt ki a szovjet blokkból, novemberre az egyik már kormányt, a másik államformát is váltott. A blokk többi országának a vezetése hallani sem akart átfogó reformokról, és azt a régió stabilitásának megőrzésében érdekelt Szovjetunió sem sürgette. Ugyanakkor e társadalmak súlyos elégedetlenségétől már hónapok óta hangos volt a magyar sajtó: Ceaușescu nemzetiségpolitikája ellen százezres tüntetés zajlott Budapesten (→34), az NDK-menekültek hetekig táboroztak Magyarországon, mielőtt a kormány – az NDK tiltakozása ellenére – megnyitotta előttük a határt Ausztria felé (→180), és a magyar ellenzék részt vett Prágában az 1968-as tiltakozó megemlékezésen, majd tüntetett a csehszlovák nagykövetség előtt. (→78)

A dominóhasonlatot erősítette, hogy a keményvonalas kommunista rezsimek összeomlása a berlini fal megnyílásával kezdődött. Az NDK-ban már október második felében megindultak a személcserék, ám Erich Honecker párton belüli puccsal történt leváltása – az október 17-i lipcsei tüntetés után –, majd Willy Stoph kormányfő lemondása Gorbacsov november eleji villámlátogatását követően még a rendszer megmentésének céljával történt. November 9-én a berlini lakosok 28 év után szabadon özönlöttek a nyugati városrészbe, bár a két német kormány a határátkelés kérdését csak másfél hónappal később rendezte hivatalosan. Ekkor az NSZK vezetése már a két német állam perspektivikus egyesítéséről beszélt, ami egészen novemberig sem a szovjet, sem az amerikai tervekben nem szerepelt. (→88)A fal fizikai lebontása 1990 júliusában kezdődött meg, miután kimondták a két német állam va-

lutaunióját, majd 1990 októberében megalakult az egységes német állam.

Csehszlovákiában bő egy héttel a berlini fal szimbolikus lebontása után kezdődtek meg a később bársonyos forradalomként elnevezett tömegtüntetések, az ellenzék pár napon belül intézményesült – Prágában Václav Havel vezette a Polgári Fórumot, míg Pozsonyban Ján Carnogursky irányításával a Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalmat hozták létre. A csehszlovák kormány tárgyalásokra kényszerült, és decemberben új, még kommunista vezetésű kormány alakult, majd az év végén, a prágai tavasz levevése után hatalomra kerülő Gustav Husák államfői helyét Václav Havel vette át mint ideiglenes köztársasági elnök. (→78)

Ezeket a változásokat a december elején rendezett máltai csúcson (→135) Mihail Gorbacsov is elfogadta. A korabeli bon mot szerint amire Lengyelországban 10 évre, Magyarországon 10 hónapra, az NDK-ban pedig 10 hétre volt szükség, az Csehszlovákiában 10 nap alatt lezajlott. Romániában kis túlzással ehhez 10 óra is elegendő volt: a véres temesvári felkelés (→55) után az Iránból hazaérkező Nicolae Ceaușescu december 21-én délelőtt el sem tudta képzelni, hogy a „huligánok rendbontását” elítélő beszédének végére a Román Kommunista Párton belül szervezett puccs előkészítői veszik át az irányítást. Megalakult a Nemzeti Megmentési Front előbb Corneliu Manescu, majd Ion Iliescu vezetésével, és a televíziót elfoglalva, a romániai fordulatot hatalmas médiaeseménnyé tették. Az egyenes adásban közvetített „forradalom” és megrendezett „ellenforradalom” a Ceaușescu-házaspár december 25-i statáriális tárgyalásával és kivégzésével érte el a tetőfokát.

Jugoszláviában a rendszerváltás folyamán a felszínre törtek az etnikai feszültségek, az egyes tagköztársaságok vezetése élesen szemben állt a Slobodan Milošević vezette Szerb Kommunista Szövetség centralizációs törekvéseivel, amely konfliktus két éven belül háborúhoz vezetett. A dominósorban utolsóként – 1990 januárjában – Bulgáriában és Albániában indultak meg a változások. (TR)

Mi az a „rózsadombi paktum”?

A rendszerváltás társadalmi legitimációs problémái és az elitek közötti paktumjellege nemcsak az új rendszerrel kapcsolatos elégedetlenségekben öltöttek testet, hanem politikai legendákat, összeesküvés-elméleteket is eredményeztek. Az egyik meghatározó teória a „rózsadombi paktum” volt. Az állítólagos titkos szovjet-amerikai-magyar-izraeli politikai paktum eredményeképpen a szocialista elit átmentette a pozícióit. Az összeesküvés-elmélet először 1992. február 20-án jelent meg az USA-ban kiadott *Amerikai-Kanadai Magyar Életben*. A cikket Bakos Gyula álnéven Dömötör Tibor, 1956-ban emigrált lelkész jegyezte. Az elméletet átvette a nyugati magyar emigráció számos radikális vagy szélsőjobboldali hírlapja (*Új Hídfe, Új Világ, Szittyakürt, Amerikai Magyarság*). Fáy István módosította a szöveget, és 1989. március 15-ét tette meg az aláírás napjának. 1992 tavaszán a rendszerváltás utáni magyarországi szélsőjobboldal első jellegadó orgánumában, a *Szent Koronában* is közölték. A különféle verziók hasonlóan jelölik meg a paktumban részt vevőket: a távozó szovjet hadsereg tábornoka, a szovjet titkosrendőrség (KGB) ezredese, az amerikai követség első titkára, a CIA egyik tisztje, az izraeli titkosszolgálat (Moszad) egyik képviselője, a magyar katolikus egyház és az izraelita közösség egy-egy megbízottja, továbbá magyar politikai vezetők (Antall József, Horn Gyula, Pető Iván, Paskai László, Göncz Árpád, Zoltai Gusztáv és Boross Péter). A szovjet csapatok kivonásáért cserébe, a magyar demokrácia és gazdaság fejlődését visszafogják az aláírók. A megállapodás lényege a Szovjetunió pozíciójának a fenntartása, a kommunista politikusok integrálódnak az új politikai rendszerbe, a szélsőjobboldal visszaszorítása, a magyar zsidóság kártalanítása. (AA)

Mi volt Tőkés László szerepe a romániai eseményekben, és hogyan vetettek véget a marosvásárhelyi események a magyarországi eufóriának?

„A kolozsvári egyházkerület református közgyűlése 1984. május 24-én püspökhelyettesi megbízásából önkényesen eltávolította Tőkés István teológiaprofesszort, [...] fiát, Tőkés Lászlót, felfüggesztették dési állásából és egy jelentéktelen mezősi faluba helyezték.” Az eseményről a Rómában kiadott *Katolikus Szemle* számolt be. Ekkoriban – különböző állításokat téve – más emigráns lapok is hírt adtak az esetről, de Magyarországon csak évekkel később vált ismertté Tőkés László neve és az, hogy az állambiztonság már 1983–1984-ben felfigyelt a személyére, de akkor még egyházi vonalon „intézték” az ügyet. 1989-ben viszont már a magyar sajtó is rendszeresen beszámolt a temesvári lelkésszel kapcsolatos eseményekről.

1989 októberében – mikor újra egy egyházi szerv, a református presbiteri gyűlés Temesvárott kimondta eltávolítását lelképásztori hivatalából, majd búcsú-istentisztelete szinte tüntetéssé alakult – a személye az erdélyi magyarság elnyomásának szimbólumává vált Magyarországon is. A magyar sajtóban megjelent a lelkész nyílt levele, amelyben eredetileg az ENSZ főmegbízottjának a fellépését kérte a román állam állandósuló zaklatásai ellen. A 168 Óra szerkesztősége hangsúlyozta, hogy egy ilyen levelet Erdélyből csak „rendkívül kalandos módon” lehetett kicsempészni a határon. „Helyzetem emiatt már-már elviselhetetlen és kilátástalan. Évek óta gyötörnek, perelnek, büntetnek. Esetemben az egész állami és egyházi elnyomó apparátus működése tetten érhető. Ami velem történik, az a sorsa általában az összes állampolgároknak, fokozottan pedig a nemzetiségeknek és az igaz hitű keresztyéneknek! Közelebbről ez a sorsa a temesvári református gyülekezetnek, melynek hívei és vezető tagjai a legsúlyosabb zaklatásokat és megfélemlítéseket szenvedik hitük, meggyőződésük miatt. A huzamos ideje tartó üldözések a felbomlás veszélyével fenyegetik ezt a 6-7000 lelkes gyülekezetét.”

Az események decemberben gyorsultak fel, ekkor már napi rendszerességgel jelentek meg Tőkés Lászlóval kapcsolatos hírek, az MTV egyik legnézettebb politikai magazinja, a *Panoráma* is in-

terjűt készített a lelkésszel. Tőkés László kilakoltatását már korábban kimondta a bíróság, ezért a lakhelyét önkéntes hívei őrizték a nap 24 órájában. Amikor december 16-án megjelentek a végrehajtók, nagyobb tömeg gyűlt össze a lelkész otthona körül, amely tovább dagadt, és a tiltakozás átcsapott rendszerellenes tüntetésbe. Az indulatok nem csillapodtak, másnap a tüntetők a megyei párt-székház épületét is elfoglalták, és aktaeső hullt az ablakokon. Csak a hadsereg – és a fegyverek – bevetésével tudták elfojtani a felkelés első hullámát. Másnap a bevezetett rendkívüli állapot ellenére újabb tüntetés alakult ki, halálos áldozatokkal. A Securitate tagjai ezek után brutális módon a kórházakba is behatoltak, és ott a tüntetések több sebesültjét agyonlőtték, a holttesteket pedig elszállították Bukarestbe, és elhamvasztották. December 20-án Constantin Dăscălescu miniszterelnök és egy magas rangú pártvezető is a helyszínen tárgyalt a felkelőkkel, eredménytelenül, hiszen azok már Ceaușescu lemondását követelték.

Nicolae Ceaușescu a történetek ellenére nem mondta le iráni látogatását, ahonnan 20-án ért vissza Bukarestbe. A másnapi tömeggyűlésen a külföldi erők által szervezett vandálok pusztításának látta és láttatta az eseményeket, ám ez a beszéde már közvetlenül a forradalomba torkollott. A kegyetlenül vérbe fojtott 1987. novemberi brassói munkásfelkeléssel szemben a más világpolitikai csillagzat idején kezdődő temesvári felkelés már országos forradalmat robbantott ki, amely elsöpörte Ceaușescu diktatúráját. (→52)

A közös temesvári tüntetés és a Ceaușescu-rezsim elsöprése – az év végi öröm és lelkesedés, a nagyszabású magyarországi segélyakciók, gyűjtések hangulatának ellenére – nem vezetett el a nemzeti-ségi konfliktusok feloldásához. 1990. március 16. és 21. között 5 halálos áldozattal, 300 sebesülttel járó véres összetűzésre került sor, miután a magyar nyelvű oktatásért tüntető tömegre – feltehetően a román titkosszolgálat tudtával – szélsőséges román nacionalisták támadtak. (TR)

Hogyan „torgyánizálódott” a Kisgazdapárt?

1990 márciusában a Hírlapkiadó Vállalat Közvélemény- és Szajtökutató Központja felmérést készített a választások előtt arról,

hogy mennyit és hogyan szerepeltek a napilapokban az egyes pártok. A Kisgazdapárt e listán a pár héttel későbbi választási eredményénél valamivel rosszabbul szerepelt: csak a hetedik helyet szerezte meg (az élen a kormányzó MSZP, mögötte az MDF, majd az SZDSZ végzett), míg március 30-án 11,74%-os eredménnyel a harmadik legerősebb pártnak bizonyult. Utóbbit az FKgP politikusai mégis inkább csalódásnak élték meg.

Az 1988 novemberében újjáalakuló kisgazdapárt – az MSZDP mellett – a legjelentősebb hívószónak számított a magyar politikai életben: 1945 után a koalíciós években a Nagy Ferenc, Tildy Zoltán, Varga Béla, Kovács Béla vezette FKgP volt a legnagyobb párt, amelyet az akkor vele együtt kormányzó kommunista párt folyamatosan gyengített meg és gyúrt maga alá. A Pilvaxban tartott alakuló ülésen is egy régi kisgazdát, az 1945 és 1948 között parlamenti képviselő Pártay Tivadart választották meg pártelnöknek. Az őt hamarosan váltó Vörös Vince szintén a történelmi párt képviselője volt 1944 és 1947 között.

A párt részt vett az Ellenzéki Kerekasztalban, (→133) és így a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain is, (→163) ahol a pártot elsősorban Boross Imre, illetve Prepeliczay István képviselte. A tagságban élt igény a radikális fellépés iránt, ezért csatlakozott az FKgP a liberális pártok négyigenes népszavazási kezdeményezéséhez, (→112) és az SZDSZ, valamint az akkori Fidesz felé – legalábbis helyi szinten – az 1990-es választások idején továbbra is nyitottnak mutatkoztak.

A pártnak azonban – akárcsak a szociáldemokratáknak – sokat ártottak az állandósuló belső küzdelmek, hatalmi harcok. A pártvezetés elleni támadások miatt többeket kizártak a párt tisztségviselői közül, a szintén 1944 és 1948 közötti koalíciós múlttal rendelkező Ravasz Károlyt kétszer is. Decemberben Boross Imrére is sor került, aki új pártot alapított Nemzeti Kisgazdapárt néven. Az újpesti ügyvéd, dr. Torgyán József, aki ilyen állapotok közepette szerezte meg – Boross után – a sajátos „pártfőügyész” pozíciót, a már említett 1990. márciusi felmérés alkalmával – egyetlen kisgazdaként – bekerült a tíz legtöbbször említett politikus közé. Vagyis már akkor nem Nagy Ferenc József pártelnök volt a párt arca, hanem Torgyán, aki a választási kampányban sarkos kijelentései, bot-

rányai által vált ismertté. Tagja volt az Országos Választási Bizottságnak, ám miután kijelentette: „a fasiszták a kommunistákhoz képest elsőáldozó ministránsgyerekek”, kizárták. Tegyük hozzá: ekkor Hofi Géza műsorában is volt egy hasonló kijelentés Hitler és Sztálin kapcsán, mivel ez az időszak a „kommunista bűnök” kibeszélésének ideje volt.

A választás előtti hónapokban Torgyán József képviselte legélesebben az antikommunizmust, amellyel az FKgP versenyre kelt az SZDSZ-szel. (→107) A kisgazdapárt másik nagy témája a földkérdés volt, amelyet legszenvedélyesebben ugyancsak Torgyán képviselt: ennek alapja a reprivatizáció, (→238) vagyis az 1947-es földbirtokviszonyok visszaállítása volt. *„A legtöbb helyen már a földrendező bizottságok megalakultak, a karókat kihegyezték, hogy régi tulajdonukat birtokba vegyék”* – jelentette ki például a solti választási nagygyűlésen az „országot fáradhatatlanul járó”, nagyotmondásairól híres politikus. Populista stílusa és javaslatai már ekkor feltűnést keltettek – például azt is hangoztatta, hogy a politikusok csak a fizetésük felét vegyék fel, míg a válságból ki nem vezették az országot.

Torgyán a kisgazdapártot is megosztotta. Bő egy héttel a választások előtt a párt lapjában, a *Kis Újságban* Pártay Tivadar örökös elnök és a későbbi bulvárlapkiadó Ómolnár Miklós kongatott vészharangokat „a dr. Torgyán-féle politikai szélhámosság” miatt. Az Antall-kormányban Torgyán nem is kapott szerepet, a miniszterelnök inkább „rábeszélte”, hogy a kisgazda frakció élén vesse be szószoki képességeit. Mindennek az lett a következménye, hogy Torgyán vált a kormánykoalíció első komoly belső ellenzékévé. Elsősorban a reprivatizáció megoldásának elhúzódnását, majd annak elmaradását, illetve a kárpótlási javaslatok túl mérsékelt voltát támadta, közben nem szűnt meg dicsérni a magyar parasztot és a magyar földet. Nemcsak gyakori szereplései és személyéhez köthető jellegzetes politikai ügyek miatt vált a politikai kabaré kedvencévé, hanem sajátos beszédmódja miatt is. Az *Új Ludas Matyi* például a Torgyán-lottó nyerőszámait ismertette 1990 májusában: 47, 47, 47, 47, 47.

1991-ben elmélyültek a jobboldalon belüli harcok: az Antall-kormányt mind nyíltabban bíráló Torgyánt leváltották a frakció élé-

ről, aki új választásokat követelt. Innen már egyenes út vezetett a pártszakadásig: a pártszervezetek többsége dr. Torgyánt követte, a 44 fős kiskazda frakció háromegyede viszont kitartott a kormány mellett. 1994-ben a választók a torgyáni utat igazolták vissza: az „egyesült kiskgazdák” az 1%-os támogatottságot sem érték el, nem-hogy az 5%-ra emelt parlamentbe jutási küszöböt, míg a Torgyán József vezette FKGP 8,82 százalékos eredménnyel 26 mandátumot szerzett. (TR)

Miért nem vezettek eredményre a gazdasági kerekasztal-tárgyalások?

A Nemzeti Kerekasztal (→163) politikai és közjogi tárgyalásai mellett szinte észrevétlenek voltak a gazdasági és szociális kérdésekről folytatott megbeszélések. Az ellenzék nem találta a helyét ezeken a tárgyalásokon, ugyanis tudatában voltak a rendkívül rossz gazdasági körülményeknek, és nem akartak felelősséget vállalni a választás előtt kialakuló gazdasági helyzetért és az elkerülhetetlen megszorításokért. Eleve kudarcra volt ítélve, hogy az ellenzék az ellenőrzetlen privatizációt segítő törvényhozást a tárgyalások segítségével meggátolja. Az ellenzék nem tudta megakadályozni a „spontán privatizációt” (→233); az átalakulási törvényt (1989. évi XIII. törvény) elfogadták, és még csak közelítő információkat sem kaptak a tulajdonváltás fejleményeiről. Az MSZMP nem sok jót remélhetett az olyan tárgyalásoktól, amelyek során egymástól gyökeresen eltérő gazdasági elképzeléseket valló (illetve ilyesmivel nem is rendelkező) ellenzéki partnerekkel kellett megegyezésre jutnia. A kormány és a liberális pártok elgondolása abban közös volt, hogy a vállalatoknak valódi tőkés tulajdonsokhoz kell kerülniük. Ezenkívül az ellenzék soraiban fontos harmadikutas nézetek is voltak, amelyek a munkás-önigazgatás és valamiféle „népi kapitalizmus” irányába tolták volna el a kialakuló piacgazdaságot. Szalai Erzsébet, a Liga képviselője látványosan otthagya a gazdasági tárgyalásokat a nyilvánosság kizárása miatt. A gazdasági tárgyalások kudarcra amiatt is tehát kódolva volt, mert a fő frontok nem a kormányoldal és az ellenzék között húzódtak meg, hanem az ellenzéken belül: a kormányoldal technokratái és az EKA (→133) liberálisai szemben álltak a harma-

dik oldal elképzeléseivel (Szakszervezetek Országos Tanácsa, Baloldali Alternatíva Egyesülés, Münnich Ferenc Társaság).

Bonyolította a helyzetet az, hogy a különböző oldalak képviselői a szakbizottságokban ugyanarra a liberális közgazdasági paradigmára támaszkodtak. Nem volt kibékíthetetlen ellentét a válságkezelés technikáit illetően az ellenzéki liberális közgazdászok és a kormányzati gazdaságstratégák között, de a harmadik oldal ezekkel sem értett egyet. Egyik oldalnak sem volt érdeke a gazdasági összeomlás, éppen ezért nem kerültek elő olyan viták, amelyek érdemben foglalkoztak volna a gazdasági rendszerváltás lehetséges alternatív irányjaival.

A gazdasági helyzet igen súlyos volt, és fizetéseképtelenség réme fenyegetett. Németh Miklós 1989 novemberében vallotta be, hogy az addig elismert 17-18 milliárd dolláros külföldi adósságállomány valójában 20 milliárdra rúg, és az állam eltitkolt tartozásának összege 1100 milliárd forintra nőtt (→20). Ilyen gazdasági és politikai kényszerpálya mellett nem volt értelme a hatáskör nélküli gazdasági tárgyalásoknak, amelyeket szórványosan novemberben is tartottak, de ezeknek nem volt szerepe a gazdasági problémák megoldásában. (AA)

Milyen jelei voltak a külpolitikai orientációváltásnak a keletnémet menekültek kiengedése előtt?

A határoknak a keletnémet menekültek előtti szeptemberi megnyitásával a Németh-kormány látványos döntésre kényszerült, és választott korábbi szövetségi rendszere, a Varsói Szerződés és a nyugati orientáció között. (→20) Ám nemcsak ennek közvetlen előzményei – így az augusztusi páneurópai piknik – mutattak ebbe az irányba, hanem 1989 nyarának diplomáciai eseményei is: mind a meghatározó nyugati hatalmakkal való szorosabbá váló együttműködés, mind a Varsói Szerződésen belüli ellentétek fokozódása.

A nyugati relációban két esemény jelentősége emelkedik ki: mindekelőtt George H. W. Bush budapesti látogatását kell említeni, amely a fizetéseképtelenség felé sodródó kormánynak gazdasági téren inkább csak ígéreteket hozott, de komoly politikai támogatás-

ról biztosította a külpolitikai útkereséssel is járó reformfolyamatot és egyúttal az ellenzéki szervezeteket is. (→92) A másik szimbolikus aktus a vasfüggöny felszámolását hirdette: Horn Gyula magyar és Alois Mock osztrák külügyminiszter június 27-én Sopron mellett vágta át a drótkerítés még megmaradt darabját. 1989 nyarán sok szó esett az Európa-ház gondolatáról, legtöbbször a leszerelés kérdésével összekötve.

A hidegháborús szembenállást meghaladni célzó gorbacsovi víziónál égetőbb kérdés volt azonban, hogy vajon miképp reagál a Szovjetunió a kelet-európai – mindenekelőtt a lengyelországi és a magyarországi – folyamatokra. (→49) Más szóval: érvényben van-e még az ún. Brezsnyev-doktrína. (→62, 73) 1989 nyarán Nyers Rezső már határozottan azt állította, hogy nem – igaz nem a széles nyilvánosság előtt, hanem az MSZMP Központi Bizottságának ülésén. Az MSZMP vezetése ekkor már azon dolgozott, hogy a többpártrendszer kialakulását a szovjet vezetés is elfogadja, és sikeresen egyengette annak is az útját, hogy a szovjet fél hivatalos érintkezésbe lépjen a magyarországi ellenzékkal is. Ennek eredményeként 1989 nyarán már nemcsak Mark Palmer amerikai nagykövet látogatta az Ellenzéki Kerekasztal (→133) üléseit, de augusztus 18-án Borisz Sztukalin nagykövet is bizalomépítő beszélgetésen vett részt.

Az, hogy a Brezsnyev-doktrína érvényét veszítette, még a szovjet elképzelések szerint sem jelentette azonban a Szovjetunió által épített szövetségi rendszer, a Varsói Szerződés és a KGST feladását. Júniusban még Horn Gyula is e szervezetek megreformálása mellett tett hitet, és a gorbacsovi tervekben is olyasféle elképzelések szerepeltek, hogy a katonai szövetség inkább politikai szövetségként működjön tovább. Ezzel is összhangban, ekkor már zajlott a szovjet csapatok részleges kivonása. (→73) Az ellenzéki pártok programjai azonban ennél tovább mentek, és a Szovjetunió által az akkor elfogadható maximumnak gondolt semlegességet tűzték ki célként, elsősorban Ausztria példájára gondolva. Egy ilyenfajta megoldás ekkor már az MSZMP reformpolitikai körében is felmerült.

Ekkor azonban a szovjet szövetségi rendszer már recsegett-ropogott, és új helyzetet jelentett, hogy a reformországok ezúttal nem

a Szovjetunióval találták szemben magukat. A reformhevélet és az enyhülési politika kiváltotta a Varsói Szerződés változásokkal mereven szembehelyezkedő román, csehszlovák és NDK-vezetés tiltakozását – leghevesebben Nicolae Ceaușescuét. A magyar kormány azonban nemcsak ezen a szinten került konfliktusba a fenti államok kommunista pártjaival, hanem a kétoldalú kapcsolatokban is. Csehszlovákiával a bős-nagymarosi vízlépcső (→176) körüli vitákon túl az 1968-as prágai tavasz elfojtásának a kérdése is feszültséget keltett. Nemcsak a magyar radikális ellenzék igyekezett Prágába az augusztusi évfordulón (→78), de az MSZMP is átértékelésbe kezdett. A *Népszabadság*ban a nemzetközi pártkapcsolatokért felelős KB-osztályvezető-helyettes, Szokai Imre jelentette ki, hogy a magyar beavatkozás hibás döntésnek bizonyult, többet nem jöhetnek „testvéri tankok”. Arra is utalt, hogy a magyar pártvezetés előrébb tart a történelmi szembenézésben a CSKP-nál. Romániával még feszültebb volt a viszony, a testvérpárti viszony jó ideje – már a falurombolási terv és az erdélyi menekültáradat megindulása előtt is – csak lózung volt. Grósz Károly aradi tárgyalásai jottányit sem javítottak mindezen. (→66) Az NDK-val pedig a keletnémet menekültek ügye mérgesedett el. (→44) 1989 nyarán a Varsói Szerződést közös érdekek és értékek már vajmi kevésé tartották össze. (TR)

Mit jelent a *peresztrojka* és a *glasznoszty*?

A *peresztrojka* (magyarul: átépítés) és a *glasznoszty* (nyíltság, nyilvánosság) a Mihail Gorbacsov kinevezése után induló szovjet reformok két kulcsfogalma volt. Mindkét kifejezés az SZKP 1986. február végén kezdődő XXVII. kongresszusa után került be a politikai szótárba.

Gorbacsov előbb a gazdasági növekedés gyorsításával (*uszko-renyije*) próbálkozott, de hamar belátta, hogy a szovjet gazdaság „átépítésre”, mélyebb reformokra szorul. E gazdasági reformok az állami tulajdon és tervgazdaság megőrzése mellett óvatos piaci nyitást jelentettek. A legfőbb cél természetesen a szovjet gazdaság hatékonyságának a növelése lett volna, amelyet – mindenekelőtt Gorbacsov fő gazdasági tanácsadójának, Abel Aganbegjan közgazdászprofesszornak az elképzelése mentén – a vállalati önállóság

növelésével, az árak és más gazdasági ösztönzők alkalmazásával kívántak elérni. Ezenfelül nemcsak a termelőegységek „felszabadításával” kísérleteztek, hanem a magánkezdeményezés, magánvállalkozás korlátozott engedélyezésére is sor került, sőt néhány vegyesvállalat is létrejött külföldi tőke bevonásával.

A *glasznoszty* kifejezés nem vert olyan gyorsan gyökeret, mint a *peresztrojka*, a *Népszabadságban* Dunai Péter moszkvai tudósító „*Gyorsuló Vremja*” című, 1986. június 4-i riportja említette és fejtette ki először a tartalmát. A párt lapjának címadása a szovjet tévé híradója címére (*Vremja* – Idő) utalt, a szójátékkal azt kiemelve, hogy új idők járnak a szovjet tájékoztatásban és nyilvánosságban. Egy példával is illusztrálta ezt: a szovjet híradó bíráló riportot közölt selejtes cipőszállítmányokról. Ám oknyomozást is végzett, a boltból eljutott a gyárig, majd még tovább nyomozott a bajok eredetéig. Mivel az építő kritika már a XX. kongresszus óta beépült a szocialista újságírás krédójába, az újszerű a nyilvánosság igenlésének lendülete, a sokasodó gazdasági-társadalmi problémák felfedésének ösztönzése, az új politikai stílus ígérete volt. A *glasznoszty*ot magát így írta le a szerző: *„Mai, tágabb értelemben a közélet nagyobb nyitottságát, a problémák demokratikus szellemű felvetését és megtárgyalását értik rajta. Azt az általános légkört, amelyben pártvezetők, tudósok, munkások, újságírók – ki-ki a maga szemszögéből — őszintén, a köz javára, a jobbítás szándékával tárják fel a dolgokat.”*

A szovjet reformokat Gorbacsov elkerülhetetlennek ítélte: a szovjet gazdaság sem a hetvenes évek begyűrűző olajválságaival, sem az évtizedfordulós mini-hidegháború idején felerősödő katonai versengés terheivel nem tudott megbirkózni. A birodalmi külpolitika, a világpolitikai szerepvállalás rovására a hazai válság kezelésére igyekezett koncentrálni (→14). Az afganisztáni kivonulás, majd a kelet-közép európai pozícióinak feladása is ebbe a sorba illeszkedett. Mire azonban utóbbi bekövetkezett, nyilvánvalóvá vált, hogy nyugati népszerűsége (→42) ellenére a bűvös *peresztrojka* és *glasznoszty* sem képes kezelni a szovjet gazdaság és társadalom bajait.

A gorbacsovi reformok a gyakorlatban nem mentek messzebb, mint amit a magyar új gazdasági mechanizmus szűk két évtizeddel

korábban „feltalált”, vagy ahova a magyar tájékoztatáspolitikai az 1965-ös PB-határozat óta eljutott. Hatása viszont mégis elemetárís volt, mert azokat a korlátokat kérdőjelezte meg, amelyeket addig szinte mindenki adottnak vett. Így a magyarországi további liberalizáló reformok felgyorsulása, a parlament feléledése (→36) vagy a problémákról és a múltól való mind nyíltabb beszéd annak is volt köszönhető, hogy a peresztrojka és a glasznosztj politikája révén egyre gyengült a hite a Moszkvára való hivatkozásnak. (TR)

Miért kísérletezett a demokratikus ellenzék pártalakítás helyett hálózat létrehozásával?

1988. március 17-én adta ki az illegalitásban működő, *Beszélő* című szamizdat kiadványa köré tömörült, demokratikus ellenzékként ismert politikai csoport felhívását a Szabad Kezdeményezések Hálózatának megalapítására. Ez hangsúlyozta, hogy világpolitikai korszakváltás van készülóban, amely helyzetbe hozza a magyarországi ellenzéki erőket, egyúttal tárgyalásra fogja kényszeríteni az MSZMP-t is. (→32, 61) A felhívás távlati célként a nemzeti önrendelkezés visszaállítását és a polgári demokratikus berendezkedés kialakítását nevezte meg, míg az adott helyzetben a társadalom önszerveződésének segítését, a különböző politikai és kulturális csoportok megalakulásának, működésének a támogatását látta reális célnak.

A hálózat tehát, amelynek felhívását 48-an írták alá, és amelyhez április végéig több mint 700-an, nyár elejére pedig 1500-an csatlakoztak, hangsúlyozottan nem pártként alakult meg. Voltak a demokratikus ellenzéken belül olyanok, akik nem ezt a formát, hanem a párttá alakulást szerették volna, különösen az után, hogy a másik, a Kádár-rendszerrel szemben álló, de a rendszer keretei közül nem kilépő népi ellenzék 1987 szeptemberében – Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtitkárának kvázi „védnöksége” alatt – megalapította a saját szintén nem pártját, a Magyar Demokrata Fórumot. (→82) Mások éppen azt várták a „hálózatos” formától, hogy az ernyőszervezetként az összes rendszerkritikus csoportot, így a népieket is felöleli majd, és ennek kereteiben vívhatók meg

– az urbánus demokratikus ellenzék javára – az ellenzéken belüli küzdelmek. Mások – akkoriban a többség – az ernyőszervezetet a civil társadalom keltetőjeként üdvözlötték volna. Adott helyzetben nem volt előre látható, hogy az események hamarosan felgyorsulnak. 1988 első felében az tűnt reális elképzelésnek, hogy egy lassabb ütemű átmenetben kell majd becsatornázni a társadalomban rejtőző energiákat. Az állampárttal szembeni erőt pedig az jelenthette, ha a viszonylag elszigetelt, értelmiségi bázisú demokratikus ellenzék növeli társadalmi ismertségét és beágyazottságát. A párttá alakulás hívei viszont éppen a működőképességet óvták attól, hogy bármilyen ellenzéki csoport egyenrangú tagként vehessen részt a hálózat munkájában. A vitáknak végül a nagyrészt a demokratikus ellenzék által szervezett és irányított 1988. március 15-i tüntetés tanulságai – nem sikerült meghatározó szerepüket a közvélemény előtt felmutatni – és az annak kapcsán az MDF részéről érkező támadások (egyaránt bírálták a hatalmon lévőket és a magukat „kényszeresen gumibotoztatókat” is) vetettek véget.

A formálisan május 1-jén megalakuló Szabad Kezdeményezések Hálózata nem vált hatékony szervezetté. A szervezetet irányító 50 fős Koordinációs Tanács, amelynek havi ülésein a hálózat minden támogatója részt vehetett, és hosszas vitáit borítékolni lehetett, eleve alkalmatlan volt erre. Másrészt a hálózat illegális szerveződésként az állambiztonság és nem a sajtó figyelmére tarthatott számot. Az 1988. május 19-én bemutatott *Van kiút* című programjuk a politikai többpártrendszer, a magántulajdon és piaci verseny bevezetése, a leszakadókát segítő szociálpolitika és a radikális külpolitikai irányváltás mellett állt ki. Utóbbi keretében a szovjet csapatok kivonását is szükségesnek tekintette: *„Törekedni kell rá, hogy a hagyományos fegyverzetek kétoldalú korlátozásának folyamatában a szovjet csapatok elhagyják hazánkat”.* (→73)

1988 nyarán felerősödtek a hálózaton belüli viták a hogyan tovább?-ról. A hatékonyabb politizálás hívei – a későbbi SZDSZ magja – ismét csak a párttá alakulásban látták a megoldást, egyúttal az állampárt támadásaival szembeni védekezés jobb lehetőségét, míg az alulról jövő kezdeményezést, társadalmi önszerveződést feltűző bázisdemokraták – Szalai Erzsébet, Miszlivetz Ferenc, Éliás Sára és társaik – ellenezték azt. Az állampárt defenzívába szorulása, az

újabb politikai szereplők feltűnése a porondon szintén lépéskényszerbe hozták a hálózat vezetőit. Végül 1988. november 18-án a hálózat közgyűlése éles vitában, de nagy többséggel egy pártszerű alakulat, a Szabad Demokraták Szövetsége létrehozása mellett foglalt állást. Az átalakítás ellenzői a hálózat megőrzése mellett álltak ki, ám az a *Beszélő* köré szerveződött mag nélkül már nem játszott lényeges szerepet. (TR)

Miről tárgyalt Grósz Károly Aradon, és miért nem sikerült a magyar-román konfliktus enyhítése?

Mindent, amit el lehetett veszíteni, azt elveszítette Grósz Károly Aradon 1988. augusztus végén a román diktátorral, Nicolae Ceaușescuval folytatott tárgyalásán. A Kádár János örökébe lépő pártfőtitkár népszerűségét megtépázó eset nem pusztán személyes politikai kudarca volt. Képtelen és reménytelen helyzetben tett kísérletet a két ország közötti konfliktusok enyhítésére.

Gorbacsov a Lenin-renddel sem tudta magához „szelídíteni”, jobb belátásra bírni a kemény diktatúrájához ragaszkodó Ceaușescut. Az odahaza a „Kárpátok Génusza” (→52) gyanánt is dicsőített *conducător* magatartása 1988 nyarán azzal fenyegetett, hogy a Varsói Szerződés csúcstalálkozóján kemény fellépést kezdeményez a szocializmus feladására készülő politikusokkal szemben. Gorbacsovnak pedig nem hiányzott egy efféle konfliktus.

Románia ellentétes utat választott az adósságválságból (→20) való kilábalásra, mint a magyarok. Ceaușescu újabb hitelek és liberalizálás helyett az adósságnak a lakosság drasztikus megsarcolásával járó visszafizetése mellett döntött, ami a diktatúra további keményítését eredményezte. A magyar kisebbséget a nemzeti elnyomás erősödése is sújtotta. Románia viszonylag kedvező nyugati megítélését a Moszkvától való függetlenedés váltotta ki, ennek azonban Gorbacsov fellépése véget vetett.

A hivatalos magyar politika sem térhetett ki már a romániai magyar kisebbségek ügyének nyilvános tárgyalása elől. Komoly konszternációt váltott ki Romániában az *Erdély története* című háromkötetes mű kiadása, majd a magyarországi népi-nemzeti irányultságú ellenzékiesség nyílt megjelenése, amelyet vezető politikusok a hata-

lom sáncai mögül is támogattak. Újabb konfliktusok forrását jelentette a tömegessé váló menekülés Romániából Magyarországra. Felháborodást keltett, hogy a hatóságok kiutasító határozatok sorát hozták. Független állampolgári kezdeményezésként megalakult a Menedék Bizottság, és a Magyar Demokrata Fórum is több rendezvényt tartott a kisebbségek ügyében, amelyen a demokratikus ellenzék csoportjai egybehangzóan léptek fel. A hivatalos politika erősödő nyomás alá került.

A tiltakozásoknak új lendületet adott, hogy Romániában betiltották a magyar helységnevek használatát, majd bejelentették az ún. településrendezési programot, amely magyarlakta falvak sokaságának eltörlésével is fenyegetett. 1988 június közepén a Hazafias Népfrontban folytatott vita nyomán adtak ki felhívást széles körű tiltakozásra. Gál Zoltán belügyminiszter-helyettes is arról nyilatkozott, hogy a magyar szervezeteknek kötelességük segíteni a menekülteket, és csupán a szélsőségektől óvta a tiltakozókat. Az Országgyűlés is állást foglalt, és egyebek közt leszögezte, hogy a magyar fél a kapcsolatok normalizálására törekszik, de osztozik a közvélemény aggodalmaiban. Az MSZMP vezetése nem kívánta megakadályozni az 1988. június 27-i nagy Erdély-tüntetést, amelyen tízezres nagyságrendű tömeg demonstrált a Hősök terén és a román nagykövetség előtt.

A feszültségek növekedését jelezte a kolozsvári magyar konzulátus működésének felfüggesztése, valamint Ceaușescu beszéde, amelyben megvádolt egyes magyar „sovíniszta köröket”, hogy „olyan praktikákhoz folyamodnak, amilyeneket még Horthyék sem mertek volna megtenni”.

Ilyen előzmények után igen kicsi esélye volt az eredményes párbeszédnek a két ország vezetői között, hiába óhajtotta ezt Gorbacsov. Azt sem volt eldönthető, hogy Ceaușescu immár eszelős diktátorként vagy továbbra is egy testvérpárt vezetőjeként kezelendő. A magyar vezetők végül úgy döntöttek, hogy elfogadva a román meghívást, Grósz Károly elutazik az aradi tárgyalásra, tán bizonyítandó az MSZMP-vezetés „nemzeti” szárnyának és a „nacionalista” ellenzéknek egyaránt, hogy létezik a feszültségek levezetésének tárgyalásos módja.

A feladat megoldhatatlan volt, ráadásul Grósz a tárgyaláson, majd különösen az azt követő nyilatkozatokban hibák sorát követelte el. A kiutat rögtön lezárta azzal, hogy mindkét fél egyenrangú felelősségét hangoztatta a viszálykodásban. A magyar főtitkár-miniszterelnöknek sikerült meghunyászkodó képet kialakítania a magatartásáról. A „testvérpárti” megbeszélésen meghátrált attól, hogy szilárdan képviselje a súlyosan diszkriminált magyar kisebbségek ügyét. Még a falurombolás kérdésében is látványos módon visszavonult Ceaușescu abszurd érvelése elől, rádiónyilatkozatában elismerte, hogy „hiányos információk” alapján nyilatkoztak róla. Közös akarattal a vitatott kérdések is megoldhatók, vélte Grósz a közös sajtótájékoztatón. A Szabad Kezdeményezések Hálózata (→64)nyomban meg is fogalmazta a kapituláns magatartás kritikáját, azzal vádolta a magyar vezetést, hogy erősebb szálak fűzik az azonos ideológiai alapon álló zsarnoki rezsimhez, mint a romániai magyar kisebbséghez.

Grósz felháborodást kiváltó aradi kudarca jószerével lerombolta a magyar közvélemény előtt a diplomáciában elért addigi sikereit. A találkozónak pozitív hozadéka nem lett. A magyar–román viszony semmit nem javult, sőt tovább romlott, jóllehet a magyar hatóságok igyekeztek elejét venni a konfrontáció kiterjedésének. 1988. november 15-én brutális rendőri fellépés érte a brassói munkásmegmozdulás első évfordulóján rendezett budapesti felvonulás résztvevőit. Az ellenzéki szervezetek közös tiltakozó nyilatkozata szerint a magyar kormány nem Románia elnyomott népeivel, hanem az elnyomókkal vállal szolidaritást, és megsegíti őket elszigeteltségükben.

A hivatalos magyar álláspont 1989 elején túllépett az addigi kereteken. Az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága genfi ülésén Magyarország csatlakozott a svéd javaslatához, amely elítélte az emberi jogok súlyos megsértését Romániában. Tizenegy hónappal az aradi találkozó után, 1989 júliusának végén Bukarestben a Varsói Szerződés ülésén került sor újabb magyar–román vezetői találkozóra. Nyers Rezső arról számolt be, hogy ez inkább veszekedésnek, mintsem tárgyalásnak volt minősíthető. Horn Gyula külügyminiszter sajtónyilatkozata szerint egyetlen dologban értettek egyet, nevezetesen abban, hogy a két ország szomszédos. (→55) (RZ)

Hogyan született meg a tárgyalások előtt az egyesülési és a gyülekezési törvény?

1988 végén szaporodtak a bejelentések pártok megalakulásáról. A társadalmi vagy más néven civil szervezetek, szellemi és politikai mozgalmak egyre-másra változtak át új vagy történelmi pártformációkká, például a Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt. Csengey Dénes szellemes kitételével élve: egypártrendszer volt több párttal. Lassan illuzórikussá vált az MSZMP korábbi koncepciója az egypártrendszerű szocialista pluralizmusról. Nem sikerült megtalálni azt az elvi alapot, amely a jogállami kereteket szocialista mederben tartotta volna. Az érvek akarva-akaratlanul a nyugati polgári liberális demokrácia irányába tendáltak, minden vitaponton, minden részletben erősebbnek és követendőnek bizonyult ez a modell. Ez lett a viszonyítási pont, szemben a fosztóképzőként használt szocializmus fogalommal. A szakmai diskurzus terepe egyre inkább áttérelődt a liberális demokrácia irányába. Ezt mutatták az egyesülési és gyülekezési törvények körüli fejlemények.

Nagy jelentősége volt annak, hogy a törvényjavaslatokat társadalmi vitára bocsátották, ahol már nem egyszerűen a transzmisziós szervezetek vettek részt, hanem a másként gondolkodók és a független szervezetek is. Nem is beszélve arról, hogy a legális szervezeteket, jelesül a Hazafias Népfrontot, ellenzéki személyiségek arra használták fel, hogy álláspontjukat kifejtsek, sőt nyilvánosságot is kaptak, mint például Bihari Mihály és Magyar Bálint. (→92)

Elsőként az egyesülési és gyülekezési jog szabályozása került a közjogi reform folyamatában napirendre. A vitában szóba került, hogy e jogokat elidegeníthetetlen emberi és állampolgári jogként kell kezelni, hogy definiálni kell az állam biztonsága és a közrend védelme kifejezéseket, hogy lehetőséget kell adni a bírósági jogorvoslatra. Olyan tiltó kategóriák kerültek ki a vita nyomán a szövegből, mint a szövetségi rendszerhez, a Varsói Szerződéshez és a KGST-hez tartozás bírálata. A tömegszervezetek alakulásánál sokallták az ezer főt.

A vita hatására az igazságügyi miniszter szerint a két törvényjavaslatot teljesen újra kellett írni. A pártokról (→170) és egyben az

MSZMP-ről nem feledkeztek meg, hanem külön törvény készül – nyilatkozott Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter –, de ez még nincs napirenden, ami jelezte a pártállam vezetőinek bizonytalan-ságát a többpártrendszerrel.

Az Országgyűlés 1989. január 10-én vitatta meg, és 11-én hozott határozatot a két törvényjavaslatról. Polémia volt arról, hogy a kormány miért halasztotta későbbre a pártokról szóló törvényt. Kulcsár Kálmán miniszter a szervezetek és a jogalkotók felkészületlenségével indokolta ezt, vagyis megígérte, hogy belátható időn belül benyújtja a párttörvényt a kormány. Valójában 1988 végén de facto többpártrendszer volt már Magyarországon. Az Országgyűlés nagy többséggel fogadta el Kulcsár válaszát és a két tervezetet.

Az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény a mindenkit megillető alapvető szabadságjognak tekintette az egyesülést, amelyet csak az alkotmány és törvény korlátozhat. A szakszervezetekre és a politikai pártokra is kiterjedt joghatálya, rögzítette, hogy e két formációnak csak magánszemélyek lehetnek tagjai, és az alapításhoz legalább 10 tagra van szükség. A bírósági nyilvántartásba vétel nem volt megtagadható, ha megfelelt e törvénynek az egyesülés. A jogszabály rendelkezett az alapszabályról, a szervezeti rendről, a tagok demokratikus jogairól és kötelezettségeiről, szövetségeiről, az egyesület gazdálkodásáról és megszűnéséről.

A gyülekezési jogról szóló 1989. évi III. törvény a gyülekezésről ugyancsak alapjogként rendelkezett. Ideértendő volt a békés összejövetel, felvonulás és tüntetés, amelyeken a résztvevők véleményüket szabadon és közösen kinyilváníthatták. A rendőrségen bejelentési kötelezettséget írt elő, de a rendőrség csak az adott helyszínt tilthatta be az előírt feltételek sérelme esetén. Volt lehetőség a tiltás bírósági felülvizsgálatára. A törvény a rendezvény békés és károkozásmentes jellegének biztosítására tartalmazott további előírásokat. Ezek veszélyeztetése láttán azt fel is oszthatták. A jogszabály lehetővé tette, hogy az Országháznál, a Kossuth téren is lehessen tüntetést szervezni. Az ezt tiltó 1989. évi III. tc. 4. §. 59 napot élt.

A két törvénnyel nyugat-európai színvonalú rendelkezés született a magyar parlamentben. (FI)

Kiket neveztek zöld báróknak?

A magyar mezőgazdaságban a hetvenes–nyolcvanas évtizedben végbement fejlődés nyomán az állami gazdaságok, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek sorában megjelent jó néhány olyan mezőgazdasági nagyüzem, amely a melléküzemágak, a kiegészítő tevékenységek széles körét kiépítve és eredményesen működtetve, a sikeres mezőgazdasági, állattenyésztési eredmények mellett kisebb-nagyobb jövedelmező „céghálót” épített. Az ilyen, Bábolnán, Békéscsabán, Bólyban, Fajszon, Hevesen, Dalmandon, Nádudvaron és néhány más településen működő mezőgazdasági üzemek vezetői az irányításuk alá tartozó gazdasági egység mellett egyre jelentősebb befolyást szereztek a helyi, esetenként az országos politikában, erőteljesen hatottak, befolyásolták a gazdasági vállalkozás székhelyének és a környékbeli településeknek az életét is. Az ilyen típusú gazdaságok vezetőit a helyi gazdasági, politikai befolyásuk nyomán a köznyelv szemléletesen, pejoratív felhanggal zöld báróknak titulálta.

A rendszerváltás időszakában, az iparban és a szolgáltatásokban végbemenő privatizációs folyamat mellett megkezdődött az állami gazdaságok részvénytársasággá, a termelőszövetkezetek kft.-vé való átalakítása, átalakulása, amelynek során a sikeres gazdaságok vezetői, megőrizve korábbi befolyásukat, súlyukat, kezdeményezői és egyúttal gyakorta haszonélvezői is lettek az átalakulási folyamatnak. A melléküzemágak, kiegészítő tevékenységek kiszervezésekor az állami és termelőszövetkezeti vagyon kisebb-nagyobb része gyakorta magánvagyonná alakult át. Ezt elősegítette, hogy a vagyontárgyak felértékelésekor, értékesítésekor a korábbi állami gazdasági, termelőszövetkezeti vezetők helyzeti előnyüket, kapcsolati tőkéjüket gazdasági előnnyé konvertálták át. A termelőszövetkezetek egy részének kft.-vé, kft.-kké való átalakulása során, a termelőszövetkezetekbe bevitt földek felértékelése, nevesítése esetében a zöld báróknak nevezett személyek, felhasználva korábbi gazdasági-politikai kapcsolatrendszerüket, a közös vagyon kisebb-nagyobb részét áron alul szerezték meg, és azt magánvagyonná alakították át. Hasonló folyamat az állami gazdaságok egy részének az esetében is lezajlott. A termelőszövetkezetek tagjai, az állami

gazdaságok dolgozói ezt a folyamatot látva általában jogosan érezték úgy, hogy a korábbi vezetők, a zöld bárók kisemmizték őket. Ennek nyomán a zöld báró kifejezés erőteljesen pejoratív értelmet kapott, és a köztudatban összekapcsolódott a hatályos jogszabályok kiskapuit kihasználó, ügyeskedő, azok révén meggazdagodó egykori állami gazdasági, termelőszövetkezeti vezetőkkel.

A történelem furcsa fintora, hogy napjaink egyik eredményes mezőgazdasági kft.-je büszkén viseli a Zöld Báró Kft. elnevezést. (B))

Volt-e a hatalomnak választási lehetősége a lengyel és a kínai út között?

A lengyel és a kínai út közötti választás lehetősége 1989-ben azt a kérdést vetette fel Kelet-Közép-Európában, hogy a kommunista pártoknak van-e megfelelő ereje és nemzetközi mozgásteret ahhoz, hogy akár a rendőrség, a hadsereg vagy végső soron a munkásörtség bevetésével (→117) elfojtsa a növekvő társadalmi elégedetlenséget, vagy pedig valamiféle megegyezésre kényszerül az 1988–1989-ben megjelenő politikai erőkkal. Tehát elébe megy a változásoknak, és igyekszik legalább azt elérni, hogy valamiféle „szocialista pluralizmus” jegyében a későbbiekben is a meghatározó politikai erő maradjon. Továbbá: el tud-e képzelni a szocializmuson belüli megoldást a válság kezelésére, vagy csak a nyugati gazdasági – és diplomáciai – orientáció marad hátra.

A pekingi utat a Tienanmen téri vérengzés jelképezte a világ számára, amely ráadásul egy napra – június 4-ére – esett a lengyel választások első fordulójával. 1989-re Kínában is formát öltött a társadalmi elégedetlenség. Mihail Gorbacsov május közepi – az évtizedek óta fagyos szovjet–kínai viszony rendeződését ígérő –, a sajtóban történelmiként emlegetett pekingi látogatása alkalmával a világ közvéleménye már a diáktüntetőkre (is) irányult. Harminc év után érkezett újra szovjet pártvezető a kínai fővárosba, és ha erefelé nem is tombolt a „Gorbi-mánia” (→42), az ünnepi fogadást a reformokat követelő diákok éhségsztrájkja miatt nem lehetett a Tienanmen téren megrendezni. A következő hetekben addig elképzelhetetlennek vélt, két-háromszázezres ellenzéki tömegtünte-

tések zajlottak Peking főterén, mígnem a Kínai Kommunista Párt vezetése úgy döntött, hogy fegyveres erővel vet véget a tiltakozásnak. A felvonuló tankok tüzet nyitottak a békés elvonulás lehetőségében bízó diáktömegre. A kínai hivatalos jelentések 200 áldozatot ismertek el, a nyugati nagyköveti jelentések azonban brutális vérontásról, tízezer halotról szóltak. Valószínű, hogy utóbbi becslés áll közelebb a valósághoz.

Ugyanezen a napon Lengyelországban, a választások első fordulójában a Szolidaritás megalázó vereséget mért a Lengyel Egyesült Munkáspártra és szövetségeseire (→49).

Magyarországon a pártállam reformja már 1987 óta napirenden volt, a szocialista pluralizmus, szocialista piacgazdaság, szocialista demokrácia fogalmai a közbeszéd részévé váltak, 1987 szeptemberétől új politikai alakulatok is megjelentek. A szovjet reformok sora kihúzta a talajt a hazai keményvonalasok visszarendeződési kísérletei alól, és a Brezsnyev-doktrína is érvényét veszítette. (→73) 1989 júniusára már Magyarországon is eldőlt kérdés volt, hogy az MSZMP tárgyalóasztalhoz ül az újonnan és újjáalakult ellenzéki pártokkal, amelynek végeredménye átfogó politikai reform lesz. Grósz Károly 1988. november 29-i, az ellenséges, ellenforradalmi erőkkel való szembeszállást is kilátásba helyező sportcsarnokbeli beszédét (→143) már túlhaladta az idő. Sőt ekkor már az MSZMP szerint sem volt az 1956-os forradalom „ellenforradalom”, hanem „népfelkelés”. (→26) (TR)

Ki „küldte haza” a szovjet csapatokat, avagy mikor járt le a Brezsnyev-doktrína szavatossági ideje?

Az alaptörvény 2011-es elfogadása alkalmával a második Orbán-kormány miniszterelnöki megbízottja 15 kortárs festményt rendelt, amelyek bekerültek az alaptörvény díszkiadásába is. Ezek a magyar történelem nagy – és kisebb, de erős emlékezetpolitikai töltetű –, szimbolikus pillanatait, jeleneteit ábrázolták a dualizmus korától 2011-ig. A képek sorában a tizenegyedik a rendszerváltás egy eseményét, Nagy Imre újratemetését ábrázolta, azt, amelyen hosszas előzetes tárgyalásuk után a Fidesz képviselőjében Orbán Viktor is szót kapott, és a forradalom már-

tírjai mellett a fiatalabb generációk elveszett évtizedeit is temette. A valóban szimbolikus eseményen a beszéd – hiszen az 1958-ban kivégezt, jeltelen sírba temetett Nagy Imre azt a forradalmat jelképezte, amelynek tagadására, ellenforradalommal „maszkírozására” az 1956 utáni rendszer legitimációja épült (→22) – nem emiatt, hanem a szovjet csapatok kivonásának követelése miatt maradt emlékezetes. *„Ha nem tévesztjük szem elől ’56 eszméit, olyan kormányt választhatunk magunknak, amely azonnali tárgyalásokat kezd az orosz csapatok kivonásának haladéktalan megkezdéséről”* – jelentette ki a fiatal politikus.

Igaz, történetesen Magyarországnak 1989. július 16-án – majdnem – egy ilyen kormánya volt. Ám a szovjet csapatkivonás sokkal nagyobb horderejű kérdés volt, mintsem hogy azt Budapest kezdeményezze. A csak részleges csapatkivonást nem csupán Magyarországról, hanem egész Kelet-Közép-Európából (sőt más térségekből, például még Mongóliából is) Mihail Gorbacsov vetette fel, és 1988 decemberében az ENSZ Közgyűlésén is beszélt róla. Mindez azzal is összefüggött, hogy a szovjet pártvezető a katonai kiadások csökkentésével a belső reformokhoz kívánt forrásokat felszabadítani. (→62) A szovjet csapatok kivonásának ügye állítólag már Németh Miklós és Mihail Gorbacsov március eleji, majd Grósz Károly és Gorbacsov március végi tárgyalásain is szóba került. Április 25-én pedig megkezdődött és nyilvánosságot kapott a Magyarországon „ideiglenesen” 45 éve állomásozó szovjet csapatok részleges – 10 ezer katonát és 450 harcocsit érintő – kivonása. Nyáron pedig – már Nagy Imre újratemetése után – a csapatkivonások folytatása is napirendre került a magyar és szovjet vezetés között.

1989 októberéig a szovjet elképzelésekben csak a további létszámcsökkentés szerepelt, ekkor vetette fel Gorbacsov szaktanácsadója, Georgij Sahnazarov, hogy azok a politikai változások, amelyek meggátlására e csapatok szolgáltak, már feltartóztathatatlanok, így a Szovjetunió úgy őrizheti meg nemzetközi tekintélyét, ha maga kezdeményezi a teljes csapatkivonást. A megállapodást a két kormány külügyminisztere, Horn Gyula és Eduard Sevardnadze még a magyarországi választások előtt, 1990. március 10-én aláírta, és az utolsó szovjet katona – pénzügyi és vagyoni vitákkal teli 15 hónap után – 1991. június 19-én hagyta el az országot.

Arra, hogy ki követelte elsőként nyilvánosan a szovjet csapatok távozását, több – 1989. július 16. előtti – jelentkező is van. A dokumentálható első helyezettek 1989-ben az ellenzéki szervezetek. 1989. március 15-én, az ún. „független szervezetek” által szervezett megemlékezés alkalmával Raffay Ernő történész beszédében utalt az idegen csapatok távozására. Míg a Cserhalmi György színművész által a Magyar Televízió székháza előtt felolvasott 12 pontos követelés 9. pontja így hangzott: „*Semleges, független Magyarországot. Vonják ki a szovjet csapatokat hazánk területéről. Töröljék a magyar ünnepek sorából november 7-ét.*” Az ellenzéki 12 pont a másnapi *Magyar Hírlap*ban is megjelent. Igaz, a Szabad Kezdeményezések Hálózata *Van kiút* című – szamizdatban megjelent – programja már 1988 májusában felvette, hogy a szovjet csapatkivonás a szükségesnek ítélt gazdasági-politikai átalakulás része kell legyen. (→ 241)

A szovjet csapatkivonások kezdetére az ún. Brezsnyev-doktrínát Gorbacsov már visszavonta. (Maga az elnevezés 1968-ból ered, az akkori szovjet pártfőtitkárról, Leonid Brezsnyevről kapta a nevét.) Azt fejezte ki, hogy a Szovjetunió akár fegyveresen is megvédi érdekszféráját, ha azon belül valahol a változások túlmennek a Moszkva által tűrt határon. Ez komoly visszatartó erőt jelentett az 1980-as években. Az 1980/81-es lengyel válság idején a hadiállapot bevezetésekor is felmerült, hogy a LEMP így kerülheti el a szovjet beavatkozást. 1987–1988 táján Mihail Gorbacsov is több helyen tett olyan kijelentéseket, amik arra utaltak, hogy a Szovjetunió immár nem tartja érvényesnek a Brezsnyev-doktrínát, a blokk minden állama a maga útját járhatja. Frank Sinatra *My way* című slágere alapján ezt „Sinatra-doktrínának” is nevezték. Ugyanakkor ezt mindig kellőképp homályos formában adta elő, azaz „lebegtette” a Brezsnyev-doktrína érvényességét. Ez egyrészt óvatosságra intette az ellenzéki törekvéseket, de a kommunista pártokon belüli reformereket is visszafogta a túl radikális változtatásoktól, másrészt a kommunista pártok mozgásterét is növelte ebben az időszakban, hiszen továbbra is tudtak Moszkvára hivatkozni saját alkupozícióik javítása érdekében. 1989-re alapvetően már nem volt kétséges, hogy a Szovjetunió lemondott arról, hogy akár a politikai rendszer teljes átalakítása esetén is fegyveresen beavatkozzon. Ezt Horn Gyula az MSZMP KB 1989. februári ülésén nyíltan ki is mondta. (TR)

Mi az a „washingtoni konszenzus”; mit diktált az IMF és a Világbank?

Az a világpolitikai korszakváltás, amelyben a magyar és a többi kelet-európai rendszerváltás értelmezhető, tulajdonképpen a két világrendszer közötti gazdasági és hatékonysági versenyként is felfogható, amelyet az Egyesült Államok (ezzel pedig tulajdonképpen a globális kapitalista világrend) gazdasági erőfölénnyel volt képes megnyerni. Az Egyesült Államok lényegében közvetlen politikai eszközként használta az általa uralt globális kapitalizmus adta lehetőségeket, amelyek közül az adósságcsapda volt az egyik első. Az 1970-es évek olajárrobbanása után az amerikai központú pénzügyi intézmények elkezdtek a globális gazdaság (fél)perifériája felé közvetíteni kedvező kamatfeltételekkel a hiteleiket (→ 20, 204), amelyeket ezek az országok (Lengyelország, Magyarország, latin-amerikai országok) igen nehezen, csakis újabb hitelek felvételével tudtak teljesíteni. A latin-amerikai és kelet-európai (fél)periféria országai adósságcsapdába kerültek, és az ennek nyomán előálló válságok (amelynek tünetei: az állami túlköltekezés, hatalmas deficit, magas deficit) kezelésére kialakított monetarista-neoliberális gazdaságpolitikai „csomag” általános elnevezése az ún. *washingtoni konszenzus*.

Szűkebb értelemben a washingtoni konszenzus azt a 10 gazdaságpolitikai alapelvet jelenti, amelyet a Washington-központú szervezetek (Nemzetközi Valutaalap – IMF, Kereskedelmi Világszervezet, az USA pénzügyminisztériuma), vagyis a globális gazdasági kormányzás intézményei alakítottak ki a válság sújtotta gazdaságok számára. Magát a kifejezést John Williamson használta 1990-ben a washingtoni szervezetek és a latin-amerikai országok kapcsolatával összefüggésben. Az elvek – amelyek lényegében a neoliberális világrend és hegemonia alapjává váltak – a következők: fiskális fegyelem (a fiskális deficit elkerülése); a közkiadások átirányítása az állami támogatásoktól; adóreform (az adóalap szélesítése, mérsékelt adókulcs); a piac által meghatározott, pozitív reálértékű kamatlábak; versenyképes tőzsdei árfolyamok; kereskedelmi liberalizáció; a beáramló külföldi befektetések liberalizálása és gyakorlatilag szabad út biztosítása a külföldi tőke számára; az

állami vállalatok privatizálása; dereguláció (a piacralépési korlátok és versenykorlátozó intézkedések eltörlése, kivéve a környezetvédelmi, fogyasztóvédelmi szabályokat); a tulajdonjogot garantáló jogbiztonság. Érdemes azt is megemlíteni, hogy az Európai Közösségből formálódó, és az 1992-ben aláírt maastrichti szerződéssel létrejött Európai Unió alapjai is a washingtoni konszenzus elfogadásán nyugszanak.

A „konszenzus” központi elemét jelentő liberalizációs csomagot számos ország megfogadta, és gyakran hitelt is felvettek az IMF-től és/vagy a Világbanktól. Mindez igen jelentős gazdasági és társadalmi teherterheléssel, a megszorítások politikájának elterjedésével járt.

Az 1980-as évek első felére a reformok kifulladásával csődközelbe jutott a magyar gazdaság, ezért a kényszerpályára került Kádár-rendszer olyan lépésre szánta el magát, amely meghatározta mind a rendszer agóniáját jelentő 1980-as éveket, mind magát a rendszerváltást, sőt ezeken keresztül az új politikai rendszer felépülését is: Magyarország belépett a két legnagyobb kapitalista világszervezetbe, 1982-ben az IMF-be és 1983-ban a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bankba (IBRD), amely a Világbank elődje. Az IMF és a Világbank kezdte el végrehajtani és kikényszeríteni a periféria és félperiféria országokban a washingtoni konszenzus által fémjelzett gazdaságpolitikai csomagot – így Magyarországon is. Ettől kezdve az IMF és a Világbank nemcsak a hazai gazdaság- és társadalompolitika ütemét kezdte „diktálni”, hanem a globális kapitalizmus és annak birodalmi középpontja, az Egyesült Államok igen komoly lehetőséget kapott arra, hogy lényegében belülről bontsa meg és le a szovjet blokkot. Magyarországon engedélyezték a magánszektor egyre nagyobb szerepvállalását is (például a korlátozott felelősségű társaságok, valamint gazdasági munkaközösségek alakulását). A rendszerváltás egyik meghatározó tényezője tehát az volt, hogy a szovjet blokk tervgazdasági rendszere piacgazdasággá kezdett átalakulni, amelyben kulcsszerepe volt a washingtoni konszenzusnak, valamint az azt megtestesítő IMF-nek és Világbanknak, amelyek a rendszerváltás után igen komoly mértékben határozták meg a régió gazdaságpolitikáját. (AA)

Kik voltak a fideszes „bikaborjak”, és ki szabadította ki őket Prágából?

„Mától két hely foglalt a Prága–Budapest járaton” – adta hírül a *Népszabadság* 1989. augusztus 25-én. A Malév járataira a prágai magyar konzul foglalta a helyet, méghozzá azért, hogy két letartóztatásban lévő magyar állampolgárt még a szabadulásuk napján haza tudjanak utaztatni a csehszlovák fővárosból. A két fiatalembert, akinek meggyűlt a baja a csehszlovák hatóságokkal, Deutsch Tamásnak és Kerényi Györgynek hívták. Letartóztatásuk oka pedig az volt, hogy részt vettek az 1968-as prágai tavaszt elfojtó szovjet – pontosabb a Varsói Szerződés öt tagállama, köztük Magyarország általi – beavatkozás elleni tiltakozáson.

Augusztus 21. lényegében az volt a csehszlovák ellenzék számára, mint október 23. a rendszer magyarországi ellenzőinek, így a rendőrség, valamint az állambiztonság is készült ezekre az évfordulókra. 1989 több szempontból is új minőséget jelentett e téren. Egyrészt ekkor a Csehszlovák Kommunista Párt még igyekezett elejét venni azoknak a folyamatoknak, amelyek Lengyelországban és Magyarországon már tárgyalóasztalhoz kényszerítették az állampártot, sőt világos volt, hogy utóbbi országokban komoly politikai átalakulás következik be. Ugyanakkor a változást követelő hangok Csehszlovákiában is erősödtek, és a legálissá, valamint tárgyalópartnereként elismertté váló lengyelországi és magyarországi szervezetek igyekeztek a politikai fordulatot Prágában is elősegíteni. (→52) Így indultak az évforduló idején, 1989 augusztusában Prágába több százan Lengyelországból, Magyarországról, Olaszországból és más európai országokból, hogy részt vegyenek egy rendszerellenes tüntetésen. Magyarországról több ellenzéki párt is ott akart lenni, köztük a Fidesz és az SZDSZ aktivistái. Többségük azonban el se jutott Prágába, voltak, akiket már a magyar–csehszlovák határon sem engedtek át, másokat közúti ellenőrzések, rendőri igazoltatások alkalmával fordítottak vissza.

A tüntetést a fokozott rendőri készség sem tudta megakadályozni, kora este kétezres tömeg gyűlt össze a Vencel téren, ahol az ellenzék vezető alakját, Václav Havelt és a Charta ’77 mozgalmat, valamint a prágai tavasz szimbolikus alakját, Alexander Dubčeket

éltették, szovjetellenes jelszavakat skandáltak, sőt megéljeneztek a két reformországot, Lengyelországot és Magyarországot is. A helyszínre eljutott a Fidesz több tagja, így a *Fekete Doboz*nak felvételeket készítő Pesty László, valamint Deutsch és Kerényi. Ő a többiek vállán felolvasott egy rövid üzenetet is, amelyben bocsánatot kértek a magyarok nevében az 1968-as bevonulásért. A Fidesznek sikerült a transzparensét is becsempésznie a Vencel térre, amely azt hirdette: „Mi virággal jöttünk, nem tankokkal!” Igaz, ezt a rendőrök hamar kiragadták a tüntetők kezéből, és szétépték.

A tüntetésnek rendőri erővel vetettek véget, a csehszlovák kormány szóvivő nyilatkozata szerint 320 csehszlovák és 56 külföldi állampolgárt vettek őrizetbe. Utóbbiak között 9 magyar volt, beleértve a Magyar Televízió két munkatársát, akik egy idegenforgalmi műsor készítésére érkeztek Prágába, de ha már ott voltak, az események sűrűjébe vetették magukat. Deutschon és Kerényin kívül két nappal később – pénzbüntetéssel és idegenrendészeti eljárás keretében a tartózkodási engedélyük megvonása után – mindannyian szabadultak. Deutsch és Kerényi esetében még a Fidesz is számolt azzal, hogy fellépésükért letartóztathatják őket, de a meghosszabbított fogva tartásuk a párt vezetését is váratlanul érte. A két fideszes „bikaborjúért” pártjuk napokon át ülősztrájkot szervezett a budapesti csehszlovák követség épülete elé, míg Orbán Viktor a Nemzeti Kerekasztal (→63) tárgyalásán szólította fel a kormányt, hogy járjon közbe érdekükben. Horn Gyula külügyminiszter kérésére – végül, de nem készségesen – mindkettőjüket kiutasították az országból, 5-5 ezer koronás pénzbüntetésüket pedig a konzulátus hitelezte meg. Orbán augusztus 30-án meg is köszönte Pozsgay Imrének a kormány segítségét.

A két fideszes politikus az ügygel országos hírnevet szerzett magának, bár a következő év tavaszán rendezett választásokon csak Deutsch Tamás szerzett mandátumot (listáról), Kerényit az SZDSZ-es Demszky Gábor mellett az MDF és az MSZP jelöltje is megelőzte, és vissza is vonult a politikától. (TR)

Milyen változásokat hozott Németh Miklós kormánya az átmenetben?

Amikor Grósz Károly bejelentette, hogy megszűnteti kettős, pártvezetői és miniszterelnöki funkcióját, látható volt, hogy a reformok nem megőrzik, hanem felszámolják a pártállami, tervgazdasági rendszert. A szocialistának nevezett berendezkedés fordulóponthoz érkezett.

Az 1988. november 24-én megválasztott, 41 éves új kormányfő, Németh Miklós tisztában volt azzal, hogy súlyos válságban veszi át az ország irányítását. Látható volt, hogy rövid időn belül lehetetlen a gazdaság stabilizálása, elhúzódó és fájdalmas válságra kell számítani, a politikai szilárdság önmagában nem biztosít semmit, nincs olyan külső, nemzetközi támasz, amely megmenthetné a szétzilálódó gazdaságot, tehát nem járható út a reformdiktatúrára. December 20-án a parlamentben elhangzott expozéjában úgy fogalmazott, hogy a társadalom destabilizálódása a politikai pluralizmus talaján álló új közmegegyezéssel kerülhető el. Leszögezte, hogy meg kell szüntetni az MSZMP és a kormány összefonódását, parlamenti kormányzást akart, és ennek szellemében az államélet egészéért felelős egyszintű és egységes, a piacgazdaság igényeinek megfelelő kormányzást tervezett.

A következő nagy horderejű lépés a gazdasági helyzet 1989 eleji romlása után a világ gazdasági nyitás és a hozzá tartozó liberalizálás – szovjetek által jóváhagyott – elhatározása volt. Ez a külföldi tőke számára csalogató kedvezmények révén volt megvalósítható. Gazdaságtalanul működő magyar vállalatok megszűnése vagy részleges leépítése, esetleg kivásárlása viszont a súlyos társadalmi következmények vállalását jelentette. Munkahelyek megszűnése, egzisztenciák összeomlása fenyegetett. (→ 59)

1989. május 10-én átalakult a kormány. Békesi László a pénzügyi, Horn Gyula a külügyi, Glatz Ferenc a művelődési, Horváth Ferenc az ipari, Hütter Csaba a mezőgazdasági és élelmiszerügyi tárcát kapta, és az Országos Tervhivatal élén is változás következett be Kemenes Ernő személyében. A minisztereket Németh Miklós jelölte, és ők a parlamenti bizottságok előtt védtek meg programjaikat. A vezető reformpolitikuskok a kormányban foglaltak helyet,

akiket az államigazgatásban lévő erőteljes technokrata csoport támogatott, akiknek nőtt a népszerűsége is. Belevágtak a tulajdon-reformba, elfogadtatták a privatizációs törvényt (→241), ami a társadalmi vagyon feletti rendelkezés ingyenes szétosztásával volt egyenértékű a helyi menedzserréteg számára. (→233) Ugyan nyilvánosságra hozták, de a háromoldalú tárgyalások megindulásával vissza is vonták az alkotmány- és más törvénytervezeteket. A kormány képviseltette magát Nagy Imre temetésén (→243), és felüggesztette a bős-nagymaros vízlépcső építkezését. (→136, 176)

A kormány 1989 nyarán lépéseket tett az egyházakhoz fűződő viszony rendezése érdekében. Megszüntette az Állami Egyházügyi Hivatalt, majd Glatz Ferenc miniszter kezdeményezte ingatlanok és iskolák visszaadását az egyházaknak. Megkezdődött az egyházi vonatkozású koncepciók percek felülvizsgálata, engedélyezték a szerzetesrendek működését, és augusztus 20-án – négy évtizedes szünet után – sor került a Szent Jobb-körmenetre. (→114) Megindultak a tárgyalások a Vatikánnal a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről. Ezt segítette a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény, amelyet 1990. február 12-én hirdettek ki. Még abban a hónapban helyreállt Vatikán és Magyarország között a diplomáciai kapcsolat.

Németh Miklós 1989. október 17-én jelentette be, hogy nemzeti kormánynak tekinti magát, tetteiben ez vezérli, és csakis az Országgyűlésnek tartozik felelősséggel. (A miniszterelnök december 17-én le is mondott az MSZP-ben viselt minden tisztségéről.) Ezzel bekövetkezett az állampárti struktúra lebontása a közhatalmi szférában, egyben kimondatlanul is szakértői kormánya lett az országnak, amelynek magas diplomáciai presztízse lett. Nemcsak a miniszterelnököt, de a kormány tagjait is széles körben elismerték, miközben egymás után következtek a restriktív csomagok, és az ország a fizetéseképtelenség felé haladt. Csökkent az ipari termelés, nőtt az infláció, felrémlt a munkanélküliség tömegessé válásának réme. Az ellenzék támadta a spontán privatizációt, a kormány azonban tartotta magát hozzá. A pártokkal nem sikerült megállapodni az ún. nemzeti csúcstalálkozón az 1990-es gazdasági kérdésekről. Németh Miklós drámaira hangszerelve feltárta az adósság valódi mértékét, így aztán az Országgyűlés – Helmut Kohl

német szövetségi kancellár segítségével – elfogadta a költségvetést. A kabinet mindvégig a gazdasági és pénzügyi összeomlás határán mozgott. Az utolsó pillanatban, 1990. március 14-én fogadta el az IMF a készenléti hitel további folyósítását. (→ 20)

1990 első napjaiban ráadásul kirobban az ún. „Dunagate” botrány (→ 136), nevezetesen az, hogy az alkotmányos rend megteremtése ellenére folytatódik az ellenzékkel szemben a titkosszolgálati megfigyelés. Az SZDSZ és a Fidesz azonban csak az állambiztonsági machinációk leleplezésére összpontosított, és a belügyminiszter lemondását követelte, ami be is következett. Ugyan január 25-én elfogadták a titkosszolgálatok tevékenységéről szóló törvényt, ám ez a skandalum jelentős hatással volt a választások kimenetelére. (FI)

Miért ment Pozsgay Imre Lakitelekre, és merre haladt a harmadik út?

Lezsák Sándor költő lakiteleki házának kertjében állították fel a nevezetes sátrat, amely alatt 1987. szeptember 21-én tanácskozássra gyűlt össze 181 értelmiségi. Ez az esemény lett a Magyar Demokrata Fórum – akkor még csupán mozgalom – alapító aktusa. (→ 17)

Lakitelek előzménye vagy inkább előképe az ún. monori találkozó volt, amelyre 1985. június 14–16-án, a monorierdei kempingben került sor. Ezen a demokratikus ellenzék, a népiek, az ’56-osok és a rendszerkritikus társadalomkutató-közgazdász értelmiségiek képviselői vettek részt, mindenekelőtt azért, hogy megismertessék egymással nézeteiket, kifejtsék véleményüket a válságból való kibontakozás lehetséges útjáról. (→ 19) A „második Monor” elmaradt, a lakiteleki találkozón a mérvadó irányzatokból immár csak kettő reprezentánsai vettek részt: a népi-nemzeti irányzathoz tartozók és a radikális reformerek. A tanácskozásnak különös súlyt adó Pozsgay Imre részvétele volt az oka a demokratikus ellenzék mellőzésének (→ 92), noha annak indokaként felhozták a *Társadalmi szerződés* című program egyeztetés nélküli – természetesen szamizdat – közreadását.

A népi-nemzeti irányzat legalitásra törekedett. Hosszú ideje próbálták elérni *Hitel* című folyóiratuk engedélyezését, és ez immár

nem tűnt kilátástalannak. Pozsgay Imre ekkoriban arra törekedett, hogy növelje az MSZMP-n kívüli nyomásgyakorló bázisát, és így kerekedjék felül vetélytársain. Külső támogatói nem ingathatták meg pozícióját azzal, hogy olyan, szigorú hatósági ellenőrzés alatt álló, „hétpróbás” ellenzékiekkel kompromittálják, mint mondjuk Kis János, Kőszeg Ferenc vagy Demszky Gábor. Konrád György és Vásárhelyi Miklós meghívása kivételes gesztusként szolgált: az ellenséges és a „másként gondolkodói” megítélés szétválasztása akkoriban megfelelt a rendszeren belüli korlátozott „reform-pluralizmus” határait élesen megszabni igyekvő Grósz Károly szándékainak. Pozsgay nem is mulasztotta el tolmácsolni a miniszterelnök „üdvözlét” a résztvevőknek. A tanácskozáson az ismert reformközgazdász, Lengyel László hangsúlyozta legerőteljesebben, hogy a mélyülő válságból való kilábalás minden mérvadó irányzat összefogását igényli. Az összefogás szükségességét ugyan nem vitatták, de akadt egy magányos felszólaló, Elek István, aki elengedhetetlennek látta, hogy a politikai elithez tartozó Pozsgayt és a reformkommunistákat világosan elhatárolja a népi tábor képviselőitől. Akkor ez éppen nem volt aktuális.

Feltűnően eltért a népi-nemzetiek irodalmias, metaforikus nyelvezete és morális, a „nemzeti sorskérdésekre” koncentráló megközelítésmódja a reformerek (Lengyel László, Bihari Mihály, Gombár Csaba) racionális érvelésétől. A tanácskozás résztvevőinek többsége kiinduló alapként elfogadta a Pozsgay Imre nyitó előadásában sugalmazott, majd Bihari Mihály által kifejtett nemzet–demokrácia–szocializmus hármas értékrendet, ám a nemzeti radikális, a baloldali harmadikutas és a reformszocialista elgondolások elegyéből nem származhatott közös program. Pozsgay abból indult ki, hogy a soron lévő reform alap gondolata nem közgazdasági természetű, mindenekelőtt a politikai akadályokat kell elhárítani. Egy új szocializmusmodell (→94) keretei között értelmezte kívánalmait: a párt és az állam szétválasztását, a demokratikus érdekképviselést, a társadalmi szervezetek működését, a parlament helyének és szerepének átalakítását, a helyi önkormányzatiság bevezetését, a kritika és a másként gondolkodás elfogadását. A tulajdonviszonyok átalakítását a liberális felfogással szemben öngazgatású közösségi tulajdon központi szerepével képzelte el.

A népi-nemzeti gondolat képviselői szerint a nemzeti újjáépítés programja mindenekelőtt szemléleti, kulturális, tudati és erkölcsi változást feltételezett. Csurka István ki is nyilvánította, hogy a politika átalakítása a tudatformáló eszközök (televízió, oktatás) által képzelhető el.

A reformerek már rendelkeztek a nyugatos liberalizáció és a nyugati demokrácia intézményrendszerének kiépülése felé mutató komplex programokkal, mint a *Fordulat és reform* (→ 28, 140) vagy a *Reform és demokrácia* című írások, ám ezek valójában nem voltak összhangban a népiek harmadikutas – a nyugati liberális piacgazdaság mintáját és a szocializmust egyaránt elvető – nézeteivel. A népiek vezető teoretikusának számító Csurka István a nemzettudat újjáépítését és a nép gondolkodásának felszabadítását tekintette döntőnek, a reformerek terveit a katasztrófa megelőzése érdekében fogadta el. A Nyugatnak alárendelődő fogyasztói társadalom eszményével szemben a saját nemzeti út választását követelte, amelynek hiányában kettészakad a társadalom a fejlődéstől elmaradó népre, illetve a világ felé fordul, jórészt idegen szellemű haszonélvező rétegre. Csengey Dénes a nép megszólítatlanságáról, az öntudatától, kultúrájától, erkölcsétől, magyarságától megfosztott *vidék* kitaszítottságáról beszélt, s hogy az ettől a valódi Magyarországtól idegen, gyökértelenül fölötté lebegő Budapest-Magyarország Moszkva hatalma és a Nyugat hitelei között őrlődve nem törődik a hallgatásra kárhozottatott igazi hazával.

A népiek stratégiája kimondva-kimondatlanul az volt, hogy megszervezzék azt a különleges erkölcsi felhatalmazással rendelkező erőt, amely a magyarság félreszorítottjai nevében léphet fel, ez a nemzet iránt elkötelezett értelmiség feladata. Az adott helyzetben egy olyan *fórum* megvalósítását látták reálisnak, amely közvetítő és javaslattevő szerepet tölt be az állam és a társadalom között, lehetőséget ad a részvételre és a párbeszédre. A Magyar Demokrata Fórumot létrehozó lakiteleki nyilatkozat ennek megfelelően nem is programot adott, hanem azt a törekvést fogalmazta meg, hogy a társadalom tagjai valódi partnerként vehessenek részt a közmegegyezés kialakításában.

Különleges jelentősége lett annak, hogy Pozsgay Imre a *Magyar Nemzet*nek adott interjú keretében közreadta a lakiteleki nyilat-

kozatot, amely ezáltal nagy feltűnést keltett. Egyebek közt „a nép által és a nép jóváhagyásával” folytatott kormányzás mellett érvelt a szocializmust megújító közmegegyezés érdekében, amelynek feltétele a párbeszéd intézményi kereteinek kialakulása. Az alkotmányban deklarált *egyesülési jog* alanyi jogként való értelmezését szorgalmazta. A tolerálható ellenzékiiség határainak megvonásával mintegy megalapozta rossz viszonyát a demokratikus ellenzéki körökkel. Kis János nehezményezte, hogy Pozsgay őket a „minél rosszabb, annál jobb” elvének követésével vádolva, mintegy a ki-szorítandó ellenség körébe sorolta.

Az interjú nem maradt következmények nélkül, Pozsgay Imrét pártvizsgálat után figyelmeztetésben részesítették. A Magyar Demokrata Fórum viszont ismertté és egyre inkább a közélet részesevé vált. (→17) Egy évvel később, 1988. szeptember 3-án Lakiteleken újabb találkozóra került sor. A résztvevők ekkor az addig csupán mozgalomnak minősülő MDF „sem kormánypárti, sem ellenzéki” szervezetté alakításáról döntöttek, elvi alapjaként fenntartották a harmadikutas koncepciót. Megjelenhetett végre az irányzat legális folyóirata, a *Hitel*. (RZ)

Miért emelkedtek gyorsan az árak?

Miután az infláció 1983–1985 között évente már 7-8% között mozgott, az áremelkedés mérséklésére az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottsága 1985. február 21-én „antiinflációs bizottságot” állított fel azzal a céllal, hogy vizsgálják meg, milyen lehetőségei vannak, és milyen teendőket igényel az „árszint emelkedésének” a lassítása (az infláció kifejezés hivatalosan csak a későbbi években nyert teret). Az antiinflációs teendőkről készített javaslat elsősorban rövid távú lépéseket tartalmazott. Úgy vélték, hogy az antiinflációs eszközök közül a legfontosabb a gazdasági szerkezet erőteljes átalakítása, az egyensúly megteremtése, a hiánygazdálkodás felszámolása, és „enyhe kínálati többlet kialakítása a gazdaság döntő területein”. Ennek érdekében összhangba szükséges hozni a gazdaságfejlesztési célokat a reális beruházási, fogyasztási és külkereskedelmi lehetőségekkel. Szükségesnek tartották annak vizsgálatát, hogy milyen módon lenne mérsékelhető az

elektronikai és számítástechnikai termékek ára, hogyan lehetne szabályozni az importárakat és a kereskedelmi vállalatok árpolitikáját. A javaslatok figyelembevételével a VII. ötéves terv (1986–1990) célja a fogyasztói árszint 1986-ban és 1987-ben évi 6%-kal, a következő esztendőben 5–5,5%-kal, 1989-ben és 1990-ben évi 5%-kal emelkedése volt. A tervet a valóság 1986-ban látszólag igazolta, hogy azután a későbbiekben alaposan felülírja.

Az infláció egyik oka lett, hogy 1986 és 1989 között folytatódtak a konvertibilis valutákhoz kapcsolódó árfolyam-intézkedések. A forint árfolyamának a négy év során megvalósított radikális csökkentésének – 52,4% – az árakban megjelenő ellensúlyozását a költségvetés nem vállalhatta magára, így annak inflációs hatása megjelent a fogyasztói árakban. További inflációs nyomást okozott a fogyasztói árakba beépülő dotációk (ártámogatások) csökkentése, az 1988. január 1-jén életbe léptetett új adórendszer, a személyi jövedelemadó és a hozzá kapcsolódó bérbruttósítás, az általános forgalmi adó és a kamatadó bevezetése.

Az 1986 és 1989 közötti időszak inflációs folyamatát az áremelkedések felpörgése, a forint értékvesztése kézbentartásának csökkenése jellemezte. 1986-ban a központi elvárásoknak megfelelően a fogyasztói árak növekedése mérséklődött, az infláció kevéssel haladta meg a tervezett 5%-os szintet (5,3%). Az átlagosnál kisebb mértékben emelkedett az élelmiszerek (2%), a háztartási energiahordozók (3,5%), az egyéb iparcikkek (4,9%) és az élvezeti cikkek (5,2%) ára. A drágulás azokon a területeken volt az átlagosnál kisebb, ahol a hatósági árszabályozás a leginkább volt érvényesíthető. Az átlag felett növekedett a tartós fogyasztási cikkek (6,1%), a szolgáltatások (8,9%) és a ruházati termékek (9,4%) ára. 1986 volt a rendszerváltozás előtti időszakban az infláció szempontjából az utolsó olyan év, amikor az árak emelkedése még a tervezetthez közeli szinten alakult.

1987-ben semmivé foszlottak az antiinflációs politikához fűzött remények. Az áremelkedés üteme érzékelhetően felgyorsult, amelyet az év második felétől tovább táplált az adóváltoztatások hírei ösztönözött előrehozott lakossági vásárlások tömege a tartósan tárolható termékekből, a tartalékok képzése, továbbá az egyre jelentékenyebbé váló fogyasztói és termelői inflációs várakozás

megjelenése az árakban. Az infláció az előző esztendőhöz képest 1987-ben 8,6%-ot tett ki. Az átlag alatt maradt a tartós fogyasztási cikkek (2,3%), az egyéb iparcikkek (6,2%) és a háztartási energia-hordozók árnövekedése. Az átlagot jelentősen meghaladva emelkedtek az élvezeti cikkeké (13,5%). A többi termékcsoport árnövekedése szerényen lépte túl az átlagot: a szolgáltatások ára 9%-kal, az élelmiszereké 9,2%-kal, a ruházati termékeké 9,7%-kal növekedett.

1988-ban és 1989-ben az infláció mértékének döntő változását jelentette, hogy 1951–1952 óta először vált újra két számjegyűvé. Az áremelkedést ezekben az években nem a lakossági kereslet növekedése táplálta, mivel a fogyasztás, az életszínvonal csökkenésével párhuzamosan, érzékelhetően visszaesett. A belföldi fogyasztás csökkenése mögött nemcsak a korábban felhalmozott tartalékok felélése húzódott meg, de jelentékenyen hozzájárult a világútlelvi nyújtotta lehetőségek kihasználásával megindult bevásárlóturizmus is. (→169) 1988-ban és 1989-ben nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági tervezés – miközben az ötéves és az éves tervek rendszerben kimúlt – képtelen kézben tartani az árak növekedését.

Az inflációs várakozások, a szabad árképzés terjedéséhez kapcsolódó áremelések és a dotációk további csökkentése 1988–1989-ben az áremelkedés gerjesztőjévé vált. A lakosság – miután még nem szokott hozzá a két számjegyű inflációhoz – azt a számítottnál magasabbnak érezte, és inflációs várakozásai, amelyek a bérkövetelésekbe beépültek, jelentékenyen meghaladták a tényleges árnövekedést. Mindezek mellett 1988-ban az infláció meghatározó hajtóerejévé vált az új adórendszer bevezetése is, amely önmagában 7%-kal emelte a fogyasztói árszintet. Hasonlóképpen jelentékeny árnyomást okozott, hogy az általános forgalmi adó bevezetéséhez kapcsolódóan a termelői árak rendezése a tervezett 7%-os árszintcsökkenés helyett 5%-os árnövekedéssel valósult meg. 1988-ban az év elején a havi árindexek rendre meghaladták az évi átlagot, majd az esztendő közepétől annyira visszaestek, hogy az éves átlag alatt maradtak. 1989-ben ettől eltérően, az infláció további gyorsulásának a veszélyére figyelmeztetett, hogy hónapról hónapra nagyobb volt az árszintemelkedés, és az év vége felé jelentősen meghaladta az átlagot. Mindezek együttes hatására 1988-ban a fogyasztói árszint 15,5%-kal, 1989-ben 17%-kal nőtt. 1988-ban az átlag alatt

drágultak a tartós fogyasztási cikkek (8,5%), a háztartási energia-hordozók (12,8%) és az élvezeti cikkek. 1989-ben az átlagosnál kevésbé emelkedett az élvezeti cikkek (11,1%), a háztartási energia-hordozók (11,4%) és a szolgáltatások ára. Mindkét évben az átlagot meghaladóan nőtt az élelmiszerek (15,8% és 17,7%), a ruházati termékek (20% és 18,2%), az egyéb iparcikkek (16,3% és 22,4%) ára. A halmozott áremelkedés 1986 és 1989 között 54,57%-ot tett ki.

Az árak emelkedésének az életszínvonalra gyakorolt hatását jól érzékeltetheti, hogy a foglalkoztatottak havi bruttó átlagkeresete 1986-ban 6435 forint, 1989-ben a személyi jövedelemadó miatt alkalmazott bérbruttósítással együtt 10 571 forint. A politikai és gazdasági rendszerváltozáshoz a lakosság jelentős reményeket fűzött. A szociális piacgazdaság távlati képe a lakosság számára 1990-től a gazdaság gondjainak megoldását, és ezzel együtt az infláció erőteljes mérséklődését vizionálta. A vízióból azonban nem lett valóság, az álomból a lakosság kiábrándultan ébredt, és döbbenetesen szembesült a valóságos gazdasági helyzettel és az ennek következtében tovább gyorsuló inflációval. (BJ)

Siettették vagy inkább lassították volna a nyugati politikusok a változásokat?

1989-ben alapvetően megkérdőjeleződött a II. világháború után kialakult nemzetközi világrend. Még állt a szocialista tábor, ám a Szovjetunió már nem volt képes gazdasági eszközökkel életben tartani érdekszféráját, a katonai eszközök bevetését pedig szintén kilátástalannak ítélte. (→73) A befelé forduló, saját, átütő eredményeket nem hozó reformjaira koncentráló szovjet magatartás (→62) megteremtette annak lehetőségét, hogy más szocialista országok is modellváltó kísérletekbe kezdjenek. Erre elsősorban a pénzügyi-gazdasági kényszerhelyzetben lévő, adósságcsapdában vergődő lengyel és magyar kommunista párt vállalkozott. 1989 nyarán e két országban már a többpártrendszer kiépítésének és működtetésének a kérdései álltak a középpontban, (→163) miközben a blokk más országaiban az uralkodó pártok útját akarták állni a változásoknak.

Ebben a helyzetben a Nyugat számára kiemelt jelentőségre tett szert Lengyelország és Magyarország. Fő partnernek azonban a Szovjetuniót tekintették, míg elsőrendű biztonságpolitikai érdekükként a régió stabilitását kezelték. Ezért egyrészt fontos volt számukra, hogy folytonos maradjon a párbeszéd a szovjet vezetéssel, aminek a Nyugaton népszerű Mihail Gorbacsov (→42) volt a fő biztosítéka. Így nem is kívántak olyan lépéseket tenni, amely megingathatta volna a szovjet pártfőtitkár otthoni helyzetét, ami egy rendpárti visszarendeződést eredményezhetett volna. (→143) Másrészt több fórumon elhangzottak – többnyire taktikusan homályos – utalások arra, hogy mit fogadna el Moszkva a szövetségeseitől, és közbelépne-e, ha a reformok rendszerváltásba torkollnának. A kérdés az volt, hogy vajon él-e még a Brezsnyev-doktrína. A Szovjetunió gazdasági-katonai meggyengülése nyilvánvaló volt, de 1989 közepén még senki sem számolt összeomlásával.

Az Egyesült Államok és a nyugat-európai kormányok is úgy ítélték meg, hogy még a reformországokban is kellően erősek a kommunista pártok hatalmi állásai és támogatottságuk is ahhoz, hogy középtávon ne legyen elkerülhető az együttműködés velük. A budapesti Bush-látogatás (→105) is ennek a jegyében zajlott: az amerikai elnök támogatásáról biztosította az MSZMP-kormány reformtörekvéseit, miközben az ellenzéki szervezetekkel is találkozott és tárgyalt. A Közös Piacca, illetve a Nemzetközi Valuta-alappal folytatott tárgyalások – 1989-ben konkrét megállapodás nélkül – szintén a nehéz gazdasági helyzetben lévő országok óvatos nyitását és stabilitásának megőrzését szolgálták. (TR)

Kik hallgattak a szívükre a választási kampányban?

A Roxette svéd együttes az 1988-as *Look Sharp* albummal robbant be a könnyűzenei világba (→184), és a „Listen to Your Heart (Hallgass a szívedre)” című számuk nemcsak 1989-ben uralta a magyar rádiókat (ne feledjük, a popzenére vágyók ekkor már a Danubiust is hallgatták), de az 1990-es választási kampányban is dübörgött, kis módosítással: „Hallgass a szívedre, szavazz a Fideszre!” Ezzel a Fiatal Demokraták Szövetsége lett az a formáció, amely mind a fület, mind a szemet megragadta a választási küz-

delemben. Másik ikonikus, „Tessék választani!” feliratú plakátjukon a felső képen Brezsnyev és Honecker váltott elvtársi üdvözlő csókot, az alsó képen egy fiatal pár. A Fidesz kampánya dinamizmust, radikalizmust, tisztaságot hirdetett – és biztos parlament-bejutást eredményezett.

A választást azonban az az MDF nyerte, amelynek legfőbb üzenete a „nyugodt erő” volt: az MDF-ről hitték el leginkább a választók, hogy kormányzóképes párt, és képes biztosítani, hogy az átmenet minél kevesebb megrázkódtatással járjon. (→17) Az SZDSZ-t is gúnyoló plakátjukon – a Pető Ivánék számára a szabadságot szimbolizáló – fehérén hagyott SZDSZ-madár ellensúlya a nemzeti színű MDF-tulipán: „Mi nem repülünk... Mi földön járunk” – hirdette magáról az MDF. Nagy versenyelőnye volt e pártnak, hogy 1990-ben ehhez egy hiteles miniszterelnökjelöltet is fel tudott mutatni Antall József személyében, míg a többi pártnak – különösen a rivális SZDSZ-nek – nem volt „arca”. Nekik inkább arcaik voltak. Az egyik 11 főt felvonultató plakátjukon, amelyen a szakmaiságot, elszántságot, kormányzóképeséget hangsúlyozták a „Tudjuk! Merjük! Tesszük!” jelszavakkal (mindehhez nagyon elszántan és kormányzóképesen álltak egymás mellett a fényképezőgép lencséjébe nézve) „Az Ön csapata” aláírás szerepelt.

E két párt számított a legesélyesebbnek, és az egyik legnagyobb rivalizálásuk az előző rendszerrel való szembenállás körül alakult ki. A fő antikommunista címre illegális ellenzéki múltjánál fogva az SZDSZ tartott igényt, a párt képviselői is „a kommunista állampárt legkövetkezetesebb ellenfeleként” hirdették magukat, és igyekeztek ebből erkölcsi tőkét kovácsolni. Az állampárt egyes csoportjaival a közös hangot megtaláló, a legalitás-féllegalitás mezejéből sohasem kilépő MDF azonban igyekezett felzárkózni. Emlekezetes a cirill betűs „Továrisi konyec (Elvtársaknak vége)” plakátjuk, amely egy zsíros nyakú szovjet katona portréját ábrázolta – hátulról. A kép nyilvánvalóan utalt – az egyébként már elrendezett – szovjet csapatkivonásra. (→73) Szintén ezt a vonalat erősítette a „Tavaszi nagytakarítás” című, radikális elitcsere igényét bejelentő plakát, amely a kommunista hatalom és propaganda rekvizitumait, többek közt az emblematikus napilapokat, a Sztálin-szobrot, Mao Ce-tungnak *A vörös könyvét*, a vecskéj munkásörök pisztolytás-

káját dobta szemeteskukába. A plakát csupa tárgyat ábrázolt, a legtöbben a széles körű elítései ígéretét olvasták ki belőle, hiába igyekezett ezt a sugalmazást az MDF cáfolni.

Egy másik – ekkor kevésbé éles – versengés a nemzeti jelleg körül alakult ki. Az SZDSZ radikalizmusával és liberalizmusával is összefért a nemzeti jelképek használata, így a „Van, aki szabadon szereti” feliratú plakátjukon a betűk piros és fehér, a magyar térkép zöld színben tűnt fel. A szabad demokraták választási kampányfilmjében is esett szó 15 millió magyarról, az erdélyi és felvidéki kisebbségek szabadságáról. (→ 34) Az MDF hasonló tartalmú plakátja jóval ünnepélyesebb volt: az 1957-ben elfogadott kalászos, vörös csillagos címert darabokra töri a koronás történelmi magyar címer. Pár hónappal később a címer a két párt ideológiai összeépítésének kitüntetett kérdésévé vált a parlamentben. (→ 199)

A Magyar Szocialista Párt a népszerű politikusait – Pozsgay Imrét, Szűrös Mátyást, Horn Gyulát, Németh Miklóst, Nyers Rezsőt – igyekezett előtérbe állítani. Kevésbé emlékeztető plakátüzeneteiben szerepelnek félautók „Baloldal nélkül nem megy” szöveggel, sőt a dolgozói tulajdon követelése is.

A történelmi pártok igyekeztek a múlt jogán is jelen lenni: „Tiszta múlt! Biztos jövő!” – hirdette magáról az „Isten – Haza – Család” hármasságával egyetemben a Független Kisgazdapárt. Ezenfelül a vidéki lakosságot a „Jussod a föld” szlogennel is megszólították: a párt az egykori földtulajdonok visszaadását, teljes reprivatizációt követelt – míg az antikommunista indulatokra a két esélyes pártnál jóval szélsőségesebb hangon erősítették rá. (→ 238) A Kereszténydemokrata Néppárt pedig a Magyarországról Európába vezető híd képével üzent. Az 1989-ben újjáalakult, de súlyos belharcoktól terhelt Magyar Szociáldemokrata Párt ideológiája nehezen volt azonosítható, de szintén élesen támadták a kommunizmust. A baloldali szavazók többségének szimpátiáját sem ez nem nyerte el, sem a párt nem eléggé ismert elnöknőjére – az akkori egyetlen női miniszterelnök-jelöltre –, Petrasovits Anna közgazdászra épülő kampánya. (→ 145)

Az 1989 végén újjáalakult MSZMP a kapitalizmus visszaállításától, a „polgári restaurációtól” óvott, és a szocializmus vívmányait

(közösségi tulajdont, magas foglalkoztatottságot, szociális jogokat stb.) féltők támogatásában bízott.

A pártok természetesen nem csak a választási klipekkel és plakátokkal kampányoltak. A március végi alkalom az újra piros betűs nemzeti ünnepnek számító március 15-i megemlékezéseket eleve „felkínálta” tömeggyűlésekre. A Magyar Televízió sokat támadott vezetése (→180) viszont úgy döntött, hogy ezeket a párteseményeket nem közvetíti, ehelyett megrendezte az első forduló után a két esélyes párt miniszterelnök-jelöltjének a vitáját: Antall József és Kis János szócsatája mai szemmel elképesztően nyugodt és békés hangnemben folyt. A felek számos alapkérdésben – mindekelőtt abban, hogy Magyarországnak (Nyugat-)Európához kell csatlakoznia és felzárkóznia – egyet is értettek, sőt Antall József azt is kiemelte, hogy ahogy nekik sikerült, az embereknek is egy asztalhoz kell tudniuk ülni – pártszimpátiától függetlenül – a választások után is. (TR)

Hányféle ellenzéke volt a Kádár-rendszernek, és milyen volt a viszonyuk egymáshoz?

Az állampárttal szemben sokféle ellenzéki magatartás alakult ki, amelyeket maga az MSZMP is kategorizált a rendszerre való veszélyességük alapján. Az 1980-as évek egésze a Kádár-rendszer erjedéséről, ellenzéki magatartásformák kialakulásáról, a rendszerkritikus értelmiség megszerveződéséről szólt. Az állampárt stratégiája az volt, hogy elkülönítette, elszigetelte egymástól a különféle ellenzéki csoportokat.

Alapvetően két olyan ellenzéki tábor alakult ki, amelyek nézeteiket, magatartásformáikat, szerveződésüket tekintve markánsan eltérő csoportot alkottak: az egyik a demokratikus ellenzék, a másik pedig a népi-nemzeti vagy nemzeti radikális irányzat. Az 1985. június 14–16-i monori találkozó megmutatta, hogy egyrészt az ellenzék számottevő intellektuális és politikai erőt képvisel, másrészt a népnemzeti csoport és a demokratikus ellenzék kapcsolatkérése fenyegető erőt jelentett a hatalom számára. A népnemzetiek célja a legalitás elnyerése volt, a szabad megnyilvánulás lehetősége az első nyilvánosságban, őket ugyanis a „szilenciumok” (eltiltás

a hivatalos publikálási lehetőségektől) révén lehetett büntetni, az illegális-szamizdatos alapon szerveződő demokratikus ellenzék nyíltan vállalta a rendszer-ellenzéki szerepet.

1986-tól az MSZMP ismét foglalkozott az ellenzék által jelentett veszélyekkel, és elkezdte felmérni a különféle ellenzéki csoportokat aszerint, hogy milyen szervezettséggel, potenciális társadalmi bázissal rendelkeznek. A demokratikus ellenzék kapcsán az állampárt az idetartozó csoportok antikommunizmusát, valamint a pluralista demokrácia iránti elköteleződését emelte ki. A hatóságok igyekeztek megakadályozni a közös mozgalommá szerveződésüket, és azt, hogy kapcsolatot építsenek ki a munkásszövevényekkel. A demokratikus ellenzék kiépítette a maga „második nyilvánosságát”, aminek sokkal nagyobb volt a hatása, mint azt az MSZMP feltételezte. A nemzeti radikálisok kapcsán az állampárt azt tartotta a legveszélyesebbnek (különösen azért, mert Pozsgay Imre közvetítésével a párton belül is voltak szövetségeseik), hogy a nemzeti kérdés felértékelődése olyan felhajtóerőt jelent, amely alkalmas lehet egy nagyobb bázis kiépítésére. Ugyanakkor az MSZMP programmal nem rendelkező laza írói csoportosulásként írta le a népnemzeti ellenzéket.

A demokratikus, fővárosközpontú ellenzék valóban szervezettebb és programalkotásban is tendenciózusabb volt, amíg a népi-nemzetiek inkább a kultúra eszközeit (vidéki olvasóköri körök, folyóiratok, Írószövetség, József Attila Kör, bölcsészkarok) használták fel ellenzéki attitűdjük kifejezésére. Volt még az ellenzéki csoportosulásoknak egy harmadik, leginkább ellentmondásos irányzata is: az MSZMP-n belüli reformkommunisták. Az 1980-as évekre az MSZMP több „belső pártra”, irányzatra szakadt: a Kádár János köré szerveződő és a válságok ellenére a rendszert stabilizálni kívánó konzervatív rendpárt; a Grósz Károly körül szerveződő új rendpárt, amely elkötelezett volt a „modellváltás” mellett, és élesen elutasította a piacgazdaságot és a polgári demokráciát; a reformkommunisták csoportja pedig a reformok következetes folytatásában és radikalizálásában volt érdekelt.

A reformkommunisták két csoportja egyrészt az a pártértelmezés volt, amely belátta, hogy a gazdaságot ki kell vonni a politika uralma alól, és magát a politikai rendszert is meg kell reformálni

a demokratikus szocializmus kívánalmait mentén, másrészt azok a kormányzati vezető pozíciókat birtokló technokraták, akik a neo-liberális gazdasági receptek alapján akarták leküzdeni a válságot. Ezek a nagyon összetett csoportok alakították a rendszerváltás folyamatait, vezényelték le a tárgyalásos-kiegyezései átmenetet (→ 163, 165). A demokratikus ellenzék említett antikommunizmusa meghatározó ugyan, de a rendszerváltás liberális és neoliberais korszelleme mégiscsak közel vitte őket a reformkommunizálkhoz. A népi-nemzeti irányzat ugyan formálisan valóban népszerű, és a Magyar Demokrata Fórum adta a többségi erejét az első demokratikusan megválasztott kormánynak 1990-től (→ 96), de a rendszerváltás ideológiai korszelleme az emberi jogi liberalizmus és a globális kapitalizmus vastörvényeinek átvétele lett. (AA)

Mit foglalt magában a modellváltás koncepciója, és miért bizonyult illuzórikusnak?

Az MSZMP 1988. május 20–22. közötti országos pártértekezlete tulajdonképpen lezárta a Kádár-rendszert, hiszen megtörtént Kádár János „menesztése” és pártelnökké váló „felfelé buktatása”, ugyanakkor ez nem jelentette azt, hogy beköszöntött volna az új rendszer: az MSZMP új vezetésének ugyanis nem volt határozott elgondolása arról, hogy milyen is legyen a Kádár utáni magyarországi szocializmus. Mivel az nem volt látható, hogy a rendszerváltás akár már rövid időn belül bekövetkezhet, ezért a párt vezetői számára az addigi szocializmusmodell reformálása és átalakítása, egyfajta modellváltás tűnt kivitelezhető programnak. Az 1988-as pártértekezlet után bukkant fel maga a modellváltás kifejezés is, és vált a Grósz-vezetés stratégiájává 1988 második felére. Grósz Károly miniszterelnök-pártfőtitkár – egy 1988. június 22-i, *Magyar Hírlapban* megjelent interjúban – maga úgy vélte, hogy a magyar társadalom szocialista jellege bár nincs veszélyben, de a „elvesztett illúziókkal” le kell számolni, mivel a szovjet típusú szocializmusmodell nem fenntartható el kell mozdulni egy továbbra is marxista alapokon nyugvó, „hatékonyabb szocializmus” felé. Ugyanakkor a modellváltásból nem lett átfogó és koherens stratégia, mivel a párton belül számos belső küzdelem folyt, illetve maguk az események is egyre inkább a rendszerváltás felé mozdultak el

(→ 14). Az MSZMP ekkor abból indult ki, hogy az ország megmarad egy köztes, az euroatlanti és moszkvai centrum közötti helyzetben, legalábbis ez marad fenn egy tartós átmeneti állapot idején. Belpolitikai szempontból pedig a kádári kompromisszum folytatása volt a cél a magyar társadalommal, vagyis a reformpolitika eredményein nyugvó „nemzeti közmegegyezés” biztosítása. A modellváltás tehát a Grósz-féle irányvonal védekező kényszerhelyzetére utalt, hiszen egyszerre próbálták megvonni a még elfogadható változások határát (ebbe például a társadalom demokratizálása, az egypártrendszer felváltása politikai pluralizmussal már nem fért bele), ugyanakkor reformista színekben feltűnni. Az új „modell” tehát tele volt bizonytalansággal, és a kifejezés használata is utalt arra, hogy a változásoknak nem volt egyértelmű iránya.

A modellváltás több okból is illuzórikusnak bizonyult. Egyrészt nagyon nehezen volt beilleszthető a párt ideológiai kánonjába, ezért csakis egyfajta visszavonulásként volt értelmezhető, amelynek fő programja a megfelelés a piacgazdaság igényeinek. A modellváltás tehát a rendszer szempontjából ideológiailag igazolhatatlan volt. A párton belül meghatározó erőt jelentő, leplezetlen reformokat szorgalmazó technokraták számára magától értetődő volt az áttérés a piacgazdasági jellegű szocializmusra (→ 241), és már régen nem csak modellváltásban gondolkodtak.

A modellváltás gondolata 1988-ra tehát meghaladottá vált, hiszen a két világrend közötti verseny lényegében eldőlt, és immáron nem volt olyan szocializmusmodell, amely felé igyekezni lehetett volna. Grósz Károly ugyanis a szocializmus és a kapitalizmus előnyeit egyesítő modellre tett javaslatot, ami immáron azért is lehetetlen volt, mert a nyugati hitelek és érdekeltségek miatti megszorítások (→ 20, 76, 204) lehetetlenné tették a szocializmusból következő előnyök fenntarthatóságát, és elkerülhetetlennek látszott az egyenlőtlenségek drasztikus növekedése. A modellváltás lehetetlenségét az is mutatta, hogy Grósz kétarcú politikája (hiszen egyszerre próbált keményvonalas kommunista vezetőnek és felvilágosult abszolutistának mutatkozni) eleve kudarcra volt ítélve, hiszen hiányoztak egy reformdiktatúra feltételei, pontosabban nem volt értelme az átmeneti rendszer legitimációját erőszakos kikényszeríteni (→ 217). A modellváltást az

is lehetetlenné tette, hogy a '80-as évekre jelentősen átalakult magyar társadalom immáron egyáltalán nem volt érdekelt egy szovjet típusú paternalista társadalmi kompromisszum megkötésében. A kádárista reformok lehetősége kimerült, és a rendszer liberalizálási kényszerpályára került, a liberalizáló reformok társadalmi bázisa pedig nem volt azonos azokkal, akikre az MSZMP hivatalos propagandája hosszú évekig épült. Grósz nem tudta kezelni a látszólagos keményvonalas kommunizmusa és a liberalizáció kényszere közötti ellentmondást, emiatt egyszerre veszett el személyes hitele és a modellváltás realitása. (AA)

Hogyan formálta Antall József kormányképes párttá a Magyar Demokrata Fórumot?

Antall József politikuscsaládból származott. Nagyapja, Szűcs István Apponyi Albert személyi titkára volt, helyettes államtitkár, legitimista meggyőződésű – tehát a Habsburgok vezette királyság visszaállítását pártoló, ellenzékinak számító – országgyűlési képviselő. Édesapja szintén ellenzéki politikus volt a Horthy-korban, a kisgazdapárt alapító tagja. A II. világháború idején a Belügyminisztérium osztályvezetőjeként ő felügyelte a német és a szovjet megszállás elől menekülő lengyelek befogadását, a koalíciós években újjáépítési, illetve pénzügyminiszter volt. Antall József – akit az 1956-os forradalom után eltávolítottak a tanári pályáról – 1964-től kutatóként dolgozott, mint az Orvostörténeti Múzeum egyik szervezője és vezetője, 1984-től főigazgatója. Közéleti szerepet nem vállalt, de – az állambiztonság által jól dokumentáltan – tartotta a kapcsolatot az egykori kisgazdapárti politikusokkal.

Így 1988-ban, mikor napirendre került a történelmi pártok újjáalakítása, (→ 145) az ő neve is a potenciális vezetők között merült fel. Nemcsak a novemberben párttá alakuló FKgP esetében, de az ekkor még kiváró kereszténydemokraták körében is. Az egykori párttagoknál, 1944 és 1949 közötti országgyűlési képviselőknél nemcsak felkészültebb, de jóval fiatalabb is volt. Antall azonban nem bennük látta a politikai lehetőséget, hanem a Magyar Demokrata Fórumban. Az MDF akkor a legismertebb ellenzéki formáció

volt, olyan népszerű alakjai voltak, mint Csoóri Sándor, Csengery Dénes, Csurka István, és meghatározó politikusai az MSZMP Pozsgay-féle reformszárnyával is jó viszonyt ápoltak. (→149, 210) Az MDF vezetői is számon tartották Antall Józsefet, de 1989 elején a tagság előtt még jórészt ismeretlen: az országos gyűlés nem is választotta be 15 fős elnökségébe sem. A Nemzeti Kerekasztal (→163) tárgyalásain tűnt fel Für Lajos és Szabad György mögött – és tűnt ki pártjában felkészültségével. Nagyrészt ott játszott szerepének köszönhetően, hogy 1989 októberében – az SZDSZ-es és fideszes négyigenes népszavazási kezdeményezés (→112) miatt vérig sértett párt küldöttei – már elnökké választották. Mivel ekkor az MDF még mindig toronymagasan a legismertebb ellenzéki formáció volt, Antall Józsefre immár itthon és külföldön is komoly miniszterelnök-jelöltként tekintettek.

Antall politikai elképzelései alapvetően eltértek az MDF ősmagjának felfogásától. Egyrészt már akkor úgy vélte, hogy egy, a nyugati pártrendszerben is értelmezhető, kereszténydemokrata – de nem vallási – pártra van szükség, amikor az MDF meghatározó köreiben még nem pártban, hanem mozgalomban gondolkodtak. Ennek világos elvetéséhez például 1989 tavaszán még túl korán volt. Akkor az MDF-vezérkar még nem az új közjogi rendszer tárgyalásos átalakításában hitt, míg Antall elvetette az alkotmányozó nemzetgyűlés MDF-esek körében népszerű gondolatát. Pártelnökként – nem utolsósorban a német CDU mintáját követve – ebbe az irányba vitte a pártot, illetve sikeresen tolt előtérbe olyan szakembereket – például Bod Péter Ákost –, akik révén ellensúlyozható volt az a vád, miszerint az MDF nem felkészült az ország kormányzására.

A választások előtti eldurvuló antikommunista licitálásba az MDF is beszállt (→107), ám Antall határozott, de mérsékelt alakja, megnyilatkozásai azt a másik képet is megőrizték a Magyar Demokrata Fórumról, amit a „nyugodt erő” szlogen foglalt össze. Miközben a rivális SZDSZ-nek nem volt egyetlen kampányarca (→104) – a két forduló között Antall-lal Kis János ült le vitázni –, az MDF elfogadottságához nagyban hozzájárult, hogy ők Antall személyében olyan jelöltet tudtak kiállítani, akit a többség alkalmasnak talált. Ezenfelül az is az MDF mellett szólt, hogy a rendszerváltás körüli bizonytalanságtól, életszínvonal-romlástól tartók

többsége az MDF-től remélte a kevesebb megrázkódtatással járó átmenetet, szemben az SZDSZ által felkarolt – Lengyelországban alkalmazott (→49) – gazdasági sokterápiával. (TR)

Kiknek nem tetszett a Münnich Ferenc utca, és miért nem voltak népszerűbbek a radikális pártok?

Hofi Géza így mesélte el a Münnich Ferenc utca eredetét 1990 után: Kádár és Münnich a Nádor utcában sétáltak, mikor Münnich „megszomjazott”. Kádár nem tartott vele, ezért megkérte, vigyázzon addig a csomagjára. Arra járt egy rendőr, és megkérdezte Kádárt: „Hát ez meg kinek a cucca?” Mire Kádár: „Ez? Ez a Münnich Ferenc cucca.” Persze aligha valószínű, hogy a belügyminisztert és budapesti rendőrfőkapitányát ne ismerte volna fel az egyszeri rendőr.

Az 1918-as pártalapító, spanyolos veterán Münnich Ferenc 1956 után az MSZMP keményvonalasai közé tartozott, Hruscsov inkább őt szánta a „rendteremtés” levezénylésére, végül Titóval való megbeszélése után döntött Kádár személye mellett. Münnich a forradalom utáni megtorlás egyik irányítója volt a fegyveres erők és a közbiztonsági ügyek minisztereként. 1958 és 1961 között – mikor a párt és a kormány vezető tisztségét a Szovjetunióban is külválasztották, és Hruscsovot Bulgaryin váltotta – a Minisztertanács elnöke lett. Az 1967-ben elhunyt politikusról 1968-ban nevezték el az addigi – és mai – belvárosi Nádor utcát.

Személye így 1989-ben szimbólumértékű lett az MSZMP-n belüli és az antikommunista radikálisok számára is. 1988 novemberében az „ellenforradalmi tendenciáktól” (→143) – vagyis a politikai változásoktól – tartó baloldali kommunisták róla nevezték el a Hazafias Népfront szárnyai alatt létrehozott társaságukat, amelynek elnöke Berényi Ferenc nyugalmazott alezredes lett, míg legismertebb alakja Ribánszky Róbert volt. Míg a Münnich Ferenc Társaság tagjai a párton belüli reformereket kívánták visszaszorítani, a radikális antikommunista csoportok szemében Münnich Ferenc lett 1989-ben a forradalom vérbe fojtásának jelképe. 1989. július 14-én a Münnich Ferenc utcában sétálók addig elképzelhetetlen politikai performansz szemtanúi lehettek. Ennek kitervelője az ak-

kor 57 éves Krassó György, 1956-os felkelő volt, aki megjárta „Kádár börtönét”, majd az 1980-as években a demokratikus ellenzék aktív tagjaként repülőegyetemen tartott előadásokat, szamizdat kiadót (Magyar Október) működtetett. Ő és párttársai, valamint az 1945 és 1949 között létezett, 1989 elején újjáalapított Magyar Radikális Párt (→145) tagjai szigetelőszalaggal átragasztották, majd pár nappal később piros festékkel áthúzták az utcanévtáblán Münnich Ferenc nevét, alá pedig a régi utcanév tábláját helyezték ki. Bár nem sokkal később a Fővárosi Tanács Münnich Ferenc nevével új táblákat helyezett ki, egyúttal ígéretet tett a közterület átnevezésére, amelyre végül 1990-ben került sor számos más átnevezéssel együtt.

Krassó az 1989 júniusában alakult Magyar Október Párt elnöke volt, és élesen elutasította, illegitimnek tartotta az éppen folyó Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokat (→163), ahova pártja nem kapott, de nem is kért meghívót. Krassó és pártja bírálta a titkos alkukat, a kommunista hatalomátmentés lehetőségét látta bennük. A csekély politikai erőt képviselő alakulat további utcai akcióival – például „politikai mozgókonyha” szervezése, zsíroskenyér-osztás, tüntetés a szovjet nagykövetség előtt a szovjet csapatok kivonásáért (→73), a „Fehér Ház”, vagyis az MSZMP-székház elfoglalása – a következő hónapokban kivívta az állambiztonság megkülönböztetett figyelmét is. A választások előtt, 1990. március 21-én pedig visszatértek szimbolikus akcióik origójához, és ledöntötték – az 1956-os Sztálin-szobor ledöntésére emlékeztető módon „csizmaszárnál” elfűrészelve – Münnich Ferenc szobrát.

A párt nem indult el az 1990-es országgyűlési választásokon, hiszen eleve nem fogadta el a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain kialakított választási rendszert. A kopogtatócédulák gyűjtése ellen úgy tiltakoztak, hogy az általuk összeszedett szelvényeket elégetve, hamuként adták át az illetékes választási szervnek. Ám a radikalizmust ekkor a magyar társadalom sem támogatta, így nem volt valószínű, hogy a parlamenti küszöb közelébe kerülhettek volna. (TR)

Volt-e reális esély egy nagykoalícióra?

Antall József és Kis János nemcsak a televízió kamerái előtt ült le egymással vitázni (→89), hanem április elején, az első választási

forduló után az akkori legnevesebb rádiós politikai műsorban, a 168 Órában is. Itt a főszerkesztő-műsorvezető, Mester Ákos a két párt közötti „nagykoalíció” lehetőségére is rákérdezett. *„A választási kampányban természetesen nagyon sok seb esett, ez vitathatatlanul megnehezíti az együttműködést. Ám azt gondolom, hogy egy politikai pártnak, amely elnyerte több mint egymillió választópolgár bizalmát – és ez mindkét pártra igaz –, kötelezettségei vannak a választóival és az egész országgal szemben. Arra gondolok, hogy ennek az országnak nyilvánvalóan stabil kormányra és működő parlamentre van szüksége. A szabad demokraták ezt az érdeket minden másnak fölébe fogják helyezni”* – mondta az SZDSZ politikusa, majd a megismételt riporter kérdésére kijelentette, hogy igen, ha úgy alakul, az SZDSZ akár a nagykoalíciót is vállalja az MDF-fel. Antall József egy fokkal kimértbben nyilatkozott ennek esélyeiről: *„Megfogalmazódott, hogy mi a két pólusa vagyunk a magyar politikának, ami csak abban az esetben működhet együttesen jól, ha egy kényszerítő helyzet hozza össze a nagykoalíciót – természetesen ezt is csak más pártok bevonásával együtt.”* Antall azt is világossá tette, hogy szerinte a nagykoalíciós kormányok létrejöttét nagy nemzeti katasztrófák és súlyos gazdasági krízis szokta kikényszeríteni.

1989 őszéig pedig ha (nagy)koalícióról volt szó, akkor az alatt nem az MDF és az SZDSZ frigyére gondoltak, hanem arra, hogy az MSZMP reformerői a Magyar Demokrata Fórumot vonnák be a kormányzásba. Akkoriban ez volt a két legnagyobb támogatottságú politikai erő, és az MDF vezetése kifejezetten szót értett az MSZ(M)P népi-nemzeti szárnyával. (→82) Ám 1989 őszének felgyorsuló hazai és nemzetközi változásai (→135) ezt az elképzelést hamar idejétmúlttá tették.

Az MDF és az SZDSZ közötti nagykoalíció lehetősége leginkább a két forduló között merült fel, azt követően, hogy a választások első fordulóját után a listás szavazatokat nézve az MDF csak csekély mértékben (24,73%:21,39%) előzte meg riválisát. Azonban a kerekasztal-tárgyalásokon egy összetett, bonyolult választási rendszerről állapodtak meg, amelyben nagy súlyt kaptak az egyéni körzetek, ahol eleve az MDF állt jobban, és több volt a tartaléka is. Így az MDF okkal háríthatta el a második forduló előtt a nagykoalíci-

ós kényszer gondolatát, míg az SZDSZ immár a nagykoalícióban láthatta a kormányra kerülés egyetlen esélyét, ezért mutathatott nagyobb fogadókészséget iránta.

Ráadásul a két nagypárt viszonyában az Antall–Kis párbeszédben mutatkozó megértéshez képest feloldhatatlanul beépült a bármikor csúcsra járatható népi–urbánus ellentét. Ahogy Antall József is említette, össze tudna állítani a két pártból olyan kormánylistát, hogy „minden minisztertanács azzal végződne, hogy csaknem egymás fejéhez vágnák a tintatartót”. Nem véletlen az sem, hogy a két forduló között, március 31-én jelent meg Grezsa András „Apák és fiúk” című írása a *Magyar Fórum*ban, amely azzal vádolta meg az SZDSZ vezető politikusait, hogy „lármás” és „kardcsörtető” „antibolsevizmusuk” csak álca. Mindezt azon az alapon állította, hogy néhányuk szüleit mint az előző rendszer kommunista kádereit listázta.

A nagykoalíció esélyeit a minimálisra csökkentette, hogy a jobboldali pártcsalád pártjai már március végén egymásra találtak, és 31-én pártközi egyezményt írtak alá az MDF, a KDNP és az FKgP vezetői, ami a március 25-én legjobban szereplő MDF-et segítette. Igaz, a csalódott kisgazdák, akik sokkal jobb szereplést vártak, helyi szinten néhány megyében inkább az SZDSZ felé húztak. Az SZDSZ-nek a Fidesz szavazóin kívül nemigen volt tartaléka, bár a két párt közötti viszonyt mérgezte az SZDSZ első forduló előtti fölényes magatartása. A baloldali szavazók pedig inkább a mérsékeltebbnek mutatkozó MDF-et tarthatták a kisebbik rossznak, mint a bőszen antikommunista SZDSZ-t. (→155)

Az MDF egyéni körzetekben aratott egyértelmű sikere pedig véget vetett a nagykoalíciós találgatásoknak. Ugyanakkor a számos kétharmados törvény továbbra is szükségessé tette, hogy a két párt között létrejöjjön valamiféle megegyezéskészség: az erről folyó tárgyalások még a kormányalakítás előtt folytak a két párt vezetői között, aminek a kapcsán újra olyan találgatások röppentek fel, hogy esetleg mégis nagykoalíció alakul. (TR)

Hogyan került „Egérke” a csúcsra, és ki volt a legdrágább focista – avagy sportnagyhatalom volt-e Magyarország?

– „Csakhogy éppen Krisztina és a hozzá hasonló alkatú lányok bizonyíthatják be, hogy a robusztus NDK-s úszólányokkal szemben más módszerek is üdvöztetőek lehetnek a nagy eredmény elérésére.

– Milyen módszerek?

– A korszerű és sportszerű edzésmódszerek. Nekem Egerszegi Kriszta adta vissza a hitemet abban, hogy lányokkal is lehet abszolút korrekt munkát végezni és komoly eredményt elérni.”

Így nyilatkozott az akkor 14 éves Egerszegi Krisztina edzője, Kiss László az *Ifjúsági Magazinnak* a szöuli olimpia előtt bő két héttel. Aki kicsit jártas volt az akkori sportviszonyokban, érthette, hogy az úszóedző arra utalt, a 45 kilós magyar sportoló keletnémet ellenfelei állami doppingprogram résztvevői.

1988-ban a szöuli olimpián Magyarország 11 arany-, 6 ezüst- és 6 bronzéremmel az éremtáblázat hatodik, a nemzetek közötti pontversenyben szintén a hatodik helyen végzett. A 23 érem között ott volt Egerszegi Krisztina aranya 200 méter háton és ezüstje 100 méter háton. Ennél többet a magyar sportolók korábban mindössze egyszer, Rákosi idejében, a legendás helsinki olimpián szereztek 1952-ben – igaz, az érmelek számában az 1980-as moszkvai csonka olimpián a magyar csapat jobban teljesített. A sport rendszerlegitimációs jelentőségét mutatja, hogy 1988-ban az éremtáblázat első nyolc helyezettje között öt szocialista országot találunk. Vagy ahogy az MSZMP Politikai Bizottsága nevében Pozsgay Imre búcsúztatta a Dél-Koreába induló sportolókat: „*talán a mai megújuló magyar közélet lesz rá bizonyosság, hogy lehetnek az emberi teljesítménynek és küzdőképességnek olyan tartományai, ahol képesek vagyunk a mindennapokból és a konjunkturális politikai viszonyokból kiemelkedni, s a sanda taktikázás és a vele való visszaélések helyett, valamiféle jó nemzeti közérzetet teremteni.*”

Ám míg Egerszegi Krisztina, Darnyi Tamás, Szabó Joe, Gyulay Zsolt, Sike András, Borkai Zsolt, Martinek János és a férfi öttusázók, kardvívók nemzeti hősök lettek, addig a legnépszerűbb sportágban, a labdarúgásban a rendszerváltás idején nem sok babér termett. Máig az 1986-os mexikói az utolsó világbajnokság,

amelyen a magyar csapat részt vett. A Mezey György vezette, Détárral, Kiprichhel, Esterházyval, Disztl Péterrel felálló magyar csapat Irapatóban megszégyenítő, 0:6 arányú vereséget szenvedett a Szovjetuniótól. Pedig a két évvel későbbi Európa-bajnok Hollandiát kiejtő, a vébé előtt néhány hónappal Brazíliát 3:0-val elintéző csapatot a titkos esélyesek között emlegették. A vereség után jöttek az elméletek a rossz felkészülésről, az elavult módszerekről, a gazdasági viszonyokról és a meccs előtt elfogyasztott tésztárol, és a keserű megjegyzések arról, hogy le kellett feküdni a szovjeteknek.

A Szöul utáni hetekben viszont újabb bundabotrány rázta meg a hazai futballt, amely még egy 1986-os Honvéd–Debrecen-mérkőzés kapcsán robbant ki, amelyen a döntetlenért a bajnokság játékosai 600 ezer forintot felül állítólag kaptak még „annyi libamáját, hogy belerohadt a kocsiba”. A letartóztatások és kihallgatások 1988 őszén kezdődtek, a Málta elleni – akkor még sokkal 2:2-es döntetlennel végződő – mérkőzés keretébe a Belügyminisztériumnak legalább annyi beleszólása volt, mint az újból kinevezett Mezey György szövetségi kapitánynak. Mindez a magyar csapat legértékesebb játékosát, Détári Lajost nem érintette, ő ekkor – egy frankfurti év és német kupagyőzelem után – már Görögországban, az Olimpiakosz Pireuszban játszott, miközben nevét – Dzsudzsák Balázs előtt utoljára – a legnagyobb európai klubcsapatokkal hozták összefüggésbe. Détári nem volt e tekintetben első fecske, 1979-től lehetővé tették – kezdetben harmincon felül –, hogy magyar játékosok külföldre szerződjenek; a sort Bálint László nyitotta, az 1980-as évek legnevesebb idegenlégiója az Austria Wien színeiben játszó Nyilasi Tibor lett.

A magyar sport Szöul idején már kénytelen volt foglalkozni az átalakulás és finanszírozás kérdéseivel is. Ősszel a parlament elé került az egyesületi törvény, amely az addig döntően vállalati fenntartású sportegyesületek viszonyait is szabályozta, miközben a profi sportolókat bújtatott állásokkal fedező vállalati háttér is re-csegett-ropogott. (TR)

Mit ígértek a liberálisok a választóknak?

A versengő pártok közül az SZDSZ-nek volt a legrészletesebb programja – a szabad demokraták ráadásul már 1987-től (*Társadalmi szerződés, Van kiút, Kék könyv – A rendszerváltás programja*) összefoglalták a politikai cselekvési terveiket.

Ezek természetesen jelentős részben arról szóltak, milyen politikai intézményrendszert tartanak fontosnak ahhoz, hogy működőképes, az egyén jogait tiszteletben tartó demokratikus állam jöjjön létre. Nagy hangsúlyt kaptak tehát a jogállami garanciák, a hatalmi ágak elválasztása, a független bíróságok megteremtése, az Állami Számvevőszék és az Alkotmánybíróság felállítása, illetve az emberi jogok biztosítása a szólásszabadságtól a gyülekezési szabadságon át a vallásszabadságig. (→11) De ezekben az irányokban, a nyugati típusú többpárti demokrácia megteremtésében alapvetően egyetértés volt, és ha valamiben az SZDSZ jellegzetes arculatot mutatott, az egyrészt az intézményes garanciák kidolgozottsága volt. Ennek inkább abban volt jelentősége, amit a „Tudjuk! Merjük! Tesszük!” hármására felfűzött kampány is üzent: az SZDSZ-hez az alkalmasság, a szakértelem és a kormányzásra való képesség tulajdonságát rendelte. A politikai jellegű törekvések között viszont a párt nevében is szereplő szabadság értéke volt az, amely érzelmileg is megszólíthatta a szavazókat: „szabad nép tesz csuda dolgokat”, „van, aki szabadon szereti” – hirdette az SZDSZ nemzeti színű szabad madara.

A párt múltjára való utalások („Tiszta múlttal a tiszta jövőért”) nemcsak a kommunista rendszerrel való szakítást hirdették, az SZDSZ nem állt egyedül az antikommunista üzenetekkel (→107), hanem azt is, hogy következetes ellenzéki múltjával az SZDSZ volna a legérdemesebb és legalkalmasabb erre a feladatra.

A szakértelem és tetterekészség pozitív tulajdonságait igyekezett erősíteni az SZDSZ gazdasági programjával is. A szabad demokraták e téren a Nyugathoz való felzárkózást, az ország nyugatos modernizációját ígérték. Határozottan szembeszálltak a „félmegoldásokkal”, a főleg a baloldali pártok programjában megjelenő „vegyes gazdaság” elképzeléseivel, és olyan piacgazdaságot kívántak megteremteni, amely magántulajdonon alapul, és minimális teret kínál csak az állam gazdasági szerepvállalására. Olyan piacgazda-

ságot, amely biztosítja a vállalkozás szabadságát, de nem vizionál arról, hogy az ország a több millió kisvállalkozó békés szigete lehet. Ennélfogva a piacgazdaság egyik kulcskérdése a privatizáció lett (→ 233), amelyet az SZDSZ nyugati tőke bevonásával, ezzel egyúttal az államadósság visszaszorításával együtt képzelt el, szemben a más, hazai tőkés és vállalkozói osztály kialakítását favorizáló forogatókönyvekkel. Így elvetették a kisgazdák által képviselt reprivatizációs elgondolásokat (→ 238) is.

Az SZDSZ politikusai ezeket az elképzeléseket természetesen minden olyan fórumon hangoztatták, ahol erre mód nyílt, de a kampányüzenetekhez mindez túl bonyolult volt. Ezenfelül nyilvánvaló volt, hogy a gazdasági átalakulással járó feszültségeket is kezelni kell, a rendszerváltás veszteségeinek – persze arról kevés szó esett, hogy milliós nagyságrendben lesznek ilyenek – is megoldásokat kell kidolgozni. Ezt az SZDSZ azonban nem a gazdaságon belül, a piaci működésbe beleszólva képzelte el, hanem a gazdaságon kívül, a szociális ellátórendszer feladatává akarta tenni. A választások előtti kampányfilmjükben például egy szó sem esett a piacgazdaság előnyeiről, annál több a leszakadók iránti érzékenységről: *„én azt akarom, hogy a hús ne vendég legyen a családok asztalán, a hó végét ne a pénztárcánk jelezze, hogy a munkának ne csak ára, hanem bére is legyen, s hogy a nyugdíj ne egy életmű megcsúfolása legyen”* – hangzott el a párt hangsúlyos üzenetei között. (TR)

Mit tépett szét George Bush elnök a Kossuth téri esőben?

Ha nem is a „varsói gyorsal” (→ 49), de Lengyelországból érkezett a magyar fővárosba 1989. július 11-én George H. W. Bush. Személyében első ízben lépett magyar földre hivatalban lévő amerikai elnök. Igaz, az idősebb Bush Ronald Reagan alelnökeként már járt Magyarországon 1983 szeptemberében, a „mini-hidegháború” idején. Akkor elutazása után némi bonyodalmat okozott a magyar–szovjet kapcsolatokban, mivel Bécsben kijelentette, hogy az USA megkülönböztetett módon kezeli a szovjet blokkon belül Magyarországot és Romániát. Kádár János azonban nem kívánt Ceaușescuhoz hasonlóan, a külpolitikai különutas szerepében tetszelegni.

Busht és kíséretét hatalmas nyári zápor fogadta a Kossuth téren, és a tömeg rokonszenves emberi gesztusként értékelte, hogy az elnök nem csupán a feje fölé tartott esernyőket tolta félre, de a kezében szorongatott papírokat, előre megírt beszédét is széttépte: mondván, az túl hosszú, és az emberek már eleget toporogtak az esőben.

Bush nem akart „üres kézzel” érkezni: az amerikai képviselőház júniusban kereskedelmi és beruházási kedvezményeket szavazott meg a két „kommunista reformországnak”. Ám azt a szenátus még nem fogadta el, így a Kossuth téri tömegben hordozott „Ne adj pénzt a kommunistáknak!” feliratú Fidesz-transzparens sem lefutott ügyben tiltakozott. A várva várt gazdasági bejelentésekre másnap, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen került sor. Ám az ötpontos program – gazdasági és technológiai segítség felvetésének ígérete a hét legfejlettebb tőkés ország közelgő párizsi csúcstalálkozóján, 25 millió dolláros amerikai alapítvány lehetősége a magyar magángazdaság támogatására, a Magyarországot sújtó kereskedelmi korlátozások eltörlésének felvetése, a vámtarifák leépítésének perspektívája, és amerikai magánberuházások ösztönzése – nem tartalmazott konkrétumokat. A látogatásnak így a legfőbb jelentősége a külpolitikai orientációváltás visszaigazolása volt.

A fiatal demokraták egy másik ott bevetett követelése – „Szabadíts meg Jaltától!” (→135) –, ha nem is Gorbacsov és a Szovjetunió jóváhagyásától függetlenül, néhány hónapon belül teljesült. Az Egyesült Államok azonban nem a villámgyors változásokban, hanem az óvatos előrehaladásban és a regionális stabilitás megőrzésében volt érdekelt (→88), így az amerikai elnök beszédében a magyar vezetéssel való együttműködés szándékát is kifejezte, és támogatásáról biztosította a magyarországi reformfolyamatot. Az új időköt jelezte azonban, hogy a Parlamentben tartott díszvacsorára a magyarországi egyházak vezetőit és ellenzéki politikusokat is meghívtak, valamint külön is találkozott az Ellenzéki Kerekasztal (→133) képviselőivel.

Nem az eltervezett beszéd széttépése maradt a Bush-látogatás egyetlen emlékezetes momentuma. Másnap délután az elnöknek saját kérésére egy kis kocogást szerveztek a Pasaréti úti Vasas-sporttelepre, ahol az utánpótlás-sportolók az első meglepetésből felo-

csúdvá az elnök és testőrei nyomába szegődtek, majd a négy kilométeres táv végén megszerezhették az elnök autogramját is.

Bush látogatása ugyan egyedi esemény volt, de az Egyesült Államok intenzíven követte, sőt maga is alakítani igyekezett a rendszerváltás menetét. Mark Palmer amerikai nagykövet mind a Németh-kormánnyal, mind az ellenzéki pártokkal állandó kapcsolatot épített ki, és adott esetben nem habozott befolyását latba vetni a radikális reformok érdekében, illetve azért, hogy az átmenet békés mederben maradjon. (TR)

Mivel járt az antikommunizmus radikalizálódása az 1990-es országgyűlési választásokon?

Az 1990-es választási kampányban minden fontosabb párt antikommunistává vált, még azok is, amelyek előző évben még úgy vélték, lehetséges hangot találni az MSZMP reformszárnyával. (→210) Akkor még az állampárt támogatottságát is 30-40 százalék körül becsülték, tehát megkerülhetetlennek tűnt, és a szovjet reakciók körüli bizonytalanság (→73) miatt is indokolt volt némi óvatosság. A négyigenes népszavazás (→112) már az antikommunizmus élesedésével járt 1989 őszén –, ráadásul a kezdeményezők, mindenekelőtt az SZDSZ magát azzal is igyekezett megkülönböztetni a legjelentősebb ellenzéki csoporttól, az MDF-től, hogy azok tartózkodását úgy állítsa be e kérdésben, hogy az MDF a kommunisták szekerét tolja, kollaborál velük. (Az MDF az igen ellen volt, de nem is állhatott ezzel Pozsgay ambíciói mellé, így inkább azt javasolta, hogy támogatóik ne szavazzanak.)

Végül 1990-ben – a Brezsnyev-doktrína kimúltával, miután a kelet-európai dominók is eldőlték (→52) – már nem maradt ok a tapintatosságra. Az előző rendszer leváltásához, a kommunizmus-sal való szakításhoz adták meg utólagosan a választók a felhatalmazást. A legitimáláshoz az urnák elé kellett vinni a tömegeket, ehhez igyekeztek az érzelmekre hatni az elmúlt negyven évvel szembeni indulatok felkorbácsolásával. Mindez némileg pótolta is azt a hiányt, hogy a rendszerváltást nem a tömegek kényszerítették ki, mint például Csehszlovákiában vagy az NDK-ban.

A kommunistaellenesség vitája a két esélyes párt között különösen kiéleződött. Az 1980-as éveket illegálisban végigküzdő demokratikus ellenzék politikusai magukat tartották az igazán következetes antikommunista erőnek. Sokan ezt ekkor el is fogadták, és nem a gazdasági programja vagy liberális elkötelezettsége, hanem antikommunizmusa miatt döntöttek az SZDSZ mellett. Az MDF újonnan fellángoló kommunistaellenességét az MSZMP Pozsgay vezetete reformszárnyával korábban fennálló jó viszonyuk miatt hiteltelennek tekintették. Az MDF pedig igyekezett a „nyugodt erő” üzenete mellett a kommunizmussal való szakítás akaratát is magával összekapcsolni. Így kerültek ki a közterületekre a „Tovarisi konyec” és a „tavaszi nagytakarítás” plakátjai. (→107) Ám a két párt közötti elmérgesedett viszony vádaskodásokba is átsapott: míg az MDF-fel szemben leginkább az merült fel, hogy kiegészztek volna a kommunistákkal, az SZDSZ-szel szemben azt a viszonyvázat fogalmazták meg, hogy korábban ők maguk voltak kommunisták vagy bolsevikok – például Haraszi Miklós, Kis János. Ám nemcsak az 1960-as és 1970-es évek fordulójáig ástak vissza, hanem a sztálini időkg, immár az apák és fiúk közötti eszmei folytonosságról beszélve. Grezsa Ferenc „Apák és fiúk” című, személyiségi jogi perben végződött cikke váltotta ki a legnagyobb felháborodást. Grezsa még az SZDSZ-nek a kádári szövetségi politika jelképes mondatát kiforgató szlogenjét is úgy tekerte, hogy az „leleplezze” a szabad demokraták bolsevik lelkét: *„Beleillik a sorba: »Aki nincs velünk, az ellenünk« (Rákosi 1950), »Aki nincs ellenünk, az velünk van« (Kádár János, 1957), »Aki ellenünk van, az velük van« (SZDSZ 1990).”* Már ebben a kampányban megjelentek kódolt antiszemita utalások is – így a bolsevik mentalitás és a le származás összekapcsolása.

Az antikommunista vetélkedésbe azonban más pártok is nagy erővel vetették bele magukat. Köztük a Petrasovits Anna vezetete szociáldemokraták, akik a baloldali utódpártoktól így – is – el akarták határolni magukat. A Független Kisgazdapártot pedig még pártfőügyészük, Torgyán József bolsevikokat támadó kirohanásai is megosztották. (→56) Mindehhez hozzátartozott a radikális elitcsere, az előző rendszert kiszolgáló ipari („vörös bárók”) és téeszvezetők („zöld bárók”) eltávolítása, és a kommunisták által a tulaj-

donuktól megfosztottak teljes kárpótlásának követelése. (→238)
Az MDP nagytakarításos plakátja is elitcserét sugallt, de Antall József pártjának volt ezzel ellentétes üzenete is.

Mindez leginkább az MSZP-re ütött vissza, amely hiába igyekezett a Németh-kormány érdemeivel, a rendszer békés lebontásában játszott szerepével, reformmúltjával vagy éppen társadalmi érzékenységevel kampányolni. Még arra is kísérletet tettek, hogy az MSZMP-s múlttól, az azt jelképező politikusoktól – nem Kádártól, hanem például Biszku Bélától vagy Gáspár Sándortól – elhatárolódjanak. Kevés sikerrel. Az utódpárt elszigetelődött, és 1989-ben mért támogatottságának harmadára esett vissza. (TR)

Miért tartottak időközi országgyűlési választásokat 1990-ben, és kik győztek?

Az előzményeket illetően az 1985-ben érvényes választójogi szabályok úgy rendelkeztek, hogy ha a vesztes az egyéni körzetben elérte a leadott szavazatok 25%-át, pótképviselővé válik, és a győztes lemondása vagy halála esetén behívják a parlamentbe. 29 választókerületben azonban nem volt pótképviselő. Ezen a választáson volt egy ún. országos lista is. A 35 fős országos listán bejutott képviselők elvesztéséről azonban megfeledeztek a törvényhozók, így ki kellett egészíteni a szabályozást, és az 1988 nyaráig elhunyt négy képviselő helyére olyanok kerültek, akikről korábban nem is szavaztak. Közülük három egyházi személyiség volt, a negyedik egy régen parasztpárti ember, Nánási László, akinek a helyét volt kisgazdapártival, Boldizsár Ivánnal pótolták.

Az 1988. májusi pártértekezlet után öt volt PB-tag mondott le országos listás mandátumáról (Gáspár Sándor, Havasi Ferenc, Lázár György, Németh Károly, Óvári Miklós). Helyüket októberben foglalták el az utódok. Később elhunyt Kádár János és Boldizsár Iván, Gyenes András és Losonczi Pál pedig lemondott, de az ő helyüket nem töltötték be. Az országos listán Barcs Sándor volt kisgazdapárti embert a Rajk-perben játszott ülnöki szerepe miatt a Hazafias Népfront IX. kerületi elnöksége megtámadta, de ennek csak erkölcsi szerepe lehetett.

1989 októberében Karakas László helyett Vass Mihály került a parlamentbe. A mandátumát igazolták, de a szavazásnál a 6 tartózkodás mégis kifejezte az egyet nem értést a pótképviselőség intézményével.

1988-as év végén aztán váratlanul életre kelt az 1949 óta évtizedekig halott visszahívási jog. Ez azt jelentette, hogy az állampolgárok 10%-a, amennyiben elégedetlenek voltak, kezdeményezhették a képviselőjük visszahívását, amit szavazással kellett megerősíteni. Ha a szavazás érvényesnek bizonyult, a képviselő megbukott. Az ellenzéket a Bős–Nagymaros-ügyben megnyilvánuló parlamenti magatartás motiválta, de ez kiegészült más kifogásokkal is. Stadinger István elnök esetén a III. kerületi SZDSZ csoportja nem is tartotta szükségesnek az indoklást, miután közismertnek tekintete alkalmatlanságát. Megtámadtak korábban erősen exponálódott politikusokat (Apró Antal, Aczél György, Korom Mihály), a parlament vezető tisztségviselőit, elnököt, alelnököket (Stadinger István, Cservénka Ferencné, Vida Miklós, Horváth Lajos), valamint helyi politikusokat, mint például dr. Lakatos Lászlót, a Győr-Sopron megyei MSZMP első titkárát vagy Peják Emilt, volt XVIII. kerület párttitkárát, a Hazafias Népfront budapesti szervezetének titkárát.

Pusztán a fenyegetettség is hatásosnak bizonyult, többen lemondtak képviselőségükről, helyükre nagyjából pót képviselők kerültek az Országgyűlésbe. Az Országgyűlés két alelnöke, Cservénka Ferencné és Vida Miklós is megfutamodott. Nem mondott le viszont Aczél György, aki nyílt levélben válaszolt az őt ért támadásokra. Az aláírásokat benyújtották ellene, a szavazást azonban nem írták ki. Végül is csak egy eljárás ment végig, Dauda Sándor mozdonyvezetőé, de 1989. június 3-án, Budapest 45. választókerületében a szavazásra a választópolgároknak csak 43,5%-a ment el, így az érvénytelennek bizonyult.

Három esetben azonban a pótképviselők sem vállalták a megbízatást, és ugyancsak három esetben nem volt pótképviselő. Itt időközi választást tartottak, ahol ellenzékiek jutottak mandátumhoz. 1989. július 22-én bekerült a képviselők közé Gödöllőn a 35 éves evangélikus lelkész, Roszik Gábor, aki az MDF színeiben indult, de a választás napján belépett a Fideszbe is. A többieket később

választották meg, Kecskeméten Debreczeni Józsefet, Zalaegersze-
gen Marx Gyulát, Szegeden Raffay Ernőt. Mindhárman az MDF
színeiben indultak, bár valamennyi ellenzéki párt támogatta őket.
A kiskunfélegyházi választásra pedig nem ment el elegendő válasz-
tópolgár. Budapesten viszont a követi kinevezés miatt lemondott
Várkonyi Péter volt külügyminiszter helyére az SZDSZ-es Tamás
Gáspár Miklóst választották meg (más ellenzéki párt nem indított
jelöltet).

A néhány ellenzéki képviselő nagy aktivitással kezdett a munká-
nak, megalakultak az igen kis létszámú ellenzéki pártfrakciók. Az
Ellenzéki Demokraták Csoportja 1990. január 23-án új nevet vett
fel, és Magyar Demokrata Fórum (6 fő) néven folytatta munkáját.
Szinte azonnal kivált belőle a kétfős Szabad Demokraták Szövet-
sége. Ugyancsak ebben az időben jelentkezett a Magyar Néppárt
(4 fő), az egyfős Független Szociáldemokrata Párt „frakciója”, és
volt a Kereszténydemokrata Néppártnak is képviselője. Végül a
csoporthoz nem tartozó képviselők 1990. január 25-én a Semleges
Képviselők Csoportja nevet vették fel Lékai Gusztáv vezetésével.
A Magyar Szocialista Munkáspárt szétválása után, pontosan 1989.
október 17-én 140 fővel létrejött a Magyar Szocialista Párt (MSZP)
frakciója, de megmaradt az MSZMP frakciója is eredetileg 23 fő-
vel. Továbbá létezett egy népi demokratikus csoport is.

A sarkalatos törvények (→11) elfogadása után az MDF álláspont-
ját Debreczeni József tolmácsolta, aki kijelentette: „ez a parlament
fölnőtt ahhoz a hatalmas történelmi feladathoz, amelyet a sors elé
állított, és jelesen oldotta meg ezt a feladatot.” Ezzel elhalkultak
az Országgyűlés legitimitásáról szóló viták. Az ellenzéki frakció-
tagok gyakori hozzászólással, egyéni képviselői indítványokkal és
egyéb akciókkal tették színessé, feszültté a parlamenti munkát, és
segítettek pártjukat karakteressé és ismertebbé tenni. Így került a
Parlament falai közé a lehallgatási botrány is (→136), amelynek
vizsgálóbizottságában Debreczeni József és Tamás Gáspár Miklós
is részt vett. (FI)

Mi volt a négyigenes népszavazás, és hogyan rendezte át a pártviszonyokat?

A kerekasztal-tárgyalásokat lezáró megállapodás aláírását 1989. szeptember 18-án a televízió élőben közvetítette. Az ünnepélyesre tervezett aktus nem a várakozásnak megfelelően alakult. Tölgyessy Péter a Szabad Demokraták Szövetsége (→112) nevében, a legszélesebb nyilvánosság előtt éles hangú nyilatkozatban közölte, hogy pártja ugyan nem akadályozza vétóval a megállapodást, de maga nem írja alá, mert az nem hárítja el egészében a békés átmenet előtt álló akadályokat, így nem látják biztosítottak a valóban szabad választásokat. (→96, 107) Egyúttal bejelentette, hogy népszavazást kezdeményeznek négy függőben maradt alapvető kérdésben: a köztársasági elnök megválasztása, a munkahelyi pártszervezetek betiltása, a Munkásőrség felszámolása és az MSZMP vagyonával való elszámolás ügyében. A Fidesz nevében Kövér László ugyancsak keményen fogalmazva csatlakozott az SZDSZ-hez. A szociáldemokraták csak záradékkal, a Liga Szakszervezetek pedig egyáltalán nem írták alá a megállapodást.

A közvélemény nem értesült róla, de Ellenzéki Kerekasztal két csoportja között addigra megszűnt a bizalom, és elkerülhetetlené vált az ellenzék szakadása. A szabad demokraták és a Fidesz elutasították az MDF és szövetségesei által elfogadhatónak ítélt kompromisszumot, hogy első alkalommal már a szabad választások előtt, a nép közvetlenül válassza meg a köztársasági elnököt. Egyértelmű volt, hogy ezzel Pozsgay Imre kerülne erős népi felhatalmazással az államfői pozícióba. A liberálisok okkal tartottak attól, hogy ezek a fejlemények előrevetítik a koalíciót a legerősebb ellenzéki szervezet, az MDF, valamint az akkor még magas támogatottságú MSZMP, illetve október elején megalakult utódja, a Magyar Szocialista Párt között. (→224, 99) A liberálisok a teljes rendszerváltás megghiúsulásának veszélyét látták egy ilyen forgatókönyv megvalósulásában.

A népszavazási kampány döntő része a szabad demokratákra hárult, jóllehet a Fidesz és a Szociáldemokrata Párt is részt vett benne, majd a Független Kisgazdapárttal négypártivá bővült a támogatók

köre. Az aláírásgyűjtés nehezen indult, de az MSZMP október 6-ai megszüntetését követően felgyorsult.

A népszavazási kezdeményezés élet az MSZP, illetve Németh Miklós kormánya azzal csorbította, hogy három kérdésben döntést hozott. Az MSZP is elfogadta, hogy elszámoljon elődpártja vagyonával, a kormány jogutód nélkül felszámolta és leszerelte a Munkásőrséget, törvényt fogadtatott el a munkahelyi pártszerveződés tilalmáról. Igazi eldöntendő kérdésként a köztársasági elnök megválasztása maradt.

A zavarba került MDF hosszas huzavona után bojkottfelhívással reagált a referendumkezdeményezésre. A népszavazás valóban nem arról, illetve nem csupán arról szólt, amit a kérdések tartalmaztak, és az MDF vezetői halogatni próbálták a jövőendő hatalmi viszonyokra vonatkozó választ. Nyíltan nem vállalhatták Pozsgay támogatását, Für Lajos személyében saját államfőjelöltet neveztek meg, de azzal a kitételrel, hogy nem Pozsgay ellen, hanem mellette állítanak másik alkalmas kandidálót. Az MDF elnökévé frissen kinevezett Antall József (→96) is úgy nyilatkozott, hogy a szocialisták nélkül nem képzelhető el stabil, a nemzet érdekét szolgáló koalíció. A bojkottfelhívást részint azzal indokolták, hogy nem valódi, hanem immár eldöntött kérdésekről szól, illetve hogy az elnökválasztás időpontja nem befolyásolja a tisztség alkotmányos jogkörét.

Senki nem csatlakozott a bojkottfelhíváshoz, a szocialisták sem, akik a „három igen, egy nem” álláspontját vallották. Az SZDSZ az *„Aki otthon marad, a múltra szavaz”* jelszóval válaszolt az MDF-nek, amely alkalmas volt arra, hogy a rendszerváltó szándékok mellett mozgósítsa a választókat, sőt arra is, hogy tovább táplálja az MDF és az MSZP közötti alku gyanúját. A kollaborációs gyanú hangoztatása tovább rontotta a két domináns ellenzéki erő viszonyát, amelyet tovább feszített az MDF kirekesztő jellegű viszontválasza: *„Aki magyar, otthon marad.”*

A népszavazási kampányt a radikális antikommunista hangvétele eluralkodása jellemezte. Különös módon az után került rá sor, hogy a kerekasztal-tárgyalásokon elért eredmények nyomán létrejött a liberális demokrácia alapvető normáinak megfelelő harmadik Magyar Köztársaság. Az antikommunista indulatok felszítását elősegítette, hogy 1989 őszén a dominóelv szerint sorra kezdtek

megdőlni a térség diktatúrái. A népszavazási kampány középponti kérdése az állampárt utódjaként létrejött MSZP hiteltelenítése, utódparti jellegének hangsúlyozása és hatalomátmentő szándékainak leleplezése, valamint a vele együttműködésre késznek mutatkozó erők támadása lett. A kampány fontos eleme volt, hogy a tömegeknek felkínálta az aktív részvétel illúzióját az „elitek alkujaként” létrejött átmenetben. Az SZDSZ taglétszáma az aláírásgyűjtési kampány során gyorsan növekedett, a belépők többségét elsősorban az elmúlóban levő rendszerrel és az azt megtestesítő párttal szemben megmutatkozó engesztelhetetlen magatartás vonzotta.

Az 1989. november 26-án megtartott népszavazáson a szavazásra jogosultak 58 százaléka vett részt. Az első három kérdésre 95 százalékos igen volt a válasz. A köztársasági elnök megválasztására vonatkozó kérdésre azonban igen csekély többség mondott igent, 6101 szavazaton (0,14%) múltott a győzelem.

A referendum nagy nyertese az SZDSZ lett, amely néhány hónap alatt az MDF esélyes riválisává nőtte ki magát, miközben arculatát módosították a hozzá csatlakozó radikálisok. A népszavazási kiskoalíció többi partja nem profitált hasonló módon a sikerből, sőt szavazótáboruk egy része átáramlott a szabad demokratákhoz. Az MDF jelentős presztízavesztést szenvedett el, ugyanakkor Pozsgay háttérbe szorulásával kiszabadult a kényszerkoalíciós helyzetből, és maga is irányt vehetett antikommunista arculata markánsabbá formálására. A nagy vesztes az MSZP lett. Elsősorban időt veszítettek a szocialisták. Ha nem ragaszkodtak volna az államfői tisztséghez, hanem gyorsan kiírják a parlamenti választásokat (→ 218), esélyük lett volna a második hely elérésére, és talán arra is, hogy részesei legyenek egy koalíciós kormánynak. Helyette defenzívába kerültek, és sülyedésük megállíthatatlannak látszott. (RZ)

Érzékelhető volt-e az egyházak és a vallásosság szerepének az erősödése?

A magyarországi egyházak mindennapjait, a vallásosság tereit a magyar állam és az egyházak között 1948–1950 között megkötött szerződések szabályozták. A rendszerváltozás előszeleként és

részeként 1989–1990-ben teljesen átalakult az állam és az egyház kapcsolata, a vallásosság megnyilvánulásának a szinterei, az egyházak működési keretei jelentősen szélesedtek. 1989 elején a nagy, „történelmi” egyházak hívei mellett a szabadegyházak tagjai és szimpatizánsai mintegy 200 ezer hívőt, a megközelítőleg 6000 kisközösség és bázisközösség közel 100 ezer tagot tömörített. A magyar társadalom mintegy 30-40%-a vallásosnak mondta magát, továbbá 15-18%-a alkalmi templomjáróként jellemezte magát. Ezek az adatok is arra utaltak, hogy a korábbi évekhez képest a tudatos hívők aránya növekedett. A Magyar Demokrata Fórum, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, és a Kereszténydemokrata Néppárt is elkötelezte magát a vallási értékek mellett. A KDNP, mint az egyetlen felekezeti alapon szerveződő politikai erő, egyházi elkötelezettsége a második világháború utáni évek stílusát folytatta.

1989. február 3–4-én kilenc egyházi mozgalom képviselőinek részvételével megújulási mozgalom bontakozott ki. Az év folyamán teret nyertek a Vigilia Kör tevékenysége révén a vallásos értelmiségiek, egyre nagyobb hatást gyakoroltak környezetükre a keresztény közművelődési egyesületek, szakmai és tudományos társaságok, és a három nagy keresztény egyház keretében önálló ifjúsági szervezetek alakultak, amelyek megjelentek a Magyar Ifjúsági Szervezetek Országos Tanácsában (MIOT) is. 1989 tavaszán a koncepciós perek felülvizsgálatára létrehozott jogász-történész bizottság megkezdte az egyházi személyiségeket érintő koncepciós perek felülvizsgálatát is.

Az állami egyházpolitika változásának első komoly jele, és az egyházak működése új terének a biztosítása szempontjából az első lépés 1989. június 5-én a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvénytervezet minisztertanácsi elfogadása volt, noha országgyűlési megszavazása még hónapokig váratott magára. Ennél nagyobb jelentőségű azonnali lépés lett 1989. június 8-án az *Opus Pacis* megszüntetése, amellyel felszámolták azt az elvárást, hogy a papság támogassa a hatalmi politikát. A kormányzat 1989. június 30-án az 1989. évi 14. törvényerejű rendelettel megszüntette jogutód nélkül az Állami Egyházügyi Hivatalt, és módosította az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges előzetes állami hozzájárulás rendsze-

rét is. Igazi változás azonban még nem történt, mert ugyanekkor létrehozták a Minisztertanács Egyházpolitikai Titkárságát, és az Állami Egyházügyi Hivatal megyei megbízottjai is a helyükön maradtak. Ugyanekkor megalakult az Országos Egyházügyi Tanács, amelynek élén a miniszterelnök állt, titkára a művelődési miniszter lett, tagjai pedig az egyházak képviselői. Szintén 1989. június 30-án fogadták el az 1989. évi XXII. törvényt – a honvédelmi törvény módosítását –, amely bevezette a polgári szolgálatot azok részére, akik lelkiismereti okokból megtagadják a fegyveres szolgálatot. Július 4-én Glatz Ferenc művelődési miniszter az egyházi ingatlanok visszaadását nemzeti érdeknek nevezte. Az ingatlanok visszaadásáról és az egyházi iskolákról július 14-én tárgyalásokat kezdett a miniszter és Paskai László esztergomi érsek.

A javuló viszonyra tekintettel a Vatikán július 26-án bejelentette, hogy II. János Pál pápa Magyarországra látogat. Augusztus 20-án, negyvenévi szünet után ismét megtartották Budapesten a Szent Jobb-körmenetet. Augusztus 30-án az 1989. évi 17. törvényerejű rendelet újra engedélyezte a szerzetesrendek működését. A javuló viszony jele lett az is, hogy Nyers Rezső, az MSZMP elnöke szeptember 7-én megbeszélést folytatott az egyházak vezetőivel az MSZMP és az egyházak viszonyáról. Szeptember 14-én a Vatikán és a magyar kormány bejelentette, hogy tárgyalások kezdődnek az évtizedek óta megszakadt diplomáciai kapcsolatok helyreállításáról.

Az esetenként felemás intézkedések dacára 1989 őszétől egyre nagyobb teret nyert a szabaddá lett egyházi vallásoktatás, amelyvel párhuzamosan felmerült az oktatási intézményeknél az ideológiamentes oktatás garantálása. Az egyházi oktatás térnyerését mutatta, hogy 1989 őszén újra megnyílt a nagy múltú budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium. 1989 őszén bizottság alakult a katolikus mozgalmak központi szervének, az *Actio Catholicának* az újjáélesztésére. A Magyar Katolikus Püspöki Kar létrehozta két új nyilvános képviselői fórumát, a Magyar Katolikus Püspöki Kar Titkárságát és Tömegkommunikációs Irodáját.

Az állam és az egyház teljes szétválasztását garantálta az 1990. évi IV. törvény, amely a lelkiismereti és vallásszabadságról, az egyházakról rendelkezett (elfogadva 1990. január 24-én). A törvény

végrehajtása keretében 1990. február 6-án felbontották az állam és a katolikus egyház között 1950. augusztus 30-án létrejött megállapodást, amelynek nyomán a többi hasonló egyezmény is hatályát veszítette. A törvény végrehajtása részeként 1990. május 1-jén a Magyar Televízió megkezdte az egyházi műsorok sugárzását. Az időközben lezajlott országgyűlési választásokon az FKgP az „Is-ten-Haza-Család”, a KDNP a „Hit-Remény-Szeretet” jelszóval kampányolt (→ 32), amellyel kétségtelenül a vallásos elkötelezettséggel rendelkezők megnyerésére törekedtek.

Az egyházak számára kedvező intézkedések eredményeként 1990 nyarára az önálló, elismert egyházak és felekezetek száma 35-re nőtt, és ez időben már 62 férfi- és női rend működött újra. Az egyházi szociális gondoskodás térnyerését bizonyította a katolikus egyház 21 szociális intézményének a munkája. Az egyházak sorra tervezték a keresztény szellemű óvodák, gimnáziumok, főiskolák és egyetemek létrehozását, megindítását. Az egyházak bővülő működési kereteikhez új ingatlanokat kaptak az MSZMP, a KISZ és a Munkásörség vagyonaiból, és napirendre vették az államosított egyházi ingatlanok reprivatizációját is. 1990-ben milliós, több százazres nagyságrendű hívótáborral a nagy, „történelmi” egyházak – katolikus, református, evangélikus, izraelita, pravoszláv, baptista – rendelkeztek, míg a kisegyházak híveinek a száma 100 és 4-5 ezer fő között mozgott. (BJ)

Miért a Munkásörség, nem pedig az állambiztonsági szolgálat kérdése állt az ellenzéki erők figyelmének középpontjában?

A Nemzeti Kerekasztal középső szintjén, (→ 163) amely a plenáris ülésekkel szemben nem kapott médianyilvánosságot, a politikai kérdések megvitatására létrejött hat munkacsoport egyike, az I/6-os albizottság volt hivatott arra, hogy megtalálja annak biztosítékait, hogy az átmenet mindvégig békés mederben folyjon. Az ún. „az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtése” céljával működő szakbizottsághoz tartoztak a Munkásörség és az állambiztonság kérdései, valamint olyan ügyek is, mint hogy szüntessék meg a fegyveres erők pártirányítását.

A Munkásőrség megszüntetését az Ellenzéki Kerekasztal kiemelt kérdésként kezelte, részben azért, mert a Munkásőrség kézzelfogható fegyveres párthadsereg volt (→143), amelynek megvolt a megfelelője más szocialista országokban is. A Munkásőrségnek több tízezer tagja volt, fegyvert viseltek, jelen voltak a munkahelyeken, kiemelt események idején rendőrök, katonák oldalán láttak el biztonsági feladatokat, és ilyen alkalmakkor – például március 15-i megemlékezések idején – a tömegben is elvegyültek munkásőrök. Mivel hivatása a „munkáshatalom” megvédelme volt, széles körben vélték úgy, hogy az állampárt felhasználhatja a Munkásőrséget a változást akarók ellen. Az MSZMP pedig nem sietett eloszlatni a Munkásőrség bevetésével, bevethetőségével kapcsolatos aggályokat még 1989-ben sem, hiszen számított az alkuk során a bizonytalanság és a vele járó félelem visszatartó erejére is. Semmiképpen nem akarták tehát elfogadni a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon sem az ellenzéknek azt a követelését, hogy a Munkásőrséget – úgy is mint a diktatúra szimbólumát – jogutód nélkül oszlassák fel. Helyette a szervezet reformjában, valamiféle nemzeti gárdává alakításában gondolkodtak. Így a Nemzeti Kerekasztalnál nem is sikerült dűlőre jutni ebben az ügyben: az felkerült az SZDSZ és a Fidesz által kezdeményezett négyigenes népszavazás (→112) kérdései közé.

Hack Péter SZDSZ-es politikus a következőképp fogalmazott a Munkásőrség és az államvédelem „láthatóságától”: *„a pufajkás hordott pufajkát, a »tégla« azonban nem hordott téglát”*. Utóbbi arra utalt, hogy – szemben a Munkásőrséggel – az állambiztonsági szolgálatok tényleges működése nemcsak a közvélemény, de az ellenzéki pártok vezetői előtt is homályban maradt. Természetesen tudtak ezek létezéséről, lehettek tapasztalataik a módszereikről is, de olyan kérdésekről nemigen lehetett elképzelésük, hogy mekkora hivatásos és besúgóí körről lehet szó, milyen intézmények, épületek tartoznak az állambiztonsághoz, miképp biztosítják számukra az anyagi forrásokat. Az MSZMP-delegációnak pedig nem állt érdekében minderről felvilágosítást adni.

Az ellenzék fő követelése – már a legelső ülésen, június 30-án – az állambiztonsággal kapcsolatban az volt, hogy a politikai rendőrséget emeljék ki a rendőrség kötelékéből, és a belügyminiszter helyett a Minisztertanács felügyelete alá helyezték. Az MSZMP

– és a harmadik oldal is – elvetette ezt, és helyette azt javasolta, hogy elégedjenek meg azzal, hogy nyilvános jogszabályokkal szabályozzák az állambiztonsági szolgálatok működését, és az Országgyűlés vagy a legfőbb ügyész kapjon ellenőrzési jogot felettük.

Az állambiztonság kérdése (→228) ezek után szeptemberig nem is került napirendre, ekkor Pallagi Ferenc, a belügyminiszter illetékes helyettese beszámolót tartott az állambiztonsági szolgálatok munkájáról az NKA előtt. Itt azt hangsúlyozta, hogy az állambiztonsági szolgálatok is a békés átmenetben érdekeltek, és állította, hogy már nem állnak közvetlen pártirányítás alatt, hanem csupán az állami irányítás maradt fenn.

A kerekasztal-tárgyalásokon így aztán nem is született megállapodás arról, mi legyen a titkosszolgálatok sorsa, mi történjen a hivatásos munkatársakkal és a megfigyelési dossziékkal. Az ellenzéknek azt sikerült elérnie, hogy a megállapodás abba az irányba mutasson, hogy a rendőrséget és az állambiztonságot a jövőben szétválasszák, mivel kimondták, hogy a rendőrség feladata a közbiztonság és a belső rend védelme. Az állambiztonsági szolgálatok kérdésének végleges rendezését egy később megalkotandó „alkotmányerejű törvényre” bízták. Az csak az 1990 januárjában kirobant Dunagate-botránynak (→136) köszönhetően vált világossá, hogy az ellenzék tagjait a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon aláírt megállapodást követően is megfigyelték, és az erről készült jelentéseket a kormány tagjainak továbbra is megküldték. (TR)

Hányfelé töredezett a baloldal a választások idejére?

1990. március 25-én egy magát elkötelezett baloldalinak tartó szavazó a 12 országos listát állító szervezet közül ötből is választhatott.

Először is ott volt a Magyar Szocialista Párt, az egykori állampárt utódpartja, amely az egykori MSZMP ismert reformpolitikusaikat állította előtérbe. 1989 őszén – nagyjából a négyigenes népszavazásig (→112) – még az sem tűnt elképzelhetetlennek, hogy a szabad választásokat is megnyerjék. Nem könnyű feladatra vállalkoztak azzal, hogy úgy határolódjanak el az államszocializmus „bürokratikus” és „diktatórikus” jellegétől, hogy közben a maguk javára

fordítsák azokat a vonásokat (például életszínvonal, társadalmi egyenlőtlenségek alacsony szintje, teljes foglalkoztatottság, kulturális javakhoz való hozzáférés), amelyeket a társadalom jelentős része megőrzendő értéknek tartott, de amelyeket már kikezdett az 1980-as évek válsága. Céljaikat a „demokratikus szocializmus” kifejezésbe tömörítették, amely jelszó ezekben a hónapokban Mongóliától a Szovjetunió át Csehszlovákiáig és az NDK-ig szinte mindenhol megjelent a volt kommunista pártok és utódpartok önmeghatározásában.

A szociáldemokrata mezőben 1989-ben megjelent a Magyar Szociáldemokrata Párt, amely az 1948-as pártegyesüléssel megszűnő SZDP utódjának vallotta magát, ráadásul a nyugat-európai szociáldemokrata pártokhoz kötődő nemzetközi kapcsolathálója is segítette, európaiságukat ki is emelte a kampányban. A Szocialista Internacionáléban is tag MSZDP – valódi baloldali demokratikus erőként – a két utódpárttal szemben határozta meg magát. A párt súlyos belharcai a közvélemény előtt zajlottak, ami sokat értett megítélésüknek.

Az 1989 decemberében megalakult Magyar Szocialista Munkáspárt viszont marxista pártnak definiálta magát. A párt újjászervezésében a korábbi „nagy nevek”, így Grósz Károly vagy Berecz János ugyan részt vettek, de 1990-ben már nem vállaltak aktív politikai szerepet. A jórészt ismeretlen Thürmer Gyula által vezetett MSZMP a szocialistáknál nyíltabban vállalhatta fel az államszocialista időszak „vívmányait”, és óvhatta az állami és közösségi tulajdonformákat a kapitalista rendszer visszaállításától. Az MSZP ezzel szemben ekkor a „vegyes tulajdonon alapuló” piacgazdaságot vallotta, míg a szociáldemokraták a nyugati típusú jóléti államok példájára hivatkoztak.

A korábban az MSZMP szatellitszervezeteként működő Hazafias Népfront is választási párttá alakult. Az 1949 és 1985 között megtartott választásokon hivatalosan a Népfront állította a jelölteket, igaz, a pártonkívülieknek politizálási fórumot kínáló szervezet az 1980-as években, Pozsgay Imre vezetése alatt a reformtörekvések támogatójává vált. A vegyes tulajdonformát – azaz a magántulajdon és az állami kiegyenlítetttségét – támogató, Kulcsár Kálmán

igazságügy-miniszter által vezetett formáció azonban kevesek fantáziáját ragadta meg.

Szintén légüres térbe került az ex-MSZMP agrárreformkörei, termelősövetkezeti vezetői által életre hívott Agrárszövetség is, amely a kistelepülések, falvak baloldali érzelmű szavazóit kívánta megszólítani. Az agrárvidékeken a Független Kisgazdapárt sikereibbnek bizonyult.

Sajátos módon bár 1990-ben a kommunizmust a legtöbb párt szitokszóként kezelte, a baloldaliságtól nem teljesen idegenkedtek. Az MDF hagyományai közé tartozott a népi írók öröksége is, bár Antall József kiemelkedése a harmadikutasság visszaszorulásával járt (→96). A KDNP pedig szintén hangsúlyozta a kereszténydemokrata politizálás társadalmi igazságosság iránti érzékenységét. Sőt még a leginkább piacbarátnak ismert SZDSZ-en belül is jelen volt a szociális érzékenységet hangsúlyozó szárny. Ezt mindennekelőtt az 1979-ben – illegálisan – alakult, Szegényeket Támogató Alap öröksége és a vezetője, Solt Ottilia körüli csoport képviselte, de a pártvezetésből Kis Jánost és Szabó Miklóst is a szociálliberális vonalhoz szokták sorolni. Az SZDSZ tehát akár a modern szociáldemokrácia helyére is pályázhatott volna, ám a párt végül egy konzervatív-liberális gazdasági program mellett köteleződött el. (→155) (TR)

Miért volt sürgős a helyi önkormányzati rendszer létrehozása?

Az államszocialista időszakban a helyi közigazgatás szervei a tanácsok voltak. A késő Kádár-korban az országgyűlési és tanácsügyi választásokat már egy időben tartották, a legutolsót 1985-ben. Közvetlenül csak a községi, városi és kerületi tanácsok tagjaira szavaztak, a megyei és budapesti tanácsba már a népfrontlistáról megválasztottak delegálták a tagokat. Így természetesen a város vezetőit, a tanácselnököket sem közvetlenül választották.

Míg az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokon a parlamenti választások részletes szabályaiban sikerült végül megegyezni, a tanácsrendszer átalakításáról vagy megszüntetéséről nem rendelkeztek. Annyit mondtak csak ki, hogy a tanács a lakosság önkormányzati

szerve legyen. Így a „helyi rendszerváltás”, az önkormányzati rendszer kialakítása már az új kormány feladata lett. Ráadásul sok idejük sem maradt a megoldásra, mert június 8-án a tanácsok mandátuma lejárt: lépni kellett. Először is, hogy némi időt nyerjenek, meghosszabbították az 1985-ben megválasztott tanácsok hivatali idejét.

A kormánypártok és a legnagyobb ellenzéki párt között azonban súlyos elvi ellentétek feszültek, bár mindkét fél elismerte a helyi közösségek önkormányzathoz való jogát, és a kormány tervezete teljesítette az Európai Önkormányzati Charta előírásait is. A kormányzat ugyanis érthetően olyan rendszert akart elfogadni, amelyik valamilyen szinten központosított, így biztosítható a kormányzati akarat érvényesíthetősége az önkormányzatok felé. A történelmi hagyományokhoz való visszatérést szolgálta a vármegye elnevezés, amelyeket viszonylag széles jogkörrel akartak felruházni, míg a főispáni tisztség egyúttal a kormányzat felügyeletét teremtette volna meg ott. Az *Új Ludas Matyi* – lényegében az ellenzéki félelmekkel összhangban – ennek megfelelően fogalmazta meg főispáni álláshirdetését:

„A főispáni szék betöltésére jelentkezhetnek, azok az:

- erdélyi (esetleg felvidéki) születésű,*
- kurtanemesi (esetleg hétszilvafás) családból származó,*
- egyházi középiskolát végzett,*
- három- vagy többgyermekes,*
- hívő*
- családapák, akik főiskolai vagy egyetemi végzettségűek, és*
- a Kádár-rendszerben sérelmek érték őket.”*

A szabad demokraták viszont – ideológiai értékrendjüknek és ellenzéki pozíciójuknak megfelelően – az állampolgárok szabad és gazdaságilag is saját lábukon álló közösségeit kívánták létrehozni, és hallani sem akartak a helyi szinteken a kormány érdekérvényesítőiről.

Mivel az önkormányzati rendszerről kétharmados többséggel kellett határozni, hatpárti tárgyalásokat folytattak. Ebben az SZDSZ elérte, hogy a megyei (és nem vármegyei) szint viszonylag gyenge legyen, és fő feladata – mint a települések kényszertársulása – a települési szinten nem fenntartható intézmények működtetése. Nem

neveztek ki főispánokat sem, helyette az államfő (→125) köztársasági biztosokat nevezett ki, akik csak az önkormányzatok tevékenységének jogszerűségét vizsgálhatták, de nem irányíthatták azokat.

Persze ezek után még az önkormányzati választási rendszerben is meg kellett egyezni, ahol a vita az egyéni és a listás helyek arányáról szólt: ekkor a tavaszi választási eredmények alapján mindenki úgy számolt, hogy az egyéni körzetek MDF–FKgP–KDNP koalíciónak kedveznek. Végül a településeket három különböző kategóriába sorolták: a 10 000 lakos alatti helységeken úgynevezett kislistás választáson az önkormányzat tagjait és a polgármestert is közvetlenül választották meg. Az ennél nagyobb városokban és a fővárosi kerületekben egyéni jelöltekre és pártlistákra is szavaztak – az ellenzék elérte, hogy a két módon közel azonos arányban osszák szét a képviselői helyeket. A polgármestert azonban itt már az újonnan összeülő képviselő-testületek választották meg. A budapestieknek egy harmadik szavazólap is jutott, amelyen a fővárosi közgyűlésre aspiráló pártok listáira is leadhatták voksukat.

Az augusztus 14-én kihirdetett két törvény – a helyi önkormányzatok felépítéséről és működéséről szóló, illetve az önkormányzati választások szabályait rögzítő – alapján szeptember 30-án és október 14-én tartották meg a helyi választásokat. (TR)

Ki nyerte az önkormányzati választásokat, és hogyan lett Demszky Gábor Budapest főpolgármestere?

Az önkormányzati választások sokféleképp értékelhetők, hiszen a különböző jellegű településeken eltérő választási szabályok szerint tartják a választásokat. (→125) A kisebb helységeken, ahol rendszerint személyesen ismerik a jelölteket, nem nagy szerepet játszanak a politikai pártok. 1990-ben például a 10 000 fő alatti településeken a 20 478 képviselői mandátum több mint 70%-át független jelöltek szerezték meg, és az itt közvetlenül választott polgármesterek 82,9%-a nem pártszínekben indult. A falvakban, kisvárosokban legnépszerűbb párt, a Független Kisgazdapárt sem jutott a 10% közelébe.

A nagyobb, 10 000 fő feletti településeken már érvényre jutott a pártlogika, hiszen itt már a választási rendszer is előírt pártlistákat,

de a mandátumok 14,9%-a itt is független jelölteknek jutott, míg a képviselői helyek legnagyobb részét, 42,5%-át a liberális pártok jelöltjei foglalhatták el. Az MDF-nek és koalíciós partnereinek azok 25%-a maradt.

Legnyilvánvalóbban a budapesti önkormányzati választáson ütközött ki, hogy a pártok az őszi megmérettetést az országgyűlési választások második fordulójának, avagy visszavágójának tekintik, és természetesen az országos médiában a fővárosi választás kapta a legtöbb figyelmet. Az MDF azt várta tőle, hogy teljessé teheti tavaszi győzelmét, ennek érdekében pedig Antall József kormánya nem fogott bele komolyabb társadalmi megrázkódtatásokkal járó gazdasági átalakításokba, és a kisgazdák – sokakat taszító – reprivatizációs programjának (→238) kidolgozását is jegelték. Napirendre kerültek viszont a jobboldali tábor megszólító szimbolikus kérdések, a kötelező hitoktatás bevezetése, a történelmi igazságszolgáltatás ügye (Justitia-terv) (→86), a médiaegyensúly (→180) örök témája. A választás előtti hetekben eldurvult a közéleti viták hangneme is, Csoóri Sándor *Nappali Hold* című esszéje (→151) és az SZDSZ-es Tölgyessy Péter parlamenti beszéde közbeni félrehallott bekiabálás nyomán a liberális oldal a kormányt egyenesen nyílt antiszemitizmussal vádolta.

Az SZDSZ kiemelt jelentőséget tulajdonított a fővárosi és nagyvárosi választásoknak, a parlamenti erőviszonyok korrigálását várta tőle, és ennek érdekében sikerült a Fidesszel megfelelő választási együttműködést kialakítania, azzal együtt, hogy a fiatal demokraták nagy hangsúlyt fektettek különállásukra. (→25) Az SZDSZ Demszky Gábor személyében ismert, hosszú illegális ellenzéki múlttal rendelkező jelöltet állított, aki a többiekénél határozottabb várospolitikai elképzeléseket körvonalazott mind programjában, mind a sajtóban. Az MDF egy addig széles körben ismeretlen várostervező építészmérnököt, Barsiné Pataky Etelkát állította vele szemben. A Fidesz jelöltje, Ungár Klára legtöbbet szakterületével, a fővárosi lakáshelyzet megoldásával (ekkor még a lakások jelentős része tanácsi tulajdonban volt) foglalkozott, és autómentes Belvárost ígért. Az akkor legradikálisabb hangvételű kisgazdák az állami lakások (re)privatizációját és a volt tanácsi kommunista káderek kényszernyugdíjazását követelték.

„Nem fog havazni – menj el szavazni!” – ösztökélt a Fidesz szórólapja, ám az első fordulóban a fővárosban csak néhány kerületben érte el a részvétel az érvényességi küszöböt. Az azonban már akkor világosan látszott, hogy a választópolgárok a megoldatlan problémáikért, jövőjükkel, megélhetésükkel kapcsolatos félelmekért a kormányoldalt büntették. A második forduló csak bevégezte azt, ami már az első alapján sejthető volt. Budapest 22 kerületéből 20-ban a liberális pártok arattak győzelmet, a fővárosi közgyűlésben pedig a 88 helyből (amelyből 66-ot a budapesti pártlistákra leadott szavazatok alapján osztottak ki, 22-t pedig a kerületek delegálhattak) 58-at tudhattak magukénak. A jobboldalnak mindössze 26 szék jutott a városházán, a kisgazdák pedig be sem jutottak a közgyűlésbe. (TR)

Miért késett Göncz Árpád köztársasági elnöki beiktatása?

„Gyerekek, minden lesz, de ma még csapbőrözést nem vállalok” – hárította el tréfásan Szigeti Tamás fotóriporter visszaemlékezése szerint a beiktatása utáni gratulációk mellett a rá azonnal csöstül zúduló kéréseket és elintéznivalókat Göncz Árpád 1990. augusztus 3-án a parlament előtt.

Az ünnepélyes pillanatban azonban az SZDSZ politikusa már három hónapja a Magyar Köztársaság ideiglenes elnöke volt. Májusban formálisan a parlament elnökévé választották, amely poszt az akkor érvényes alkotmány értelmében átmenetileg az államfői posztot is jelentette. „[A] »kelet-európai íromaffiának« az újabb húzása, hogy Csehszlovákia után Magyarországon is drámaíró veszi kezébe a hatalmat?” – utalt Göncz Árpád, a Magyar Írószövetség elnöke csehszlovákiai kollégájára, a szintén író Václav Havelre. (→52)

Az, hogy szokatlan módon nem a győztes pártokhoz kötődő személyiséget választottak meg államfőnek egy olyan országban, ahol az alkotmány szerint a parlament és nem közvetlenül az állampolgárok szavaznak az elnök személyéről, pártközi alku következménye volt: a kormányozhatóság és a miniszterelnöki poszt megerősítése fejében kapták meg a szabad demokraták e közjogi méltóságot. (→138)

Göncz Árpád első hivatalos szereplése alkalmával a Nemzetközi Újságíró Szövetség elnökségi ülését nyitotta meg Balatonfüreden, ahol kijelentette, hogy „elnöki feladatának tekinti a szabad magyar sajtó védelmét”. A sajtóval és médiával kapcsolatos viták már a választás előtt megosztották a pártokat, majd köztársasági elnökként Göncz Árpád is részese lett az úgynevezett médiaháborúnak. (→180)

Tényleges beiktatására azonban azért kellett augusztusig várni, mert az MDF–SZDSZ-paktummal szembeszálló, az MDF-ből emiatt kilépő Király Zoltán (→208, 36) népszavazást kezdeményezett a közvetlen elnökválasztás érdekében. A köztársasági elnök megválasztásának hogyanjáról 1989 végén már egyszer döntött a nép (→112), az akkor is vereséget szenvedő MSZP – és személyesen Pozsgay Imre – most a népszavazás mögé állt, így az elszigetelt párt olajozottan működő helyi szervezeteinek köszönhetően június közepére összegyűlt a kellő számú aláírás. A következő vitát a választás időpontja váltotta ki: a parlamenti többség az MDF–SZDSZ megállapodás védelmében a mihamarabbi, így a nyári uborkaszerzon kellős közepén megtartott népszavazásra voksolt, nehéz helyzetbe hozva a kezdeményezőket. Ennek megfelelően tulajdonképpen el is maradt a kampány, leginkább az MSZP tett rá erőtlén kísérleteket. A július végi népszavazást csekély érdeklődés övezte: a választók mindössze 14%-a ment el szavazni. Az érvénytelen voksolás után négy nappal választotta az Országgyűlés Göncz Árpádot köztársasági elnökké.

Az 1945 utáni koalíciós időszakban a Független Kisgazdapárt ifjúsági szervezetében politizálni kezdő, 1956 után a Bibó-perben elítélt, majd a hat váci börtönév alatt angolul megtanuló, 1983-ban József Attila-díjjal kitüntetett író-műfordító a következő politikusokat nevezte meg beiktatása alkalmával eszmei elődjének, politikusi példaképeinek: a mártírhálált vállaló antifasiszta Bajcsy-Zsilinszky Endrét és Kiss Sándort, a szovjetek által 1947-ben elhurcolt kiskazda Kovács Bélát, az 1956-os forradalom miniszterelnökét, Nagy Imrét, „a legnemesebb demokratikus eszmék, a keresztényi türelem és hazaszeretet, a citoyen függetlenség” képviselőjeként Bibó Istvánt, az 1956-os forradalmár Angyal Istvánt és Bársony Jánost, valamint Donáth Ferencet mint politikai „hídverőt”.

Személyében tehát egy olyan államfőt választott meg a parlament 1990-ben, aki megjelentette az 1945 és 1948 közötti félresiklatott demokratikus kísérlet, az 1956-os forradalom és szabadságharc, valamint a Kádár-rendszer demokratikus ellenzékének szellemiségét. (TR)

Milyen szerepe volt a Soros Alapítványnak a nyolcvanas évek végi Magyarországon?

Soros György neve az 1980-as évek közepéig nemigen bukkant fel a magyar sajtóban. Az akkoriban pénzemberként, üzletemberként említett milliárdos és az MTA főtitkára 1984 májusában írta alá azt a szerződést, amelynek nyomán megalakult a Magyar Tudományos Akadémia–Soros Alapítvány Bizottság. A Soros György által elnökölt bizottság kezdetben évi egymillió dollárnyi összeget osztott szét pályázati alapon tudományos és kulturális célokra – ösztöndíjakat, utazási támogatásokat adtak, képzéseket szerveztek, szakirodalom beszerzését segítették, eszközvásárlásokat támogattak. Természetesen egy, az Egyesült Államokban bejegyzett alapítvány nem vethette volna meg Magyarországon a lábát 1984-ben a legfelsőbb szintű jóváhagyás nélkül. Soros György egyeztetései legalább Aczél Györgyig értek.

Persze nem volt konfliktusmentes az együttműködés, és az alapítvány nem véletlenül jelentkezett hangsúlyozottan egy amerikai magyar mecénás magánjótékonyságaként: ahogy Soros fogalmazott a *Világgazdaságnak* adott interjújában: „*semmi köze a kelet-nyugati kapcsolatokhoz*”. Azt a reményét azonban kifejezte, hogy az alapítvány működésével „*közelebb jutunk a számomra fontos eszmék megvalósításához*”. 1986-ban már kicsit konkrétan fogalmazott ezekről az értékekről: „*a kulturális és a tudományos élet gazdagodása és sokszínűsége*”. Az is sokatmondó volt, hogy a bizottságban személyét az 1956-os, folyamatos állambiztonsági megfigyelés alatt álló Vásárhelyi Miklós képviselte. Eleinte nem is engedtek nagy sajtónyilvánosságot a projektnek, a pályázati felhívás csak mínuszos hírként jelent meg 1984 nyarán. Ehhez képest az 1986-os írás a bizottság működéséről a *Magyarországban* valószínű PR-cikknek volt tekinthető.

A kezdeményezést természetesen mind a magyar, mind az amerikai titkosszolgálat nyomon követte. Az, hogy amerikai ösztöndíjprogram működik – az állambiztonság aktív jelenlétével –, nem volt újdonság, 1964-ben indult a Ford-ösztöndíjprogram, az 1970-es években futott az IREX, nemcsak magyar–amerikai, hanem például szovjet–amerikai vonalon is. Az MTA egyenrangú részvétele egyúttal a pártkontroll biztosítékának is számított. Senkinek sem okozott meglepetést az sem, hogy a nyugati magánalapítvány sokszínűség alatt azt érti, hogy nagyobb teret kapjon a nem marxista gondolkodás. A mérleg másik serpenyőjében viszont ott volt az így elérhető tudástranszfer, a romló gazdasági lehetőségek között az oktatásnak-kutatásnak jutó plusztámogatás, valamint állambiztonsági extra hozadéknak a „célszemélyek”, potenciális ellenzékiek jó beazonosíthatósága. Ám még az olyan eszközbeszerzéseknek is lehetett politikai következménye, mint a xeroxprogram: az állami fenntartású intézményekbe kerülő mintegy 500 fénymásoló a szamizdatok sokszorosítására is alkalmas volt. Hasonló nem mondható el például a szintén hiánypótló videoprogramról.

A „megtelepedés” után az alapítvány fokozatosan kiszélesítette magyarországi tevékenységét, és növelte a kezdeti egymillió dolláros éves keretösszeget. Felkarolta a „nem hivatalos”, a legfeljebb túrt kategóriába tartozó avantgárd művészetek támogatását, a Múcsarnokkal kötött megállapodás alapján Képzőművészeti Dokumentáció Központ alakult. Ahogy az irodalomban és a társadalomtudományok területén is főképp a támogatott és tiltott közötti szürke zónát igyekezett felkarolni. A Cambridge-be vagy Oxfordba szülő ösztöndíjak kiosztásában pedig megkerülhették az 1960-as években létrehozott Országos Ösztöndíj Tanács jóváhagyását. 1986-tól fogva kiemelt célcsoporttá váltak a lehetséges alternatív ifjúsági kezdeményezések, így kaptak támogatást szakkollégiumok, köztük a Fidesz bölcsője, a Bibó István Szakkollégium, egyetemi körök, folyóiratok (*Századvég*, *Medvetánc*, *Jelenlét*). A Soros Alapítvány felkarolta a 20. századi magyar történelem tanúi visszaemlékezéseinek dokumentálását is: finanszírozták mind az Oral History Archívum, mind a Történeti Interjúk Videotára interjút.

A Soros Alapítvány 1987–1988-ban szintet lépett: a magyar példa alapján más reformországokban is bejelentkezett: Lengyel-

országban, a gorbacsovi Szovjetunióban és Teng Hsziao-ping Kínájában. Az évtized második harmadában a „jól célzott” támogatásokat 1989-ben már nem kellett „álcázni”, a Soros Alapítvány nyíltan felvállalhatta a politikai változások támogatását. Ekkor indították a demokratikus szerveződéseknek szóló, a civil társadalmat erősítő pályázatokat. E program másfél évig futott. Több, az új politikai alakulatokban feltűnt politikus kapott nyugati ösztöndíjat, így Tamás Gáspár Miklós, Göncz Árpád, Lezsák Sándor, Orbán Viktor, Király Zoltán. (→78, 36) Nemcsak a politikára figyeltek az alapítvány, hanem a gazdaságra is: egymillió dollárt szánt magyarországi kisvállalkozások támogatására. Miközben a szovjet és lengyel alapítványa 1989-ben felfelé ívelt, Moszkvában elfogadott partner lett, Pekingben a Tienanmen téri vérfürdő (→72) után Soros-ellenes kampány indult.

Az év első felében Soros György így vonta meg öt év mérlegét: *„Az alapítvány eredeti célja az volt, hogy hozzájáruljon Magyarország nyílt társadalommá változtatásához. A folyamat gyorsabb lett, mint remélni mertem, s az alapítvány jelentékeny segítséget nyújtott hozzá.”* Az alapítvány kezdetben a szellemi erjedéshez tette hozzá a magáét, majd egyre nyíltabban a demokratikus törekvések mögé állt, nyilvános fórumok, szerkesztőségek, klubok, körök, egyesületek és pártok támogatásával. A rendszerváltásban játszott szerepét ismerte el 1990 májusában a Közgazdaságtudományi Egyetemen díszdoktori címmel. (TR)

Ki kivel és hogyan akart vagy nem akart tárgyalni?

1989 márciusában a magyar ellenzéki pártok számára az állampárt tárgyalásokra kényszerítése már nem volt elrugaszkodott elképzelés. Nemcsak azért, mert a lengyel példa (→49) azt mutatta, a Lengyel Egyesült Munkáspárt a válság kezelésében nem zárkózhatott el attól, hogy megegyezést keressen a Szolidaritással, hanem azért is, mert az MSZMP 1989 januárjában elismerte a pártokat, sőt közülük többet kétoldalú konzultációra is meghívott. Az MSZMP azonban nem az átmenetről akart tárgyalni, hanem saját alkotmánytervezetét és fontosabb törvényjavaslatait kívánta vitára bocsátani. Még hozzá olyan megbeszéléseket szorgalmazott,

amelyeknek nem célja az Országgyűlést kötelezni bármilyen törvény megalkotására. Vagyis az ellenzéki szerveződések részvétele az MSZMP törekvéseit erősítette, legitimálta volna, miközben lényegében semmit nem ajánlott cserébe. Sőt megoldáskereső, közbülső pozícióba segítette volna az MSZMP-t azzal, hogy a tőle balra álló pártállami szervezeteket is meghívta volna.

Így sürgetővé vált annak tisztázása, hogyan viszonyulnak az ellenzéki pártok és szervezetek az MSZMP-hez, a vele folytatandó tárgyalásokhoz, azaz: létrehozható-e egységes ellenzéki fellépés. (→133) Egy ilyen fórum létrehozásában ugyanis nem egyformán voltak érdekeltek az ellenzéki pártok sem. A Magyar Demokrata Fórum informális módon eleve párbeszédben állt az MSZMP egyes vezető reformpolitikusaival, mindenekelőtt a lakiteleki találkozást (→82) a média számára „eladó” Pozsgay Imrével. Nagyobbak, ismertebbek és szervezettebbek voltak a többi ellenzéki csoportnál, így olyan csúcsszerv létrehozása is hátrányos lett volna számukra, amelyben minden résztvevő egyenjogúként szerepelhet. Emellett, ha mindez egy lengyel mintájú kerekasztal-tárgyalást célzott, akkor az MDF akkori céljait is keresztezte, hiszen ők – az ellenzéki oldalon nem egyedül – az idő tájt egy ünnepélyesebb átmenetet, egy alkotmányozó nemzetgyűlés által szentesített rendszerváltást támogattak, ugyanis ez biztosított volna vitathatatlan legitimitást az új alkotmánynak. Más kérdés, hogy ehhez az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztásáról mindenképpen meg kellett volna egyezni. Az MSZMP alkotmánytervezetéről azonban még ők sem akartak tárgyalni.

Az akkor jóval csekélyebb támogatottságú SZDSZ ennél sokkal radikálisabb állásponton volt, és a rendszer világos, polgári liberális elvek, nyugati minták mentén történő átalakítást képviselte. Ugyanakkor azt is belátta, hogy békés, a lehető legkevesebb bizonytalansággal járó átmenet csak akkor biztosítható, ha az MSZMP is partner ebben. Ez pedig feltételezte a tárgyalásokat – méghozzá egy, a reformerek által uralt állampárt és egy, lehetőleg egységes ellenzéki tömb között. Lengyelországban ez utóbbi adott volt, Magyarországon viszont az ellenzék eleve töredezetten alakult ki. Az MSZMP tárgyalásra kényszerítésével leginkább azt szerették volna megakadályozni, hogy az új alkotmányt, a politikai játékszabályo-

kat a régi országgyűlés fogadja el, természetesen az MSZMP érdekei mentén. Az Ellenzéki Kerekasztal megalakítása ezért állt az SZDSZ érdekében: egyszerre teremtett volna két pólust, amelyben a hatalom és az ellenzék állt volna egymással szemben, és értékelődött volna fel az SZDSZ az utóbbi póluson belül pedig mint olyan párt, amelyik világos programmal rendelkezik arról, milyen politikai és gazdasági berendezkedést is szeretne megvalósítani. Azt azonban nem fogadták el, hogy a gazdasági és szociális kérdéseket is egy ilyen fórumon tárgyalják meg, ezekben az ellenzék sem tudott közös álláspontot kialakítani.

A többi ellenzéki párt nem volt abban a helyzetben, hogy az ellenzéki együttműködés motorja legyen, és azt is sikerként értékelték, hogy az MSZMP konzultációs megbeszéléseket kezdeményezett velük. Ez alól a Fidesz – amely szintén az egységes ellenzéki fellépés híve volt – számított kivételnek, mivel az MSZMP elnöksége nem tekintette pártnak, így hárítva el, hogy bevonja őket a tárgyalásokba.

Arról is vita folyt, hogy ki legyen az ellenzék tárgyalópartnere. Felmerült például a Németh Miklós vezette kormány bevonása is, amit az SZDSZ és a Fidesz élesen ellenzett: álláspontjuk arra épült, hogy a kommunista rendszerben a hatalom kizárólagos birtokosa az állampárt, így a hatalom átadásának kérdéséről vele kell meg egyezni. Ugyanakkor az is képlékeny volt még, hogy kit célozzanak meg a megosztott MSZMP-n belül. Az ellenzék különböző szervezetei az MSZMP különböző politikusaihoz voltak „bekötve”, így a kiscgazdák, a Magyar Néppárt és a Bajcsy-Zsilinszky Endre Társaság támogatta leginkább, hogy az úgynevezett reformkörökkel vegyék fel a kapcsolatot. Az SZDSZ és a Fidesz viszont sikerrel kitarított amellett, hogy az MSZMP hivatalos delegációjával kell tárgyalni. (TR)

Hová tűntek a kommunisták?

Az MSZMP hatalmas – 800 ezres – tömegpárt volt. Magát munkáspártnak nevezte, és arra törekedett, hogy a párton belül bizonyos szintet megőrizzen a munkásság aránya, de társadalom minden rétegét igyekezett magába olvasztani. Egyetlen pártként

már az 1970-es évekre többféle érdekszövetség (lobbi) gyűjtőhelye volt, a reform-, konzervatív, agrár- és egyéb érdekek a párton belül küzdöttek meg egymással. (→ 210)

A rendszerváltás idejére azonban egyre többen látták értelmetlennek párttagságuk megőrzését. A hírek szerint már a kongresszus előtt havonta tízezren hagyták el az MSZMP-t, amit Barabás János ideológiai titkár elkerülhetetlen tisztulási folyamatként igyekezett értékelni. Így a korábban nyolcszázévezres párt taglétszáma már 1989-ben csökkenésnek indult, az 1989. októberi kongresszus idejére 700 ezerre volt tehető. A Magyar Szocialista Pártba e párttagságnak csak töredéke követte az MSZMP reformereit. A *Szabad Föld* választások előtti összesítése szerint 1990 elejéig 51 ezren léptek át. A Thürmer Gyula vezette MSZMP ennél nagyobb, 82 ezres párttagságról számolt be. Ennek ellenére az 1990-es választásokon, az MSZMP csak mintegy 180 ezer szavazatot kapott, miközben a kétezer fős KDNP 317 ezret, az ötezer fős Fidesz 439 ezret. A legtöbbet tehát 1989 októbere után nem léptek be sem valamelyik utódpártba, sem valamelyik régi/új pártformációba. A volt kommunisták jelentős része – ahogy a *Szomszédokban* szereplő párttitkár, Kenéz elvtárs is (→ 12) – elbizonytalanodott.

„Há maga eddig magas volt, most meg alacsony!”

– Hát...

– Maga eddig fekete volt, most meg szőke!

– Hát...

– Maga eddig kövér volt, most meg sovány!

– Hát...

– Hát maga hogy megváltozott, Kovács elvtárs!

– Hát nem vagyok elvtárs.

– Hát már az sem?”

Így szólt Hofi Géza tolmácsolásában a rendszerváltás idején keletkezett vicc. Hofi annak kapcsán adta elő, hogy immár „pluralizmus” van, és nem egyszerűen arra utalt, hogy az MSZMP tagok egy kisebb része nem elvonult a közéletből, hanem arra, hogy egy másik pártot választott magának. Közülük nyilván jó páran korábban csak az egyszerűség kedvéért vagy karrierjük érdekében – egyes állások vagy juttatások problémamentes megszerzése reményében – léptek be az MSZMP-be, így nem esett nehezükre leválni róla.

Volt párttagok, vagy az 1980-as években pártonkívüliként politikai szerepet is vállalók minden jelentősebb ellenzéki pártban feltűntek. Ám természetesen a választások előtt kialakuló antikommunista versenyfutásban (→ 107) a pártok saját rendíthetetlenségüket és a másik megalkuvásait tették szóvá. Ahogy Orbán Viktor 1990 szeptemberében a 168 Órában – az MDF kritikájaként – megfogalmazta: *„Egyrészt tapasztalhatjuk, hogy könnyedén lekommunizálják azokat az ellenfeleiket, akik magukra haragítják őket. Más esetekben viszont, ha valaki magas beosztású és szükségük van rá, azt már nem kommunizálják le, hanem egyszerűen jó magyar embernek tekintik, aki bár kommunista párttag volt, mert vezető beosztást viselt, de nem olyan volt, mint a többi kommunista. Deutsch Tamás szokta azt mondani, hogy ez az, amikor csak a másik kommunistája bűdös, az enyém sosem. Mindig csak azokkal a kommunistákkal van baj, akik a másik oldalon ülnek, de akik itt ülnek az én pártomban, azok nem olyanok. Ez a logika működik, és ez nagyon zavaró.”* Ezért is ragaszkodott Antall József ahhoz az elvhez, hogy kormányában ne kaphassanak helyet volt MSZMP-tagok. (TR)

Hogyan jött létre az Ellenzéki Kerekasztal, és milyen praktikákkal próbálták felbomlasztani?

„[M]eglepetéssel vettük kézbe a tárgyalásokban nem is érintett Független Jogász Fórum képviselője által hozzánk eljuttatott, ugyanakkor a nyilatkozatban felsorolt nyolc szervezet képviselőinek aláírását sem tartalmazó közleményt. Elsősorban azért, mert úgy gondoljuk, hogy a közös érdeklődésre számot tartó kérdéseket nem a sajtó útján kell egymás számára »megüzennünk«, hanem azokat az arra hivatott tárgyalásokon kell megbeszelnünk. Nem tudjuk üdvözölni a közlemény hangvételét és stílusát sem, amely, sajnálatunkra, eltér a kétoldalú megbeszélések kiegyensúlyozott légkörétől.” Így nyilatkozott Tóth András, az MSZMP KB szakértője a Népszabadságnak az 1989. március 22-én megalakult Ellenzéki Kerekasztalról.

Ebből egyrészt kiderült az, amiről addig – két héten át – nem sok szó esett a hivatalos nyilvánosságban: március 22-én nyolc szervezet, hat párt (MDF, SZDSZ, FKgP, Fidesz, MSZDP és a Magyar

Néppárt), valamint a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság és a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája egy közös testületet – Ellenzéki Kerekasztalt (EKA) – hozott létre. Igaz, utóbbi csak megfigyelőként vett részt annak munkájában. Júniusban kilencedik tagként maguk közé fogadták a Kereszténydemokrata Néppártot is. Másrészt az, hogy az állampárt már egy ideje kapcsolatban állt az újonnan alakult politikai pártokkal, de az oszd meg és uralkodj! elve szerint külön-külön kívánt tárgyalni velük. Harmadszor pedig az, hogy mindennek – ezáltal az új szervezeteknek sem – nem kívánt nagy nyilvánosságot biztosítani.

Valamifajta közös ellenzéki szervezet életre hívásában az SZDSZ már állást foglalt, de mikor a Kónya Imre vezette Független Jogász Fórum előállt a javaslattal, jó taktikai érzékkel inkább hátrébb léptek. Nyolc különböző érdeket és akaratot egyébként is nehéz volt egyeztetni (→ 129), de a Magyar Demokrata Fórum nélkül nem sok értelme lett volna bármilyen ellenzéki összefogásnak. Az MDF viszont nem volt érdekelt egy közös ellenzéki testület megalakításában, így csak egy laza egyeztető fórumhoz voltak hajlandók csatlakozni.

Ahogy a fenti interjúból is kiviláglik, az MSZMP-nek semmiképpen nem állt érdekében, hogy megszilárduljon az EKA-féle ellenzéki együttműködés, hiszen nem alternatívát akartak magukkal szemben látni, hanem legfeljebb annyit, hogy saját vezetésük megőrzése mellett egyes politikai csoportokat beemeljenek a hatalomba. Ennek érdekében még március végén konzultációs kerekasztalhoz invitálták az EKA pártjait (vagyis csak öt szervezetet, még a Fideszt sem), de mellettük számos pártállami tömegszervezetet is. A rendpártiak egyik vezetője, Fejti György által irányított akció azonban kudarcot vallott. Az Ellenzéki Kerekasztal elutasította, hogy a tárgyaló feleket és a témát az MSZMP egymaga jelölhesse ki, és úgy foglalt állást, hogy erről csak az Ellenzéki Kerekasztallal – nem annak egyes tagjaival – együtt lehet megállapodni. Ráadásul kimondták, hogy a tárgyalások célja csakis az lehet, hogy megállapodjanak a politikai átmenet szabályaiban.

A fenti határozott elutasítás azonban nem takart szilárd ellenzéki egységet. A kisgazdapárt egyik szárnya kifejezetten hajlott volna rá, hogy asztalhoz üljön az MSZMP-vel, amely fenntartotta meghí-

vását. De a Magyar Néppártnak, a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaságnak sem lett volna ellenére, sőt az MDF sem ellenezte élesen. Az EKA április 7-i ülésén mégis sikerült lebeszélni őket erről.

A következő napokban az MSZMP vezetése a Fejti György nevével fémjelzett megosztó taktikát követte, aki pártjának reformpolitikussait is próbálta rábírní arra, hogy győzzenek meg arról ellenzéki vezetőket, az MDF mellett elsősorban történelmi pártok kulcsembereit, hogy érdemes az MSZMP feltételei szerint is tárgyalóasztalhoz ülniük. Így elsősorban a szociáldemokraták és a kisgazdák megnyerésében és az MDF együttműködési hajlandóságában bíztak, velük háttértárgyalásokat is folytattak. Ennek érdekében számos ellenzéki javaslatot átvéve, újabb tárgyalásra hívták az egyes szervezeteket – végül átütő siker nélkül. (TR)

Málta hozta el Jalta végét?

„Csendes vizeket ígér az előrejelzés e hét végére Málta partjainál, így tehát tengeribetegség veszélyének aligha lesznek kitéve a szovjet–amerikai csúcstalálkozó résztvevői” – harangozta be a *Népszabadság* a szovjet pártfőtitkár és az amerikai elnök 1989. december eleji máltai találkozóját. A két politikus hétvégéjét azonban nemcsak a világpolitikai viharok kavarták fel – a találkozóra a kelet-európai dominó (→52) megindulása után került sor –, de a meteorológusok is tévedtek, imbolygott a találkozó színhelye, a Maxim Gorkij szovjet utasszállító is, nem csak a szovjet érdekszféra.

Leginkább ez a feltartóztathatatlanul mutatózó eseménysor adott alkalmat Mihail Gorbacsov és George H. W. Bush számára, hogy tárgyalóasztalhoz üljenek. Megbeszéléseiknek az eredményét a *Népszabadság* úgy összegezte, „minden és semmi”: vagyis minden aktuális nemzetközi kérdést érintettek a csúcstalálkozáson, de semmiféle megegyezés nem született, de ez nem is volt cél. A legfontosabb problémakört természetesen a kelet-európai országokban bekövetkezett és küszöbönálló változások jelentették, amelyet mindkét fél elfogadásáról, illetve támogatásáról biztosított. Gorbacsov a Brezsnyev-doktrína végéről (→73) és a „Sinatra-doktrína” (mindenki járjon a maga útján – Frank Sinatra „My way” című

slágere után) kezdetéről szóló szovjet álláspontot a sajtótájékoztatón is megerősítette.

A legérzékenyebb kérdés a két német állam jövője volt, itt Bush elnök is visszafogottan fogalmazott: „*Nem fogunk a berlini fal tetején táncolni, hogy megmutassuk, mennyire örülünk*” – utalva arra, hogy az USA elsősorban belnémet ügynek tekinti az NSZK és az NDK viszonyát. Gorbacsov pedig az 1975-ös helsinki záróokmányra célzott, mikor a két német állam egymás mellett élését valószínűsítette. A további témakörök között szerepelt a nukleárisfegyverzet-korlátozás kérdése, az afganisztáni és latin-amerikai helyzet, míg az amerikai kereskedelmi korlátozások csökkentéséről folytatott gazdasági tárgyalásoknak a szovjet reformok szempontjából volt jelentősége.

„*Málta nem volt valamiféle új Jalta*” – jelentette ki George H. W. Bush. A világsajtó ugyanis már előre összekötötte az 1945. februári jaltai konferenciát és az 1989-es máltai csúcstalálkozót, amit a szenzációszükséglet szerint élő szerkesztők ki is jelöltek a hidegháború két végpontjának. Ahogy a hidegháború és a kétpólusú világ kialakulása is többéves folyamat volt, Málta is csak egy folyamat állomását jelentette. Ugyanakkor újabb világos jelzése volt annak, hogy hiába számít a Szovjetunió továbbra is szuperhatalomnak, amely az Egyesült Államok egyenrangú tárgyalópartnere a nagy világpolitikai kérdésekben, már nem képes megőrizni befolyását saját korábbi érdekszférájában. (TR)

Mi volt a Dunagate-botrány, és milyen következményekkel járt?

A Belügyminisztérium harmadik főcsoportfőnöksége több önálló részlegből állt a rendszerváltás idején. A III/I-es a Hírszerző Csoportfőnökség, a III/II-es a Kémelhárító Csoportfőnökség, a III/III-as a Belső Reakciós és Szabotázselhárító Csoportfőnökség, a III/IV-es a Katonai Elhárítás Csoportfőnökség, a III/V-ös az Operatív-Technikai Csoportfőnökség nevet viselte. Az ellenzék titkosszolgálati megfigyelését, lehallgatását a III/III-as csapat folytatta, függetlenül attól, hogy legálisan működhettek a különböző szervezetek, illetve pártok. E csoportfőnökség ráadásul beszerzett, fedett és fizetett ügynökök, magyarul besúgók ré-

vén is szerzett információkat. 1990 első napjaiban azonban lepleződött a rendszer. Ennek egyik oka a jövőtől való félelem, a titkosszolgálat belső bizonytalansága volt. A dokumentáció szabálytalan megsemmisítése már 1989 végén elkezdődött, és az ellenzékről szóló jelentéseket rutinszerűen tovább gyűjtötték, összegezték és küldték a kormány és a Magyar Szocialista Párt legfelső vezetőinek. Január 5-én az amerikai Watergate-botrány után elnevezett Dunagate-ügyről az SZDSZ és a Fidesz tartott sajtótájékoztatót, amelyben máris követelték az ügyben érintett belügyi vezetők lemondását, az adatgyűjtés leállítását és az iratanyag zárolását. Az információt az egyik belügyes, bizonyos Végvári József őrnagy szolgáltatta ki, sőt a *Fekete Doboz* nevű videós stáb operatőrét is becsempészte a Belügyminisztérium épületébe, hogy kompromittáló felvételeket készítsen az iratokról. A két párt, hogy nagyobb nyomatókat adjon tiltakozásának, január 20-án tüntetést szervezett a Belügyminisztérium elé. Ezek után nem lehetett elkenni az ügyet, különösen az után, hogy a kormány nyilatkozatot adott ki, hogy megszünteti a szolgálat törvénytelen működését, a belügyminiszter zároltatta az iratokat, és vizsgálóbizottságot állított fel. A bizottság gyorsan végzett, és igazoltnak nyilvánította a vádakát. Ennek nyomán a belügyi vezetők és végül Horváth István belügyminiszter is lemondtak.

A kormány gyorsan lépett, egy napra rá az Országgyűlés elfogadta a különleges titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról szóló törvényt (1990. évi X. tv.). Új szervezetet hozott létre (Nemzetbiztonsági Hivatal, Információs Hivatal, Katonai Biztonsági és Felderítő Hivatal), és január 25-én Németh Miklós azt javasolta, hogy az igazságügyi miniszter, vagyis Kulcsár Kálmán felügyelje a titkos eszközök használatát, és erről havonta számoljon be a másnap megválasztott országgyűlési bizottságának, amelybe minden pártfrakció delegált egy-egy tagot. A törvény nyomán a Minisztertanács rendeletet adott ki a nemzetbiztonsági szolgálatok működésének ideiglenes szabályozásáról.

A parlamenti bizottság március 2-ára készítette el a jelentését, amelyben a legérzékenyebb pont az volt, hogy ki tudott a titkosszolgálati anyagokról, és ki kapott ilyen. Tamás Gáspár Miklós meg is említette többek között Németh Miklós, Szűrös Mátyás, Pozsgay

Imre, Horn Gyula, Nyers Rezső nevét, és felszólította őket, hogy a választások után vonuljanak vissza a politikai életből. Németh Miklós azzal védekezett, hogy a belügyminiszterre bízta a belbiztonság rendbetételét, a jelentések jelentőségét igyekezett bagatellizálni. Tévedtek, amikor csaknem a teljes iratanyag megsemmisítéséről értekeztek.

A választások után az ügy tovább folytatódott, de ekkor már a beszerzett ügynökök kiléte volt a kérdés, nevezetesen az, hogy ki zsarolható a parlamentbe és tisztségekbe került politikusok közül. Németh Miklós át is adott állítólag Antall Józsefnek (később Göncz Árpád köztársasági elnöknek) egy listát a besúgókról, de ezt az új miniszterelnök nem hozta nyilvánosságra. Az iratok megismerhetősége körüli viták lezáratlansága hosszú időre mérgezte a közéletet. Máig nem teljesen megoldott a kérdés. (→ 228)

Mellékszálként a Politikatörténeti Intézetet is megvádolták az MSZMP iratainak megsemmisítésével. Ebből egy szó sem volt igaz, ellenkezőleg, az intézet munkatársai áldozatos munkával mindent megtettek azért, hogy az egész országból összegyűjtsék az állampárt elhagyott levéltári irattömegeit. (FI)

Mit hozott az MDF és az SZDSZ paktuma?

Kevés vitatottabb eseménye volt a rendszerváltásnak, mint az első szabad választásokon győztes és a legerősebb ellenzéki párt megegyezése az Antall-kormány megalakulása előtti napokban. Minden oldalról vitatták a tartalmát, kifogásolták létrehozásának titkos, a nyilvánosságot és a többi pártot kizáró formáját, még ha el is fogadták racionális elemeit.

A kormányalakításra készülő Antall József részéről érthető volt, hogy Tölgyessy Péter útján tárgyalást kezdeményezett a szabad demokratákkal. Az előző Országgyűlés a konszenzuális demokrácia biztosítékeként a kerekasztal-tárgyalásokon elfogadott sarkalatos törvényeknél (→ 11) is nagyobb számban tette kétharmados többséget igénylővé olyan jogszabályok elfogadását, amelyek híján aligha lehetséges normális, zökkenőmentes kormányzás az országban. Abszurd módon a költségvetési törvényt is kétharmadosá tették. A két domináns pártot magában foglaló nagykoalícióra nem volt

esély, (→99) károsnak is tekintették volna a majdani parlamenti váltógazdálkodás kialakulása szempontjából. Antall József nem ok nélkül kívánt szilárd, egyfajta „kancellárdemokráciát” ígérő kormányfői pozíciót, mert így kevésbé volt kiszolgáltatva a létrejövő jobboldali koalíció pártjainak, beleértve saját pártja, az MDF népi-nemzeti radikális irányzatát.

A szabad demokraták a választások után stratégiát váltottak, amit „a rendszer ellenzékéből a kormány ellenzéke” szlogen jelzett. Szerették volna elérni, hogy maguk mögött hagyva a durva kampányt, egy konszolidált módon működő parlamentáris demokrácia konstruktív ellenzéke legyenek. A válságos helyzetben fontosnak ítélték az ország stabilitását, ezért olyan kormányzást reméltek, amelyben elkerülhetők az éles társadalmi konfrontációk, elismerik és érvényesítik az ellenzék természetes jogait és lehetőségeit egy liberális demokráciában. Különös hangsúly kapott a pártsemleges, független média biztosítása, amelynek szabályozása nem sikerült a kerekasztal-tárgyalások során.

A szabadon választott Országgyűlés megalakulásának napján, 1990. május 2-án hozták nyilvánosságra a néhány nappal korábban aláírt megállapodást, amelynek megvalósítása mintegy lezáró akkusa lett a rendszerváltó alkotmányozásnak. A felek is azt hangsúlyozták, hogy a demokratikus intézmények stabilitása és a kormányozhatóság érdekében hajtják végre az alkotmány módosítását, és fogadják el az új jogszabályokat. Módosították a köztársasági elnök státusát, hatáskörébe került a parlament feloszlatása. A megállapodásba belefoglalták, hogy a parlament csakis a kormányfő személyéről döntsön, a minisztereket az ő javaslatára az államfő nevezze ki. Bevezették a konstruktív bizalmatlansági indítványt, amelynek értelmében a miniszterelnököt abszolút többség birtokában, alternatív jelölt megszavazásával együtt lehet leváltani. Bizalmatlansági indítványt pedig immár csakis a kormányfővel szemben lehetett benyújtani, a miniszterekkel szemben nem. Tételesen felsorolták a kétharmados többséget igénylő törvényeket, a csökkentés után is megmaradt ebben a körben húsz jogszabály.

Személyi kérdésekre is kiterjedt a paktum. A legfontosabb megállapodás a köztársasági elnök személyére vonatkozott. Antall József bizalommal volt az egykori kisgazdapárti Göncz Árpád (→125)

íránt, aki a szabad demokratákat képviselte a parlamentben, így elfogadta, hogy őt válasszák meg előbb az Országgyűlés elnökeként ideiglenes államfővé, majd köztársasági elnökké. Ugyancsak megállapodtak abban, hogy Göncz megválasztása után az addigi helyettes, Szabad György legyen a végleges házelnök.

A megállapodás médiáról szóló része kijelentette, hogy a nemzeti televízió és rádió nem válhat pártpolitikai csatározások martalékává, ezért a két intézmény elnökét a miniszterelnök javaslatára a köztársasági elnök nevezi ki. A két közjogi méltóság egyetértésére volt tehát szükség, ennek megfelelően jelölte Antall József 1990 nyarán Hankiss Elemért a Televízió, Gombár Csabát a Rádió élére. A közmédia működésének törvényi szabályozása, a felügyelet és az irányítás kérdéseinek rendezése azonban elmaradt, és ez a bizonytalanság mintegy megalapozta a hamarosan kibontakozó médiaháborút. A paktumnak a független médiára vonatkozó része nem valósult meg.

A megállapodás konkrét közjogi előírásai érvényesültek, az Országgyűlés éles szócsatáktól kisérvé ugyan, de megszavazta őket. Az eredeti szándékoknak megfelelően stabil kormányzást biztosított, kiküszöbölte az 1989-es alkotmányozás számos anomáliáját. Mindazonáltal – miként a rosszízű „paktum” szó is jelzi –, a mögöttes politika szándékok jóhiszeműségét a politikai élet szereplői az élesedő pártharcok során folyvást megkérdőjelezték. Sokan rosszalották, hogy a kerekasztal-tárgyalások „elitista” alkotmányozását, amelyet ideiglenes érvényűnek tekintettek, gyakorlatilag egy titokban, szűk körben megkötött megállapodás zárta le. A paktum „rossz híre” tartalmától függetlenül úgy maradt meg sokak tudatában, mint a nép feje felett megkötött, netán bizonyos külső hatalmak által kikényszerített piszkos alku. (RZ)

Hozott-e fordulatot és reformot a *Fordulat és reform?*

A magyar gazdaság helyzetéről szóló elemzés megírásának gondolata az 1986. április 10-ei, a magyar gazdaság helyzetét bemutató előadásokat követően merült fel Antal László és Lengyel László megbeszélése során. Az elképzelést május 7-én, egy gazdasági előadást követően támogatásáról biztosította Nyers Rezső, az

MTA Közgazdaságtudományi Intézete igazgatója is. Május 27-én a tanulmány előkészítésével foglalkozó szakértők egy csoportja – Antal László, Bihari Mihály, Lengyel László, Matolcsy György és Tardos Márton – Pozsgay Imrével, a Hazafias Népfront (HNF) főtitkárával megállapodott abban, hogy az elemzést a Hazafias Népfront keretében létrejövő Társadalompolitikai Tanács anyagaként hozzák létre. A nyár folyamán, kora ősszel a *Fordulat és reform* című tanulmány (→ 82) 68 szerző írása alapján készült el. A végső szöveg Antal László, Bokros Lajos, Csillag István, Lengyel László és Matolcsy György szerkesztői munkája nyomán született meg. Októberben Antal László, Lengyel László és Tardos Márton találkozott az MSZMP gazdaságpolitikai titkárával, Havasi Ferencel, aki lényegében elfogadta a tanulmányban a gazdasági helyzettel kapcsolatban leírtakat, és ígéretet tett az elkészült anyag tanulmányozására.

A *Fordulat és reform* című tanulmányt először október 30–31-én az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében vitatták meg, majd hasonló viták zajlottak az Országos Tervhivatalban, az Árhivatalban és az MTA Szociológiai Intézetében. A viták alapján a tanulmányt átdolgozták, és a módosított anyagot elküldték a Hazafias Népfrontnak és Havasi Ferencnek. Az MSZMP Központi Bizottsága 1986. november 19–20-ai ülésén a tanulmánnyal kapcsolatosan csupán az hangzott el, hogy nem a Hazafias Népfront feladata a programadás, hanem a párté. Ettől függetlenül folytatódtak a viták, és dolgoztak a tanulmány továbbfejlesztésén. Időközben a nyugat-európai sajtóban cikkek jelentek meg a *Fordulat és reform*ről, amelyet a Szabad Európa Rádió a szerzők hozzájárulása nélkül elkezdett közreadni. A viták alapján módosított anyagot az MSZMP Közgazdasági Munkaközössége 1987. április 13-án megtárgyalta, és a reformprogram zöméről támogató véleményt alakított ki. Emellett a *Fordulat és reform* hatása tetten érhető a Kiss János, Kőszeg Ferenc és Solt Ottilia szerkesztésében 1987 júniusában közreadott *Társadalmi szerződés* című tanulmányban és a szeptember 27-én, Lakitelken elfogadott lakiteleki nyilatkozatban is.

A tanulmányban megfogalmazott reformprogram készítői mögött nem állt szervezett politikai erő, a rendszerkritikus és reformer értelmiségi csoport tagjai közgazdászokból és társadalomtu-

dósokból verbuválódtak. A csoportnak Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtitkára biztosított valamifajta védernyőt. Ez azonban kevésnek bizonyult ahhoz, hogy 1987. április 7-én Bihari Mihályt és Lengyel Lászlót megvédje az MSZMP soraiból való kizárástól, Gombár Csabát a pártbüntetéstől (→ 208) és a Pénzügyminisztérium keretében működő Pénzügykutató Intézetet – amelynek kutatói részt vettek a tanulmány kidolgozásában – a megszüntetéstől. Mindez annak ellenére történt, hogy maga a reformprogram is azzal számolt, hogy annak teljes körű végrehajtása csak felülről kezdeményezve lehetséges, azaz értelemszerűen az MSZMP kell hogy irányítsa.

A *Fordulat és reform* című tanulmány javaslatai egyszerre jelentették a gazdasági reform és a politikai változások együttes megvalósítását. Megállapításaiból egyértelműen következett, hogy a kialakult gazdasági válsághelyzet feloldására nincsenek gyors megoldások, és a válság felszámolásához a társadalomnak szembe kell néznie a pénzügyi egyensúly megteremtésének következményeivel, terheivel, a gazdaság átalakítása nyomán megjelenő szélesebb körű és tartósabbnak ígérkező, tömeges munkanélküliséggel, és mindezek nyomán az életszínvonal érzékelhető visszaesésével. Mindez együttesen azt is jelentette, hogy lehetetlen az MSZMP 1985-ös XIII. kongresszusán meghirdetett program végrehajtása. Ezért a dokumentum nemcsak felvetette a valóságos helyzettel való őszinte szembenézést, hanem a válsághelyzet megoldási javaslatainak a kidolgozására indítványozta az MSZMP országos pártértekezletének az összehívását. Ennek a tanácskozásnak kellene önkritikusan feltárnia a társadalmi-gazdasági válság okait, levonni az abból adódó és az MSZMP, az állami vezetés felső szintjére is kiterjedő személyi konzekvenciákat, valamint kötelezettséget vállalnia arra, hogy az MSZMP végigviszi a társadalmat, a politikát és a gazdaságot egyaránt érintő reformprogramot. A tanulmány megállapításainak, elemzésének a hatása megragadható az MSZMP Központi Bizottsága 1987. július 2-ai gazdasági-társadalmi kibontakozási programjában és az annak alapján elkészített szeptemberi kormányprogramban. (BJ)

Hogyan jutott el Grósz Károly a „fehérterroros” beszédhez, és mi célt szolgált az?

1988. december elején – egy héttel a nevezetes, Budapest Sportcsarnokban elmondott beszéde után a *Ludas Matyi* cirkuszi porondon ábrázolta Grósz Károlyt. Az MSZMP KB főtitkára el látogatott Houdinihez, a 20. század első évtizedeinek nagy „kibontakozó művésze”-hez, hogy megkérdezze: „Nem árulná el a trükkjét?”

A kibontakozás, a reform mellett, ezeknek a hónapoknak az egyik kulcsszava volt, és a sportcsarnoki budapesti aktívaértekezleten is sok szó esett a reformokról, ám Grósz célja ezúttal nem a gyorsítás, hanem a fékezés volt. „[T]örténelmi léptékkal is jelentős az a reform, amit a felépítmény átalakításán végzünk ma. Ilyen átalakítást több év, több évtized alatt szoktak végrehajtani. Tőlünk most azt várják, hogy hónapok alatt teljesítsük. Ezt nem vállalhatjuk. Egyszerűen azért nem, mert itt sem lehet másként építkezni, mint alulról felfelé.”

A párt első embere úgy ítélte meg, hogy 1988 őszén az események túl messzire mentek: rosszállóan említette a sztrájkfenyegetőzéseket (→157), a túlzó követeléseket, a polgári restaurációs, „ellenforradalmi erő” felélénkülését, a többpártrendszert propagálók, a Munkásőrséget (→117) „lejáratókat”. Mindezek a jelenségek jelezték a veszélyt, hogy kicsúszik az állampárt kezéből az irányítás és a felülről vezérelt reformok politikája – szocializmuson belül maradó modellváltó kísérlet, az ún. grósznoszty (→241) – már a kezdet kezdetekor idejétmúltnak válik.

Grósz tehát „hazai pályán”, megbízható párttagok körében beszélt arról, hogy az MSZMP-nek vissza kell vennie a kezébe az irányítást, úrrá lennie a képlékennyé váló politikai mezőn. Ezért beszélt hosszan az egypártrendszer és többpártrendszer kérdéséről, a történelmi pártok újjáéledésének lehetőségéről, (→34) a megnyerhető elbizonytalanodókról és az „ellenséges”, „reakciós” csoportokról – és velük szemben osztályharcról, a „szocialista vívmányok” megvédéséről. És ennek kapcsán hangzott el a beszéd elején a hírhedt utalás a fehérterror veszélyére: „*A harc eredménye csak tőlünk függ, mert osztályharc lett ez a javából. Attól, hogy képe-*

sek vagyunk-e visszanyerni önbizalmunkat, magunk mellé tudjuk-e állítani a józan erőket, s ha kell, határozottan fel tudunk-e lépni az ellenséges, ellenforradalmi erőkkel szemben. Ha igen, megmarad a rend, a biztonság, túljutunk gazdasági nehézségeinken, megőrizzük értékeinket, s egy új, korszerűbb és hatékonyabban működő magyar szocializmust hozunk létre. Ha nem, az anarchia, a káosz és – ne legyen illúzió – a fehérterror fog eluralkodni.”

A beszéd tehát nem az összeomlás elkerülésének útját kereső reformpolitika feladásáról szólt, hanem az 1988 második felében kibontakozó politikai folyamatok feltartóztatásáról, az olyan politikai követelések megjelenéséről, amelyek kétségbe vonták volna az MSZMP vezető szerepét és jogát arra, hogy maga alakítsa nemcsak a politikát, hanem a politika játékszabályait is. A legélesebb ellenséges kirohanásokkal pedig a demokratikus ellenzékhez köthető elképzeléseket támadta.

Am a beszéd – mégiscsak egy pártaktíván hangzott el – a párton belüli szereplőknek is szólt: azt akarta nyilvánvalóvá tenni, hogy a párt irányítását szilárdan kézben tartja, és megköveteli a párton belüli egységet. Ez mindenekelőtt a párt reformszárnyának szólt, amely – lásd Pozsgay Imre akcióit (→82) – saját mozgásterét a formálódó ellenzéki csoportokkal való összjátékkal is növelte. Mindhiába. Ugyanezen a napon tették közzé Szegeden a felhívást az MSZMP reformköreinek megalapítására (→210) – amelyek nem a Grósz-féle reformok támogatói, hanem belső ellenzékének bázisai lettek. Két hét múlva a Németh Miklóssal készült, a *Newsweek* magazinban megjelent interjú pedig egyértelműen szembe helyezkedett Grósz Károly sportcsarnokbeli beszédével. Németh „visszafordíthatatlan folyamatként” értékelte a politikai erjedést, amely – fejtette ki – vélhetően egy „nyugati stílusú parlamenti demokráciához” fog vezetni.

A kormányfő tehát arra a vonatra ült fel, amely az MSZMP nyugati elismertségének az alapja volt, vagyis a piaci nyitást, a gazdasági és politikai reformokat, a békés átmenet támogatását hangsúlyozta. A Grósz-beszéd pedig – itthon is inkább a párt hitelét rontva – éppen ellenkezőleg, az erőszakos beavatkozással, hatalmi közbelépéssel próbált fenyegetni. Annak ellenére, hogy ha megteszi, elveszett volna a társadalom állampártba vetett maradék bi-

zalma, amivel nyilván mind Grósz, mind a pártvezetésen belüli ellenlábasai – Németh Miklós vagy Pozsgay Imre – is tisztában voltak, és mint láttuk, nem is hagyták szó nélkül. (TR)

Kik szorgalmazták és milyen alapon szervezték újjá a történelmi pártokat?

Grósz Károly az MSZMP budapesti pártaktívája előtt mondott ún. „fehérterroros beszédében” (→143) meglehetősen nagy teret szánt a többpártrendszer kérdésének. Nemcsak a „reakciósként” emlegetett radikálisokról (→92) esett szó, hanem a történelmi pártokról is. E gyűjtőfogalom alá azok a politikai formációk tartoztak, amelyek a II. világháború után is működtek. Grósz úgy állította be, hogy ezek a pártok jogilag meg sem szűntek korábban, de meg se alakul(hat)tak Magyarországon, hiszen annak hiányzott a jogszabályi környezete is. Az egypártrendszer kiépítésekor ugyanis a társutas pártokat nem tiltották be, hanem az 1949-es választások alkalmával közös népfrentlistát állítottak. 1951-ig még minimális pártsajtó is létezett, és az országos pártközpontok továbbra is kaptak szerény költségvetési pénzt, valamint pártirodát tartottak fenn.

1956-ban a forradalom idején ezek a pártok újjáalakultak ugyan, de a Kádár-kormány sem a koalíciós keretek felélesztését választotta. Az országos pártirodák 1960 elején szűntek meg, de a pártok felosztását nem mondták ki. Ettől kezdve a pártmaradványok csupán baráti társaságokként léteztek, tagjaik immár MSZMP-párttagként vagy pártonkívüliként, például a Hazafias Népfrent keretei között politizálhattak. Az alkotmány 1972-es módosítása is csak annyit mondott ki, az MSZMP „a társadalom vezető ereje”.

Az 1980-as évek második felében az egykori pártok még élő politikusainak körében is megindult bizonyos szervezkedés. Ám ahogy az új politikai erők az adott viszonyok között nem pártként – hanem fórumként, szövetségként, hálózatként – jelentek meg, az első újraszerveződési törekvések is még szerényen megbújtak. Például a Nemzeti Parasztpárthoz kötődők 1986 novemberében hozták létre a Veres Péter Társaságot, amelynek a Hazafias Népfrent nyújtott védőernyőt. A volt kisgazdák 1986-ban – már májusban,

névadója születésének centenáriumára – szintén a HNF kereteit kihasználva alakították meg a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaságot. A volt kereszténydemokraták 1988-ban hívták életre a Márton Áron Társaságot.

1988 novemberében még csak a kisgazdapárt döntött a párttá alakulás mellett: körülbelül nyolcvanan gyűltek össze ezen alkalomra a belvárosi Pilvax kávéházban. Az elnök, Pártay Tivadar, a főtitkár Futó Dezső és az alelnökök is egykori kisgazda párti politikusok voltak. Bő egy héttel később pártprogramjuk irányelveit is elfogadták, annak ellenére, hogy az MSZMP vezetése megüzente: nem ismeri el őket pártként. Ekkor még kidolgozás alatt állt az egyesülési és gyülekezési törvény (→69), amelyet 1989 januárjában fogadott el az Országgyűlés, februárban pedig az MSZMP is határozatot hozott a többpártrendszer elfogadásáról.

A többi történelmi párt csak ezután – immár legálisan – alakult meg. A Nemzeti Parasztpárt, amely 1956-ban a Petőfi Párt nevet vette fel, Magyar Néppártként alakult meg júniusban, bár a párt-szervezést már februárban megkezdték. A népi gondolat, a nyugati típusú piacgazdasággal szembeni fenntartások, az MSZMP reformköreivel ápoló jó viszony az MDF-fel rokonította őket, de így – hiába kaptak helyet az Ellenzéki Kerekasztalnál is (→133) – nem tudtak szert tenni érdemi támogatottságra. A pártnak valódi arca sem volt, az év elején S. Hegedűs László, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára állt előtérben, a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon Varga Csaba – volt MSZMP-tag – és Kónya László képviselték.

A következő bejelentés a Barankovics-párt örökségét képviselő kereszténydemokratáktól érkezett, 1989 márciusában. Kezdeményezőként három volt országgyűlési képviselő, Ugrin József, Matheovics Ferenc és Keresztes Sándor lépett fel. Ez a párt 1949-ben nem beolvadt a Népfrontba, hanem feloszlatta magát, így nem vetült rá a kollaboráció árnyéka. Ám nem az európai polgári konzervatív politikát mintának tekintő, jobbközép párt létrehozását tartották szem előtt (→96), hanem a régi DNP feltámasztását, így világnézeti pártként határozták meg önmagukat.

A szociáldemokraták helyzete még ennél is jóval bonyolultabb volt, hiszen a párt örökségét az emigrációba kényszerülők és a párt-

egyesülésben részt vevők is magukénak vallották. A párt szervezését Révész András, egy régi – még az 1920-as évek végén a pártba belépett, Rákosi börtöneit megjárt – szociáldemokrata irányította.

A történelmi pártok újjáalakulására tehát az után került sor, hogy már megjelentek az új, de óvatosságból önmagukat nem pártként meghatározó politikai formációk. Éppen emiatt az első, magát ténylegesen pártként azonosító alakulat a kisgazdapárt lett. Esetükben a kezdeteknél e pártok 1940-es évekbeli működésekor aktív, alkalmilag 1956-ban is szerepet vállaló – akkor másod- és harmadvonalbeli – politikusai bábáskodtak. 1989-ben azonban több személycseré is történt, és nagyon hamar felszínre törtek a vezetőségen belüli személyes ellentétek is. Kihívás volt számukra az is, hogy nehezen volt összeegyeztethető a gyökereik, hagyományaik, történelmi bázisuk és az 1989-es valóság: azok a társadalmi csoportok, értékek, amelyekre hivatkoztak, négy évtized alatt alapvetően átalakultak, sőt megszűntek. Az Ellenzéki Kerekasztal munkájába ezzel együtt mindegyikük magától értetődően bekapcsolódhatott. Jellemző, hogy a kereszténydemokratákat – és csak őket – utóbb felvették maguk mellé. (TR)

Mely szervezet tárgyalási elképzelései érvényesültek az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásain?

Ha az 1990-es választások utáni ismereteinkkel fellapozzuk a szabad demokraták 1989 tavaszán elfogadott, „A rendszerváltás programja” címet viselő, *Kék könyv* néven emlegetett dokumentumát (→155), azt látjuk, hogy az átmenet alapvető vonalaiban az ott vázoltaknak megfelelően valósult meg. Vagyis bár az SZDSZ a választásokat elvesztette (→151) – miközben 1989 tavaszán-nyarán még senki sem gondolhatott arra, hogy lenne esélyük egy új kormány meghatározó pártjává válni –, az elképzeléseit sok kérdésben meg tudta valósítani.

Már abban is a szabad demokraták törekvése járt sikerrel, hogy az Ellenzéki Kerekasztal létrejött, illetve utána a tavaszi hónapokban nem bomlott fel. (→133) Ezáltal az ellenzék egységesnek tudott mutatkozni a hatalommal szemben, nem nyílt mód különalkukra sem az MSZMP vezetésével, sem annak valamelyik – egyes

pártokhoz közel álló – szárnyával, politikusával. Így tehát nem kétoldalú, akár informális megbeszélések folytak, amelynek során az ellenzék megegyezésre hajló szervezetei megtalálhatták volna a helyüket az állampárt mellett.

Abban is az SZDSZ liberális álláspontja jutott érvényre, hogy a tárgyalásoknak konkrét céllal kezdtek neki: méghozzá azzal, hogy megegyezzenek az átmenet forгатókönyvében, az ezt keretbe foglaló törvényekben. Igaz, nem egy új alkotmány kérdései kerültek terítékre, de ennek az ellenzék kezdeti elzárkózása ellenére az volt a fő oka, hogy abban a játékszabályban állapodtak meg: amit a Nemzeti Kerekasztal elé visznek, arról a kormány nem visz az Országgyűlés elé saját törvényjavaslatot. E jogszabályokat nem is alkotmányként hagyták jóvá, hanem alkotmánymódosítást jelentő ún. sarkalatos törvényként. (→11) Az egyik legfontosabb ilyen jogszabály a választási rendszert rögzítette (→153), míg például a tanácsrendszert váltó önkormányzatiság kérdéseiben nem állapodtak meg. (→121) Azokat a társadalompolitikai és gazdasági kérdéseket pedig, amelyek alkalmasak lettek volna az ellenzék egységének megbontására, eleve nem is vették napirendre.

Ugyanakkor a tárgyalások során a legélesebb vitákat az váltotta ki, hogy a kerekasztal „egy csomagban” fogadja-e el a megállapodásokat, vagy külön-külön jusson dűlőre az egyes kérdésekben. Az SZDSZ és a vele egyetértők azt erőltették volna, hogy legelőször a párttörvény és a választótörvény szülessen meg, a többi kérdés nem ennyire lényegbevágó. Az MSZMP viszont ragaszkodott ahhoz, hogy egy minden tárgyalta kérdésre kiterjedő alku szülessen, aminek része lett volna a köztársasági elnöki intézmény (→125) szabályozása, hiszen ekkor mindenki biztosra vette, hogy annak Pozsgay Imre a várományosa. Az MDF és a történelmi pártok is hajlottak egy ilyen megállapodásra, persze más tartalommal, de e pártok a kerekasztal-tárgyalások idején is informális egyeztetéseket folytattak az MSZMP-vel, így fellángolt az Ellenzéki Kerekasztalon belüli bizalmatlanság is.

A háromoldalú tárgyalások (→163) során sok kérdésben mégis a liberálisok álláspontja érvényesült. Ebben közrejátszott, hogy számukra rendkívül szerencsésen alakult az Ellenzéki Kerekasztalnál a velük egy oldalon álló pártok képviselte. Az MDF-ben

nagyon erős harmadikutas, sajátos magyar megoldásokat kereső, az MSZMP népi szárnyával is szót értő irányzat működött. De nem ők – például Bíró Zoltán, vagy a népi-nemzeti radikális elveket valló Csurka István – lettek az MDF arcai az Ellenzéki Kerekasztalban, hanem a nyugatnémet alkotmányos megoldásokra példaként tekintő történész, Antall József (→96) és egy másik történész, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, illetve az azt követő évtizedek polgári fejlődésének szakértője, Szabad György. Ők és az MDF-et képviselő jogászok, szakértők viszont megtalálták a közös hangot az SZDSZ politikusaival. Ha kevésbé látványosan, de hasonló történt a kiscgazdák és az EKA-ba kilencedikként bevett kereszténydemokraták esetében is: előbbi pártból Boross Imre és Prepeliczay István, utóbbiból Szokolczai György neve említhető.

Az NKA-nál született megállapodást végül – mivel a köztársasági elnök választásával kapcsolatosan nem sikerült kompromisszumot találni – az Ellenzéki Kerekasztal több tagja, az SZDSZ, a Fidesz és a Liga nem írta alá (→40), míg az MSZDP a vitás kérdésben különvéleményét rögzítette. (TR)

Miért lett az MDF a legerősebb ellenzéki szervezet, és milyen koncepcióval lépett fel a többpártrendszer kialakulása idején?

A Magyar Demokrata Fórum már 1987 őszén megalakult. Azon a lakiteleki találkozón (→82) jelen volt az MSZMP reformer szárnyának ismert politikusa, Pozsgay Imre, aki az MDF létezését az ország nyilvánossága előtt is feltárta. Ilyenfajta „propagandát” más ellenzéki szerveződések nem élvezhettek, sőt velük szemben 1987/88-ban még teljes tilalom érvényesült a tömegkommunikációban. (→187) Az MDF-nek ráadásul népszerű arcai voltak, hiszen sokan ismerték Csengey Dénes, Csoóri Sándor vagy Csurka István és mások nevét. Mivel a népi ellenzék tagjai nem helyezkedtek nyíltan szembe a hatalommal, az első nyilvánosság keretében szerepelhettek műveik mellett (→92) véleményükkel is. 1988 őszén végül régóta várt saját lapjukat, a *Hitelt* is megindíthatták. Régi témájuk, a kisebbségben élő magyarok sorsa pedig a román falurombolási terv nyomán különös aktualitást nyert: a

Népligetben álló Jurta Színházban (→ 167) több száz fős közönség előtt vitatták meg ezt a kérdést, majd más problémákat – például a nyilvánosság ügyét. Ám ezeknek a gyűléseknek a jelentősége eltörpült a június végi, Hősök terén rendezett, az MSZMP vezetése által is jóváhagyott – közel százezer fős – Erdély-tüntetéshez képest. (→ 34)

Az MDF tehát már országosan ismert és jól beazonosítható, széles körben támogatott ügyek mellett elkötelezett mozgalom volt 1988 szeptemberében, a második lakiteleki találkozó idején. Olyannyira, hogy immár nem Pozsgay Imrének kellett „belopnia” őket a hírek közé, hanem a sajtó érdeklődve ment a meghívásra, a Rádió legnépszerűbb hírmagazinja, a *168 Óra* is beszámolt az eseményről. A média az év hátralévő részében is „támogatta” a mozgalom kibontakozását.

Az MDF vezetése még ekkor is óvatos maradt – továbbra sem pártként határozta meg magát, hanem társadalmi mozgalmaként, amely azonban „közvetlen politikai szerepet” vállalhat. Szintén egyensúlyoztak az önmeghatározás kérdésében, mondván, az MDF se nem kormánypárti, se nem ellenzéki, de támogatja a hatalom és a társadalom közti párbeszédet – ami ekkor még az elfogadottságukat segíthette. Az új „kvázipárt” ekkor még természetesen egy lassú, az állampárttal egyeztetett átmenetben gondolkodott, aminek az ünnepélyes keretét egy alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztása adhatta volna.

Alapítólevelükben az ún. harmadikutas értékek mellett tettek hitet, vagyis elvetették mind az állam, mind az egyeduralkodó nagyvállalatok elnyomására épülő társadalmi és gazdasági rendet. Gazdasági programot nem adtak, így azt sem részletezték, hogy miképp orvosolnák a tornyosuló nehézségeket: államadósság, nagyvállalati szektor veszteséges működése, tőkehiány, munkanélküliség. (→ 20, 46) Ha valami kirajzolódott a programból, akkor az a kis és középméretű termelők, vállalkozók, tulajdonosok országa – egy olyan vízió, aminek az 1980–1990-es évek fordulóján a nemzetközi gazdaság nemigen hagyott teret.

Az MDF a kisebbségben élő magyarok ügye mellett hangsúlyosan szólt a vidéki Magyarország felélesztéséről: olyan pillanatban jelentek meg, amikor erre a hívószóra megvolt az igény és érzé-

kenység, és más szereplők – például a pár hónapos fáziskésésben lévő kiskgazdapárt (→56) – még nem voltak a színen. Mivel a másik karakteres ellenzéki csoportosulást az MSZMP ellenségesnek tekintette, és eleve csak Budapesten, illetve a nagyvárosokban volt némi befolyása, vidéki városokban, kistelepüléseken az MSZMP-vel szemben a másik választásnak az MDF kínálkozott. Ennek is volt köszönhető, hogy gyorsan haladt a szervezetépítés is; néhány hónap alatt több száz helyi MDF-szervezet alakult. (TR)

Mikor kelt fel a *Nappali Hold*?

1990 októberében, az első önkormányzati választásokon az ellenzékbe szorult SZDSZ és Fidesz vereséget mért az MDF-re. (→25, 149, 155) Október 26-án estétől a benzinárak emelése ellen tiltakozó magánfuvarozók az ország nagy részében megbénították a közlekedést, és megkezdődött a taxissztrájk (→157), a jobboldali kormány első komolyabb válsága. A háttérben a kormányzat felkészületlenségéből adódó tehetetlensége állt az ország gazdasági válságával szemben. Milyen kiutat látott és talált ebben a helyzetben az az értelmiség, amely vállalta Magyarország irányítását? Az ötletszerű részmegoldások után a nagy tekintéllyel rendelkező költő-ideológus Csoóri Sándor vállalta elsőnek magára a szembenézést a mozgalom és a párt válságával. Kétrészes esszét jelentetett meg az általa szerkesztett lapban, a *Hitel*ben „Nappali Hold” címmel.

Csoóri vezéreszme után áhítozott a nemzetpusztulás rémét idéző helyzetben, amely összetartja a darabjaira esett „cserépországot”, ahol ő és társai ugyan kormányon vannak, mégis kisebbségben. Az „eszmét” pedig a stílus egységében látta: magyar stílus, magyar ember, magyar politika – foglalta össze jelszószerűen gondolatát. A magyar szellemi erők nagyszabású megszervezésében reménykedett, egy történelmi revízióban, a nemzeti sorscsapásokon felülemelkedni képes kultúrnemzet megteremtésében. Az ésszel létrehozható politikai nemzettel szemben a kultúrnemzet szóösszetételben vélte felfedezni az összetartozást. Ezzel szemben az idegenséget megbélyegző utalások is jelen voltak írásában: ezt a kommunistaság és az ehhez kapcsolódó liberalizmus jelentette.

S itt etnocentrikus kitételt is megfogalmazott: a marxizmushoz a zsidóság asszimilálódott leginkább – vélte. A szöveg nagy visszhangot, illetve botrányt keltett, és a Magyar Írószövetség szétszakadásához vezetett. Voltak, akik az antiszemitizmus visszatérését látták Csoóri szövegében. (A szerző a szabadelvű magyar zsidóság asszimilációs szándékát vélte felfedezni, amihez még parlamenti dobantót is ácsolt magának.)

Csoóri Sándor gondolatai Csurka Istvánnál és követőinél váltak virulenssé, fogalmazódtak át antiszemitizmussá, és vitték a Magyar Demokrata Fórumot a gyűjtőpárt irányából jobb felé. A magyar konzervativizmusban az Európához való felzárkózáshoz a Trianon-probléma előtérbe kerülése miatt a visszatérés programja társult. Visszatérés az 1945 előtti progresszívnek mondott keresztény-nemzeti kurzushoz, amely antiszemita, antikommunista és egyúttal antiliberális volt.

Mi volt ennek az oka? Egyrészt a magyar modern kereszténydemokrácia gyökértelensége, hagyománynélkülisége. Másrészt képtelensége a 19. századi mintájú kiegyezésre, a vereséggel való szembenézés helyett kilengése a bűnbakkeresés felé. Harmadrészt a párton belül a nemzeti liberálisok gyengesége.

Ugyanakkor Antall József fellépésére még oldódtak a feszültségek. Parlamenti felszólalásában fordulópontot ígért a kormány munkastílusában, a többi párthoz és érdekvédelmi szervezethez fűződő viszonyban. Szavaiból egy olyan válságkezelő intézményrendszer bontakozott ki, amely mindazokat magában foglalja, akik a hatalmon kívül állnak. Ezzel szemben a Népnemzeti Kör a hatalmon levők összezárását, egységes erővé kovácsolását, nem a konszenzuseresést, hanem programra épülő határozott és gyors kormányzati lépéseket követelt. Az MDF soron lévő kongresszusa (IV. Országos Gyűlése, 1990. december 15.) alaphangulatát ez a meggyőződés fejezte ki igazán. A párt liberálisai elszigetelődtek, a gyűlés a kormányzati centrum és a népnemzeti szárny kompromisszumával végződött, de ehhez szükség volt Antall József karizmatikus képességeire. Antall a szintézis, az egység megtestesítőjévé, már-már a párt egyik szimbólumává, ezzel a század Széchenyijévé vált, és ez megnyugvással és büszkeséggel töltötte el a küldötteket. Az új típusú érdekegyeztető intézményrendszer

lekerült a napirendről, de azt senki sem tudta megmondani, milyen lépésekkel lehet a következőkben közelebb jutni a fő cél, a széles alapokon nyugvó nemzeti középosztály megteremtéséhez. Márpedig ha ez nem sikerül, akkor mindegyre vagy a bukás, vagy egy erőszakos, demagóg, populista hatalmi berendezkedés lehet a válasz. (FI)

Miért lett bonyolult a választási rendszer?

A kerekasztal-tárgyalások résztvevői a választási rendszerről folytatott hosszadalmas vitában természetesen saját feltételezett érdekeikből indultak ki, olyan szisztéma elfogadására törekedtek, amely minél több mandátumot eredményez számukra a szabad választásokon. Nem volt egyszerű kompromisszumos megoldásokat találni, ráadásul többen menet közben ébredtek rá arra, hogy eredeti elképzeléseik nem is olyan kedvezők számukra, mint hitték. Elsősorban igaz ez az állampárti pozícióját éppen elvesztő-feladó MSZMP-re, amelynek már a tárgyalások előtt elkészült tervezete adta az alkudozás kiindulópontját.

Az MSZMP első tervezete szerint a mandátumok óriási többségét, 80%-át az egyéni választókerületekben lehetett volna megszerezni, a többit kompenzációs országos listáról, amelyre felkerülnek az egyéni körzetek fel nem használt szavazatai. Legerősebb pártként abban bízott, hogy országosan és helyben ismert jelöltjei révén így érheti el a legjobb eredményt. A felmérések és főleg az időközi országgyűlési választások eredményei azonban világossá tették, hogy tévesen kalkulált. (→ 109)

Eredetileg a szabad demokraták is kedvezőnek vélték a maguk számára, ha a mandátumok nagy többsége az egyéni választókerületekben szerezhető meg. Az SZDSZ támogatottsága csekély volt, viszont bíztak abban, hogy komoly vonzerővel rendelkező jelöltek tudnak felvonultatni. Ezzel szemben az ún. történelmi pártok (kiszagdzák, kereszténydemokraták, szociáldemokraták, néppártiak) a tisztán listás, arányos választásokat preferálták, hiszen a nevükön, illetve a múltjukban rejlő presztízsen kívül nem támaszkodhattak sok egyébre. (→ 145) A Fidesz is tartott az egyéni mandátumok nagy többségén alapuló rendszertől, mivel mint az

ifjúság szervezete (→78) inkább kedvező általános megítélésére, mintsem jelöltjei személyére támaszkodhatott.

Ily módon az Ellenzéki Kerekasztal szervezetei között is jelentős érdekütközések voltak. Végül kiinduló alapként a Magyar Demokrata Fórum kétfordulós, vegyes választási rendszerre vonatkozó indítványát fogadták el, amely leginkább a nyugatnémet szisztémára hasonlított. Eszerint fele-fele arányban lehetett volna listáról, illetve egyéni kerületekből mandátumhoz jutni. Az MSZMP saját érdekeit és a rohamos változásokat mérlegelve többször változtatott stratégiáján. Elfogadta a fele-fele megosztást, de az egyéni kerületek és a területi listák mellé országos kompenzációs listát is igényelt, amelyre nem szavaz senki, viszont arról az egyéni kerületekben és a listákon mandátumszerzésre fel nem használt ún. töredékszavazatok alapján lehet parlamenti helyekhez jutni. A pártok számára e javaslat annyiban lehetett vonzó, hogy felkínálta elitjük számára a biztos bejutás esélyét. Az MSZMP az ellenzék megosztottságát remélve ahhoz is ragaszkodott, hogy a második fordulóba az egyéni kerületekben három, ne csupán a két élen végzett jelölt juthasson be. Úgy tűnt, hogy ennek alapján hozzávetőleg arányos, bár az erősebb pártokat inkább támogató rendszer jöhet létre.

A választási rendszer kialakításában fontos szerepet játszott az ország kormányozhatóságának szempontja is. A korlátok állítását a várhatóan rengeteg új párt indulása és a koalícióalkotás várható nehézségei indokolták, hogy csakis érdemleges támogatottságú pártok kerüljenek a parlamentbe. Feltételeket szabtak a területi és országos listák állításához kellő számú egyéni jelölt indításában, a négy százalékos parlamentbe jutási küszöböt állapították meg a pártok számára, az egyéni jelöltek indulását pedig 750 ajánlószerződés begyűjtéséhez köthették. Igencsak bonyolult, a laikusok számára nehezen átláthatóvá sikeredett a töredékszavazatok mandátummá alakításának módja – igaz, ezzel a választóknak nem is akadt dolguk.

A bonyolult választási szisztéma minden elemének kidolgozása és megvitatása időigényesnek bizonyult, márpedig a támogatottságát folyamatosan veszítő MSZMP a minél korábban megrendezendő választásokat szorgalmazta. (→218) Türelmetlensége oda vezetett, hogy elfogadta az ellenzék számos javaslatát. Hátravolt azonban a tervezet parlamenti elfogadtatása, márpedig a hivatalban

lévő képviselők berzenkedve fogadták, és módosítási javaslataikkal bombázták a tárgyalóasztalnál kialakult megoldást. Az újabb kompromisszumok nyomán a választási rendszer aránytalanabbá, és az erős pártokat támogató jellegűvé vált. Az egyéni választókerületek számát 176-ra emelték, a területi listás mandátumok száma 152 maradt, az országos kompenzációs listáról szerezhető helyek száma 58-ra csökkent.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a kerekasztal-tárgyalások résztvevői egy átalakulóban lévő politikai rendszerben és gyorsan változó erőviszonyok között dolgozták ki a választási szisztémát, így legfeljebb sejtéseik lehettek arról, hogy milyen megoldás lesz számukra kedvező. A koncepciózus és minden elemében koherens rendszerre törekvés ugyan megjelent a tárgyalási folyamatban, de végső soron az érdekeknek megfelelő alkuk vezették a kompromisszumos megoldásokat. Biztosítékok és kiegyensúlyozó elemek sora került be a rendszerbe, amelyek nyomán a demokratikus parlamentarizmus működtetésére alkalmas, a kormányozhatóságot támogató, ugyanakkor az arányosságot még kiegyensúlyozott erőviszonyok mellett is legfeljebb hozzávetőleg garantáló rendszer jött létre. (RZ)

Hogyan lett liberális párt a Szabad Demokraták Szövetsége?

A demokratikus ellenzéknek nevezett ellenzéki csoport 1988 őszén több súlyos dilemmával is szembe kellett nézzen. Egyrészt azzal a belső problémával, hogy az év tavaszán megalakított laza szervezet, a Szabad Kezdeményezések Hálózata (→ 64) nem működtethető hatékonyan. Az ún. bázisdemokratikus elvekből előre megjósolható problémák – a hosszas viták és a döntésképtelenség – menetrendszerűen meg is jelentek. Így felerősödtek azok a törekvések, amelyek egy pártszerűbb formát céloztak. Mivel eddigre a „grósznoszty” lendülete is megtört, alapvetően helyes helyzetértékeléssel, úgy ítélték, hogy eljött a cselekvés ideje.

Az MDF újabb lakitelki zászlóbontása (→ 82) után a fenti helyzet azzal is fenyegetett, hogy a demokratikus ellenzék kiszorul a politikai folyamatok alakításából. A nyilvánossághoz nem igazán hozzáférő hálózat alig ütötte át a közönség ingerküszöbét, markánsabb,

határozottabb megjelenésre volt szükség, amelyet az állampártnak is számításba kell vennie. Az MSZMP vezetése eleve ellenségesen kezelte a radikális elképzeléseiket (→143), és arra törekedett, hogy ne is adjon nekik teret. Az MDF – illetve a történelmi pártok kezdeményeinek – megjelenésével (→145) pedig annak a belső-külső nyomásnak is eleget tehetett, hogy párbeszédet folytasson a társadalom pártonkívüli erőivel is. Ráadásul e csoportokkal egy, az MSZMP vezető helyzetét is biztosító megegyezés sem tűnt lehetetlennek 1988 őszén.

Ilyen előzmények után került sor – a kisgazda újjászerveződéssel (→56) nagyjából egy időben – a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) megalapítására. A pártszerű – de magát egyesületi vagy párttörvény híján nem pártnak nevező – formációval egyet nem értők kitartottak a hálózat mellett, ám a politikai arénába az SZDSZ volt képes betörni. Nem pártelnököt választottak, hanem kilencfős ügyvivő testületet, amelyben eltérő politikai törekvések jutottak képviselőhöz. Az ekkor elfogadott Elvi nyilatkozat is igyekezett megőrizni azt a lehetőséget, hogy az SZDSZ sokféle demokratikus hagyományt fogadhasson be. Így magyar progresszióról beszélt, amelybe a forradalmi hagyományok (1948, 1918 és 1956) mellett a reformkori és a dualizmus kori liberalizmus, vagy a századelő polgári radikalizmusa éppúgy belefért, mint a Horthy-kor népi írói mozgalma, Rákosi Mátyás és Kádár János reformer ellenzéke. Az eszmei örökség gyökerei természetesen az 1980-as évek demokratikus ellenzéki szerveződésében futottak össze.

Az 1988-as SZDSZ nem volt minden ízében liberális: a modernizáció, a szabadság értékei nagy hangsúlyt kaptak, de ez elsősorban abban jelentett közös nevezőt, hogy az átmenet célja egy szabad szerveződésen, a részvétel szabadságán alapuló polgári demokratikus politikai rendszer létrehozása lehet. Saját múltjuk is ebben volt meghatározó: az emberi jogok védelme és garanciáinak biztosítása a hatalommal szemben. Abban már a párt alapítói sem voltak közös nevezőn, hogy e rendszer társadalmi-gazdasági rendje nyugati – sőt amerikai vagy nyugat- vagy észak-európai – mintákat kövessen, vagy – ahogy a Szegények Támogató Alappal vagy az szakszervezeti formációhoz, a Ligához fűződő kapcsolatuk mutatata – baloldali értékeket, társadalmi igazságosságot, esélyteremtést

képviseljen. Így az Elvi nyilatkozatban mind a jóléti állam követelménye, mind a valódi, tartalmas, demokratikus munkáshatalom kívánalma is szerepelt. Ekkor ugyanis a két értékrendet ötvöző szociálliberális vonulat – ezt képviselte például Szabó Miklós és Kis János – tűnt a legerősebbnek. Ugyanakkor az SZDSZ az Elvi nyilatkozatának megfelelően úgy kezelte a párton belüli irányzatok létezését, mint egy párt természetes állapotát.

Az, hogy a párt végül gazdaságilag is liberális irányba sodródott, nem a tagság vagy a meghatározó vezetők felfogása indokolta elsősorban, hanem az, hogy 1989-ben az elméleti vitákon túllépve, a gyakorlati programalkotás már megkövetelte, hogy konkrét döntéseket hozzanak a baloldali társadalompolitikai célok és elvek és a válságkezelés, gazdasági rendszerváltás realitása között. 1989 áprilisában fogadta el az SZDSZ közgyűlése a csak *Kék könyvként* emlegetett dokumentumát, amely *A rendszerváltás programja* – *SZDSZ 1989* címet viselte. Ezzel az SZDSZ elkötelezte magát a modern piacgazdaság megteremtése mellett, és figyelmeztetett, hogy az 1989-ben sokak számára kedves „vegyes gazdaság” modellje a nyugati világban nem létezik, nem reális, az átalakulás pedig nemcsak hosszú lesz, hanem várhatóan áldozatokkal is jár, és lesznek vesztesei, ellenérdekeltjei. A párt ezzel nem adta fel a társadalmi szolidaritás eszméjét, a leszakadókra, a „gazdálkodás versenyében alulmaradókról” való gondoskodás kötelezettségét, de az ilyen intézmények helyét a gazdaságon kívül látta.

A rendszerváltás időszakának nemzetközi folyamatai, a „washingtoni konszenzus” néven emlegetett gazdasági recept ekkori egyeduralma, az Egyesült Államok mind erősebb befolyása a régióban szintén olyan kényszernek bizonyult, amely liberális-neoliberális irányba tolta az SZDSZ álláspontját. (TR)

Voltak-e sztrájkok a rendszerváltás idején, és milyen sztrájk törvény született?

A sztrájkok a szocializmus évtizedeiben is időnként megjelentek Magyarországon. Ez nemcsak az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követő időszakra igaz, hanem a későbbiekben is egy-egy nagyobb áremelési hullámhoz kapcsolódva, a 70-es és a

80-as évtizedben is, igaz, szórványosan, megjelentek különböző formájú munkástiltakozások, amelyekről a hatalom nem hozott nyilvánosságra hírt. A rendszerváltás időszakában, 1988-ban már olyan sztrájkok zajlottak, amelyekről a közvélemény is értesült, és amelyek az ipar, a felsőfokú oktatás területét érintve sikerrel zárultak. Ekkor úgy tűnt, hogy a lengyelországihoz hasonlóan (→49) nagyobb sztrájkhullám bontakozhat ki, és az kapcsolódhat politikai követelésekhez is, azonban végül a kialakuló három, egymástól eltérő típust megjelenítő sztrájkok végül is csupán „kipróbáltak, tesztelték” a hatalom reakcióit.

Az 1988. évi sztrájkok sorát a Mecseki Szénbányák Vállalat Pécsbánya üzemi István-aknájában 1988. augusztus 23-án kirobbant – a hagyományos munkabeszüntetés jegyeit magán viselő, 20 órát tartó és augusztus 24-én zárult – leállás indította el. A bányászok a bányászhuségnapi jutalom tervezett csökkentése ellen tiltakoztak, továbbá kiemelt bérezésük fenntartását és a kedvezőbb adózást követelték egy olyan időszakban, amikor már nyilvánvalóvá lett, hogy a bányászat Magyarországon a korábbi formájában és méretében nem tartható fenn. A tárgyalások a Bányaiipari Dolgozók Szakszervezetének budapesti székházában zajlottak, ahol a hatalom gyorsan engedett, és így azok a dolgozók szempontjából sikerrel zárultak, a húségjutalmat változatlan formában kifizették. Ugyanakkor Grósz Károly, az MSZMP főtitkára, a szeptember 1-jei bányásznap ünnepén úgy fogalmazott, hogy a kormány ellent fog állni a „zsarolásnak”.

Más típust képviseltek a Kner Nyomda, a Granvisus, valamint KERIPAR dolgozóinak munkabeszüntetései, mivel azok a gazdasági vezetés személyéhez, a vállalati önállósághoz kapcsolódtak. A sorban elsőként sikerrel zárult a békéscsabai Kner Nyomda dolgozóinak egy-, majd ötórás sztrájkja augusztus 26-án és 29-én, amelyekkel egy bünvádi eljárás alá vont igazgató eltávolítását követelték. Augusztus 31-én a Granvisus Látszerészeti Eszközök Gyára angyalföldi (budapesti) leányvállalata dolgozói követelték a leváltott igazgató visszahelyezését, szintén sikerrel. Két hét szünet után, szeptember 13-án a Mosonmagyaróvári Fémszerelvénygyár munkavállalói követelték a vezérigazgató leváltását. Ez a munkabeszüntetés is sikerrel zárult, mivel néhány nap múlva a vezérigaz-

gatót leváltották. Október 20-án a Kereskedelmi Berendezéseket Gyártó Vállalat (KERIPAR) szombathelyi gyárának dolgozói gyűlést tartottak, követelve vállalatuk önállóvá válását, és a cél elérése érdekében sztrájkot helyeztek kilátásba. Követelésük teljesült, mert másnap elfogadták a gyáregység önállósulását.

Más típusú volt a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara oktatói és hallgatói egynapos figyelmeztető sztrájkja szeptember 28-án, amely sokakban felidézte az 1956. október 16-i diákgyűlés követeléseit. A sztrájk az egyetemi autonómia megteremtését és a felsőfokú oktatás finanszírozásának bővítését követelte. A résztvevők ígéretet kaptak arra, hogy követeléseiket a Művelődési Minisztériumhoz továbbítják.

1989-ben a meglóduló infláció során (→85) az augusztusban végrehajtott jelentős húsáremelés és a munkanélküliségtől való fokozatosan növekvő félelem dolgozói tiltakozásokat keltett, amelyeket a Szakszervezetek Országos Tanácsa sztrájkbizottsága támogatott, és 1989. augusztus 18-án közel egymillió munkavállaló vett részt a tiltakozó akcióban, amelyet a kormány szociális demagógiának és a szükséges reformok elleni fellépésnek minősített.

A munkabeszüntetések nyomán napirendre került a sztrájkjog törvényi szabályozása, annak biztosítása, hogy a munkabeszüntetések alkalmazása szabályozott és korlátozott legyen, és politikai célokra ne használhassák fel. Az MSZMP vezetése látva a kirobant sztrájkokat, félt a lengyelországihoz hasonló sztrájkhullámtól. A sztrájkjogot először a Munka Törvénykönyvébe iktatva akarták szabályozni. Ez ellen a Szakszervezetek Országos Tanácsa vezetése a nyomásgyakorlási lehetőségének a korlátozása miatt tiltakozott. Emellett az újonnan alakult Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete arra hivatkozott, hogy Magyarország 1957-ben aláírta a nemzetközi emberjogi egyezményeket, amelyek – többek között – biztosították a sztrájkjogot. Az ellenállás nyomán a kormány 1989 januárjában bejelentette, hogy önálló sztrájk törvényt terjeszt a parlament elé. A törvényjavaslat az előzetes viták során jelentősen módosult, és a már működő független szakszervezetek fellépésére az eredeti tervezettől eltérően liberális szellemű sztrájk-törvényre módosult.

A sztrájkjogot szabályozó 1989. évi VII. törvény, kihirdetve 1989. április 12-én, garantálta a munkavállalók részére a sztrájkjogot, rögzítette, hogy a szakszervezeteket megilleti a szolidaritási sztrájk megszervezésének joga, kimondta a tervezett sztrájk követeléseivel kapcsolatosan az előzetes egyeztetés kötelezettségét, és garantálta, hogy a jogszerű sztrájk időtartamát figyelembe veszik szolgálati időként. Az ekkor elfogadott sztrájktörvény hosszú évekig biztosította a munkavállalók számára – liberális szabályozással – a sztrájkok előkészítésének, lebonyolításának a lehetőségét, azok jogszerű végrehajtását. (BJ)

Miféle kiadványokat árultak az utcai standokon?

„Nem magyar specialitás az az összkép, amit ma a könyvstandokon láthatunk. Bécestől Párizsig és tovább rikolt a könyvsátraik, üzletek pultjain, olvasóállványain a bővli” – értékelte a könyvkiadás helyzetét 1989 decemberében az Írószövetség leköszönő elnöke, Cseres Tibor. A rendszerváltás időszaka a könyvkiadásban a filmgyártásnál (→195) vagy a színháznál (→167) jóval látványosabb változást hozott. 1989-ben ezen a területen – is – lényegében megszűntek a korlátozások, a könyvpiacra pedig jóval kisebb tökével is be lehetett szállni a siker reményében. A *Népszava* a szexhullám és a reformbiznisz konjunktúráját kárhoztatta, amellyel az igényes irodalom nehezen állta a versenyt.

A három legnagyobb példányszámú, 1989-ben kiadott hazai könyvből kettő is erotikus tárgyú volt: D. Szabó László, alias Sartore di L. *Pornóasztár volt önagysága* című regénye – az „Erotikus Könyvek” sorozat része – 210 ezres példányszámot ért el. A könyv sikere nyomán még ebben az évben azonos címmel elkészült az első magyar pornófilm is (a korábban itt készült pornókat külföldi rendezők forgatták) Laury Lynn-nel a főszerepben, amolyan Emmanuelle-stílusban: sok összekötő jelenettel és kevés, kevésbé látható akcióval. Zalatnay Sarolta Ciccioletta-könyve (*Ciccioletta, a szexciklon*, 200 000 példány) tényirodalomnak, riportkönyvnek is beillett. Az addig tiltott pornográfia olyannyira ellepte a trafikok és könyvárusok pultjait, hogy egy kereszténydemokrata kezdeményezésnek sikerült elérnie, hogy 1990 márciusában, pár héttel a válasz-

tások előtt (→17) az Országgyűlés betiltotta a pornográf kiadványok nyilvános terjesztését. Ennek kapcsán a meztelenség ábrázoló erejét előszeretettel felhasználó Jancsó-filmek forgatókönyvírója, Hernádi Gyula azt vetette fel: elképzelhető, hogy „a testi szerelem problémáit szőnyeg alá söprő kommunista prudéria után, most vajon egy ellenkező előjelű vallásos neoprudéria ideje következik?”

Jól fogytak az immár példányszám-korlátozás és „ízlésvédelem” nélkül nyomható régi-új bestsellerek, így Erdős Renée, Courths-Mahler, Claire Kenneth könyvei. Közülük a legnagyobb – 200 ezres – példányszámot utóbbi könyvei (*Éjszaka Kairóban; Randevú Rómában*) érték el, de még ezzel sem jártak Robin Cook népszerűségének a közelében: a *Járványt* 390 000, a *Halálfélelem* című regényét 293 000 példányban adták ki. Közéjük ékelődött Archibald Cronin egyik regénye. A magyar lektűr iránt némileg enyhébb, de még mindig hatalmas érdeklődés mutatkozott. Leslie L. Lawrence két kalandregénye (*A megfojtott viking mocsara; A suttogó árnyak öble*) is top 10-es lett a hazai szerzők közt 173 ezer, illetve 132 ezer példánnyal, de Evelyn Marsh orvoskrimijéből (*Halál a műtőasztalon*) is 160 ezret nyomtak. Vavyan Fable sikere (*Ki feküdt az ágyamban?*) is azt mutatja, hogy a rendszerváltás idején érdemes volt angol művésznévvel a közönség elé állni. A bestsellerek között csak a Hód-történetek írója, Mattyasovszky Jenő publikálta detektívstóriáját saját néven.

Ahogy a filmek között megjelentek, a könyvpiacon is betört a politika és a tényirodalom. Feltűntek olyan politikai füzetek – például 1989 elején a reformkori címmel azonos *Országgyűlési Tudósítások* vagy a *Szabad Demokraták* című pártlap –, amelyeket forgalmasabb aluljárókban lehetett elcsípni. A könyvstandokon pedig egyre gyakoribb látvánnyá vált az addig elképzelhetetlen Nagy-Magyarország-térkép. A tényirodalom legkapósabb változata az eltitkolt, kibeszéletlen történelem kiadása volt – meg persze a leleplező irodalom. Az egyik ilyen kiadvány Ion Mihai Pacepa, az Egyesült Államokba emigrált román hírszerző tiszt életrajza volt, de a legnagyobb sláger mégiscsak az év elején „népfelkelésnek” elismert (→26) 1956-os forradalom története lett. Így kapkodták el Aczél Tamás és Méray Tibor közös könyvét (*Tisztító vihar*), illetve a Méray által írt *Nagy Imre élete és halála* című könyvet, és Bill

Lomax – azaz Bali Sándor, a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács titkárának – összefoglalóját. Ezek korábban csak Nyugaton jelenhettek meg. Szintén 1989-es a Tóbiás Áron által szerkesztett *In memoriam Nagy Imre*. Látható tehát, hogy az 1956-os forradalom kapcsán az egyik legfőbb törekvés az volt, hogy megteremtsek a kivégzett miniszterelnök társadalmi emlékezetét, amit ünnepélyes keretek között Nagy Imre újratemetése (→243) látott el.

1989-ben az év botránykönyve cím Bokor Imre *Kiskirályok mindérban* című írását illeti. A mérnök ezredes által a Magyar Néphadsereg vezetőinek visszaéléseiről írt bestseller a szerzőt és a legnagyobb kiskirályt, Czinege Lajos volt honvédelmi minisztert is elsodorta. Bokort a „régii” reflexeknek megfelelően nyomban nyugdíjazták, ám a könyvben foglalt szaftos történeteket – a Czinege Lajos által állami pénzezen létesített magán-vadászrezervátum, a részegen a minisztériumi pátemoszterben órákat keringő miniszterhelyettes ügye stb. – sem lehetett válasz nélkül hagyni. Parlamenti vizsgálóbizottság állt fel, Czinegét megfosztották tábornoki rangjától. Bokor megpróbálta kihasználni a könyvével szerzett ismertséget, de a Vállalkozók Pártjának színeiben választóköri körzetében csak az ötödik helyen végzett. Példányszámban azonban megelőzte Bokort Moldova György (*Abortusz-szigetek* – 256 000) és Ember Judit (*Menedékhely 1956* – 151 000) tényfeltáró riportja is.

Mindezt persze a könyvkiadás liberalizálása tette lehetővé. 1989-ben megszűnt a Kiadói Főigazgatóság, amely az addig működő alig kéttucatnyi kiadó éves terveit begyűjtötte és jóváhagyta. A könyvkiadók is gombamód szaporodtak, és immár több kisvállalkozás ontotta a kiadványokat. Míg a könyvstandokon tarolt a lektúr és a korábbi tabu, az állami könyvértékesítés súlyos válsággal küzdött. Standokra épp azért volt nagy szükség volt, mert a magyarországi könyvesbolthálózat kifejezetten alulfejlett volt. A korábbi terjesztési rendszerben pedig a kiadóktól minden – politikai és művelődéspolitikai érdekből megállapított – példányt át kellett venni. Így viszont hatalmas – körülbelül 3 milliárd forint – értékű eladhatatlan raktárkészlet is felhalmozódott. (TR)

Miért lett háromszögetű a Nemzeti Kerekasztal, és hány szintje volt a tárgyalásoknak?

„A megújuló népfrontmozgalom nem tud azonosulni a kerekasztal kétszögesítésével” – fejtette ki a Hazafias Népfront (HNF) szemszögéből álláspontját Kukorelli István a *Magyar Nemzet*ben 1989 májusának második felében. A szerző – a HNF akkori ügyvezető elnöke – az ebben az időszakban kialakult „patthelyzetről” írt: az MSZMP hiába kísérletezett az ellenzéki oldal megbontásával, kétoldalú megbeszélésekkel. (→129) Ugyanakkor az Ellenzéki Kerekasztalnak sem sikerült elérnie, hogy az MSZMP csakis velük szemben üljön le, és tárgyaljon az átmenetről. (→133)

Ha már elkerülhetetlenné vált, hogy az ellenzékkel egy asztalhoz üljön, akkor az MSZMP más felállású kerekasztalt akart: olyat, amelynél nemcsak a nyolc – majd kilenc – ellenzéki szervezet ül, hanem más, vele szót értő csoportosulások is. Egyrészt mindenképpen be akarták vonni harmadik tárgyalófélként a többmilliós taglétszámú szakszervezeteket, míg másokat tanácskozási joggal hívtak volna meg.

Ezt az EKA pártjai érthetően nem akarták, hiszen az ebbe a körbe tartozókról világos volt, hogy az MSZMP helyzetét erősíteniék a tárgyalásokon. *„Az Ellenzéki Kerekasztal véleménye szerint az erre az oldalra szóba jöhető szervezetek valójában a régi politikai rendszerből maradtak vissza, s továbbra is az MSZMP-től függnék. Vezetőik többsége az MSZMP KB tagja, illetőleg még a káderhatáskör szerint, az MSZMP előzetes jóváhagyásával kapták kinevezésüket”* – érveltek.

Azonban e kérdésben az MSZMP nem engedett, a tárgyalások megkezdése pedig már az ellenzéknek is érdeke volt. Így fogadták el azt, hogy az ún. harmadik oldal – egyetlen, közös – szavazati joggal vegyen részt a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain. (→19) Azon túl, hogy ez azt jelentette, hogy a különféle társadalmi szervezeteknek egymással is egyetértésre kellett jutniuk, azt is kikötötték, hogy a „fő tárgyaló felek” megállapodását nem fogják megakadályozni. A Szakszervezetek Országos Tanácsán (SZOT) felül ide „nyert felvételt” a Hazafias Népfront, a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége, a Magyar Nők Országos Tanácsa, a Magyar Demok-

ratikus Ifjúsági Szövetség, a Münnich Ferenc Társaság (→98) és a Baloldali Alternatíva Egyesülés.

Persze – más szinten, az EKA-n belül – az is vitakérdés volt, hogy kik ülhetnek ellenzéki oldalról asztalhoz. A „nyolcak” június elején egy újabb történelmi pártot – a Kereszténydemokrata Néppártot – ugyan még befogadtak, de a további jelentkezők előtt elzárkóztak. Így sem más történelmi pártok – mint a Magyar Függetlenségi Párt (az 1947 végén felszámolt ún. Pfeiffer-párt) vagy a Független Magyar Demokrata Párt (az 1949-es népfrontválasztásokon is indult Balogh-párt), sem olyan politikai áldozatokat képviselő szervezetek, mint a Magyar Politikai Foglyok Szövetsége (Pofosz) és a Recski Szövetség nem kapott meghívót. Mindez nem alapult semmiféle EKA-ban vagy az NKA-ban elfogadott szabályozáson, hanem a körön belül lévők érdeke diktálta így, nehogy elveszítsék együttes tárgyalóképeségüket. Olyasfajta választói felhatalmazása pedig sem a kilenceknek, sem a kívül rekedteknek nem volt, amely erről dönthetett volna.

Az így háromszögletűvé lett Nemzeti Kerekasztal végül három szinten ült össze. Legfelső szintje a plenáris tárgyalás volt. A végleges megállapodásnak itt kellett megszületnie, de azt alsóbb szintű fórumokon készítették elő. Az NKA napirendjén jogi-politikai és gazdasági ügyek szerepeltek – ezek alapján jött létre az NKA két középszintű bizottsága. Azonban a hat politikai témakörben albizottságokat hoztak létre: az alkotmányos kérdésekre (alkotmánymódosítás, köztársasági elnöki intézmény, Alkotmánybíróság) (→194), a politikai pártok működésének szabályozására, a választási rendszer kidolgozására, a büntetőjogi kérdésekre, a tájékoztatási törvény megalkotására és végül az erőszakos megoldások elleni jogi garanciák kimunkálására. (→117), A gazdasági kérdésekben pedig szintén hat albizottság alakult, például a gazdasági válság kezelése, a tulajdonviszonyok, a szociális válság kezelése, a földkérdés témájában. Ez azt is jelentette, hogy az érdemi viták alsóbb szinteken zajlottak, nagyobb nyilvánosságot viszont csak az ún. plenáris ülés kapott. Mindennek nyomán a politikai történetek iránt érdeklődők is nehezen követhették a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásait, és nem vált lehetővé, hogy a megállapodást a közvélemény magáénak érezze, és ne „titkos alkuként” értelmezze. (TR)

Hogyan alakult a tárgyalásos átmenet résztvevői és az Országgyűlés viszonya?

Az 1985-ben a kötelező kettős jelöléssel megválasztott Országgyűlés (→36) összetétele egy-két kivételtől eltekintve az MSZMP és a Hazafias Népfront embereinek „túlzott” sikerét hozta. A párttagok aránya nagyobb volt, mint az előző három választáson, a 387 képviselőből 288 fő, azaz 74,42%. 1988-tól a drámai mélyülő válság aztán megrendítette, önvizsgálatra készítette és megosztotta a képviselők nagy részét is.

Az Országgyűlést éles támadások érték a bős–nagygyarosi vízlepcső építésének (→176) támogatását követően. Ezután sorozatos akciók indultak a képviselők visszahívására, amelynek következtében többen megfutamodtak. A parlament legitimitása is megkérdőjeleződött, mondván, hogy a képviselőket nem demokratikus körülmények között választották meg. Az MDF az Országgyűlés feloszlátását és egy alkotmányozó nemzetgyűlés megteremtését követelte. Az Új Márciusi Front (→207) is kivette volna az alkotmányozást a parlament kezei közül. Lengyel László 1989 márciusában rezignáltan így fogalmazott: „A függöny már 1988-ban legördült a parlament mögött. Az utójáték sajnos olyan volt, mint a színpad, tragikus.” Schmidt Péter politológus másként érvelt a *Hitel* című független folyóiratban. Azt hangsúlyozta, hogy a magyar társadalom politikai szerkezete kialakulófélben van. Ebben a helyzetben korai lenne arra kényszeríteni az embereket, hogy politikai alternatívák között válasszanak. Ennek ki kell jegecesednie, egyébként is meg kell hozni fontos törvényeket a választás előtt, és ehhez idő kell.

Az MSZMP elég befolyással rendelkezett ahhoz, hogy működésben tartsa az Országgyűlést. Belekezdett a politikai intézményrendszer saját érdekeivel összhangban álló átalakításába, ennek keretében több törvényt hozatott, és megkezdte a parlament segítségével az új alkotmány kidolgozását. Az ellenzék azonban tárgyalásokra kényszerítette. (→163) A tárgyalások során az Országgyűléssel szembeni támadások alábbhagytak. 1989 őszére az időközi választások eredményeként nőtt az ellenzéki képviselők száma. (→109) A megállapodások törvénytervezetek formáját öltötték, az MSZMP és kormánya kötelezte magát arra, hogy a tervezete-

ket törvénné emeli a parlamentben. Közben megteremtődött a parlamenti kormányzás alapfeltétele, nevezetesen a kormányfő kijelentette, hogy kizárólag a törvényhozásnak veti alá magát és kormányát, többé nem függ az MSZMP-től. (→80) Az 1989. októberi meghosszabbított ciklusban a képviselők teljesítették kötelezettségeiket, és elfogadták a sarkalatos törvényeket. (→11) Egyes részletkérdésekben módosították azokat, de ez nem ment az egyezség felbontásáig.

Október 23. és a nemzeti szimbólumok vonatkozásában viszont konfliktus feszült az ellenzék és az Országgyűlés között. Az MSZP és parlamentje le kívánta zárni az átalakítást és annak menetrendjét, a radikális liberális SZDSZ–Fidesz-szövetség ellenben igyekezett minél nagyobb nyereséget elkönyvelni, és akadályt gördíteni Pozsgay Imre elnökké választása elé. Ez a referendum (→112) révén sikerült is neki.

Az Országgyűlés az utolsó hónapokban a kormány szövetségeseként megszavazta az 1990. évi költségvetést és az ezzel kapcsolatos törvényeket. Ugyanakkor a kormány is igyekezett az ellenzékkel való további konfliktusokat elkerülő rendszerváltó lépések megtételére. Például az Országgyűlés – név szerinti szavazással – döntött saját ciklusa, azaz 1990. június 8. előtti, március 16-i feloszlása mellett. 1990 januárjában meghozta a lelkiismereti és vallásszabadságról, az egyházakról, a Nemzeti Vagyonügynökségről, az egyéni vállalkozásokról, az értékpapírtőzsdéről, az országgyűlési képviselők jogállásáról, tiszteletdíjáról, a vagyonnyilatkozatról szóló törvényt stb. A sajtótörvény módosítása például azért vált szükségessé, hogy természetes személy is alapíthasson lapot. Az 1990. évi XVI. törvénnyel módosították az alkotmányt, miután a népszavazás úgy döntött, hogy a köztársaság elnökét az országgyűlési választásokat követően választják meg. A parlament azonban ragaszkodott a közvetlen elnökválasztáshoz. Az 1990. évi XXII. törvénnyel egy sor korábbi törvényt és törvényerejű rendeletet helyeztek hatályon kívül, vagy módosítottak a jogállamiság alkotmányos és deregulációs követelményeinek megfelelően. Például a megszüntették a Minisztertanács tanácsirányítási jogkörét. Az oktatási törvényről szóló 1990. évi XXIII. törvény lehetővé tette, hogy természetes személyek, egyházak, alapítványok is folytathassanak

oktatási tevékenységet, akár vállalkozási formában is. Fejlesztették a nevelési-oktatási intézmények önállóságát a felsőoktatási intézmények esetén a miniszteri hatáskör radikális csökkentésével. Biztosították az emberi és állampolgári jogokat, például a külföldön tanulás adminisztratív korlátainak megszüntetésével.

Németh Miklós kormányfő így nyilatkozott a Magyar Országgyűlésről: *„A parlament nélkül nem tartanánk ott, ahol most vagyunk. Olyan törvényeket alkotott, amelyek lerakták a modern piacgazdaság kiépítésének első pilléreit. Garanciákat teremtett a politikai jogok gyakorlásához, az egyesülési, a gyűlekezési, a sztrájk törvények megalkotásával. Kiterjesztette a szabadságjogokat a kivándorlási, az útlevéltörvényekkel, a büntető törvénykönyv és a büntető eljárás reformjával.”* (FI)

Változott-e valami a színházi életben?

Az 1940-es évek végén a magyar színházakat is államosították: a színházak négy évtizeden keresztül párt- és állami felügyelet alatt működtek. A „kultúra nem áru” kultúrpolitikai vezérelvnek megfelelően nem vártak el tőlük a gazdaságosságot, sokkal inkább a hivatalos világszemlélet közvetítését és a „népnevelés”, vagyis a kulturális élmények széles körű terjesztését. Így az államilag támogatott jegyárak mellett olcsó volt a színházba járás. A színházak ugyan maguk tervezték műsorukat, ám a műsorterveket központilag hagyták jóvá, így eleve nemigen terveztek olyan előadásokat, amely fennakadt volna az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága vagy az illetékes minisztérium rostáján. Nemcsak „politizáló színház” létezett azonban; a szórakoztatás, kikapcsolódás is elismert és kiszolgált igénynek számított, míg a politizáló színház a hatvanas évektől – a cenzúra ellenére – sem mindig a hatalom szája íze szerint működött. A színház jelentősége részben a magyar (közép-európai) hagyományokból eredt, amelyben az írók a „nemzet lelkiismereteként”, „nemzeti sorskérdések” megfogalmazóiként politikai szerepbe emelkedtek. Másrészt viszont az államszocializmus nyilvánosságának és értelmiségi politikájának sajátosságaiból – abból, hogy a nyíltan nem tárgyalható kérdéseket irodalmi alkotásokban, esetleg példázatszerűen bátrabban fel lehetett vetni; illetve abból,

hogy a pártvezetés fontosnak tartotta az értelmiség megnyerését, azt, hogy a nem párttag irodalmárok is kiálljanak az általános szocialista célok mellett.

Sajátos módon a rendszerváltás hatására ez utóbbi – az értelmiség kitüntetett, partneri szerepe – tűnt el a leginkább a rendszerváltással. Az írók, irodalmárok persze vállalhattak politikai szerepet – mint Csurka István az MDF vagy Eörsi István az SZDSZ színeiben –, de a közéleti töltetű darabok jelentősége lényegében elvesztett, hiszen 1989-től bármit meg lehetett vitatni a nyilvánosság más fórumain, így a sajtóban is. Ahogy Kerényi Imre, a Madách Színház akkori igazgatója fogalmazott: *„Ma ugyanúgy kell fellép-nünk, mint Nyugat-Európa bármely értelmiségijének, s a munkánk középpontjába nem a társadalomért vívott harcot, hanem a változó körülmények között élő embert kell állítanunk.”*

Ugyanakkor a színházak nem álltak át az 1949 előtti vagy a nyugati világra jellemző modellre: általános volt a vélemény, hogy a színházak nem képesek önfenntartó módon működni. *„Volt abban valami nagyfokú cinizmus, amikor úgy kezeltük a színházakat, hogy: nincs kultúrpolitika, itt a szabadság, azt tesztek vele, amit akartok, ehhez viszont semmit sem adunk. Ez a fajta szabadság nem szabadság. Ez maga a kitaszítottság”* – nyilatkozta 1990 nyarán az egri Gárdonyi Géza Színház igazgatója, Gali László. Végül több évtized múltán sem kerültek többségbe az üzleti alapon működő magánszínházak vagy alkalmi társulatok, hanem a csökkenő állami támogatást elsősorban az önkormányzati finanszírozás pótolta ki. Ráadásul a nézőközönség is eltűnedezett: részben azért, mert megfogyatkozott a mintegy kétszázezresre becsült színházi törzsközönség, akik korábban akár évi 10 darabra is jegyet váltottak, főleg anyagi okokból. Ez 1990 első felében 10-15 százalékos közönségvesztést eredményezett. 1990 szeptemberében a színházak még a régi (tanács) és az új (önkormányzat) fenntartó közötti bizonytalanságban kezdték meg a jubileumi, 200. magyar színházi szezont.

Az 1989/90-es évadot a *Népszava* kritikusa „átmeneti évadként” jellemezte. A színházi tervek készítésekor még fennállt az állami irányítás, az évad végén pedig már többpárti parlamentje és demokratikusan megválasztott kormánya volt az országnak. 1990 júniusában osztották ki a X. Országos Színházi Találkozó díjait, de

a fődíjat nem ítélték oda senkinek: „ennek az évadnak sem igazán kiemelkedő produkciója, sem igazán kiemelkedő munkát felmutató társulata nem volt. Színpadképes, nézhető előadások születtek, igazi szenzáció, az évadot meghatározó teljesítmény nem.” Schwajda György Csoda című darabjának József Attila Színházban bemutatott előadása és a Katona József Színházban előadott *Lulu* két-két díjat is kapott (női, férfi színészi és dramaturgiai díjakról volt szó), és Eörsi István *Interjúját* (Játékszín) is kitüntették. Schwajda darabjában egy megvakult betűszedőnek kell új életet kezdenie, küzdenie a mindennapok boldogságáért. Az Udvaros Dorottya által megformált végzetes nő története, a *Lulu* viszont klasszikus darab, Frank Wedekind 1894-es műve. Az *Interjú* főhőse Lukács György és maga a szerző, de az 1971-ben felvett életútinterjú által ihletett darab fő kérdései a magyar értelmiség rendszerváltás korabeli útkereséséről szóltak. (TR)

Milyen hatása lett a világútlevél bevezetésének?

Már az 1960-as évek karikatúráin is feltűntek a téliszalámival teli bőröndökkel Nyugatra induló magyar turisták, akik így próbálták meg a szűkös valutakészletüket egy kicsit a nyugati árszínvonalhoz igazítani. Ám abban az évtizedben még nemigen beszélhettünk tömeges nyugati turizmusról: az évtized elején néhány tízezen, az évtized vége felé is csak közel kétszázezren fordultak meg nyugati országokban. Ráadásul akkor még az is titkos volt, milyen szempontok alapján bírálják el az igénylők útlevélkérelmét – hiszen a megyei rendőr-főkapitányságok bárkitől megtagadhatták azt. Az 1970-es években már volt ismert jogszabály, és kétféle útlevelet osztottak: pirosat, ami a szocialista országokba volt csak jó, illetve kéket, ami Nyugatra is. A szocialista országok felé alapvetően szabadon utazhatott mindenki, míg Nyugatra csak háromévente – rokonlátogatásra kétévente – (később évente), és még az 1970-es években is elutasították a kérelmezők 4-5 százalékát. A kiutazók száma az 1980-as évek elején érte el a félmilliót, 1987-ben közel járt az egymillióhoz.

1987 végén új útlevél-szabályozást fogadtak el, amely eltörölte a kiutazási korlátozásokat. 1988-ban kis túlzással már mindenki any-

nyiszor mehetett Nyugatra – főleg a közeli Ausztriába, Németországba –, ahányszor csak akart és bírt. A vágyakat ugyanis erősen behatárolta a továbbra is szűk valutakeret. Ahogy Grósz Károly fogalmazott a Politikai Bizottságban: az útlevélügy innentől kezdve „nem állambiztonsági, nem biztonságpolitikai és nem is politikai kérdés, hanem teljes egészében pénzügyi, devizális és vámkérdéssé válik”. Minden állampolgár mindössze 19 ezer forintnyi összegből kellett gazdálkodjon három évre. Akkoriban egy osztrák schilling hivatalos árfolyama 4 forint körül volt, vagyis ez kevesebb mint 5000 schillinget jelentett. Ugyanakkor ezt akár hat utazásra is szét lehetett osztani, míg korábban a kiváltott valutát egy alkalommal kellett felhasználni. A hatalmas roham miatt azonban a keretet még 1989 során leszállították 50 dollárra. Az összeg forrását a határon mindig igazolniuk kellett a külföldre indulóknak. A családok persze kicsit sakkozhattak a szabályok keretein belül, ha videomagnóért (→ 158) indultak a bécsi Mariahilfer Strasséra. (→ 182) A szülők és két gyerek valutakerete mellett a nagyszülők is kiválthatták a maguk keretét, és ezenfelül az állampolgárok fejenként 2000 forintnyi valutát tarthattak maguknál törvényesen. Természetesen a valutát nem volt „kötelező” külföldön elkölteni, az ún. belső devizás boltok is kínáltak más áruházakban elérhetetlen „kincseket”.

A „világútlevél” bevezetése valóban robbanást hozott: 1988-ban 3 325 000 határátlépést rögzítettek nyugati irányban az előző évi 992 000 után. Persze nem az alpesi sítáborok teltek meg magyarokkal, hanem elsősorban az egynapos bevásárlóturisták dobták meg a számot. Ahogy azt a kormány is előre látta, a szabályozásnak nagyon súlyos gazdasági következményei lettek. Az adósságspirálban vergődő magyar államháztartás valutatartalékai kimerültek, és valós veszélyként lebegett, hogy az ország fizetéseképtelenné válik.

Ezzel együtt 1989 őszén új útlevéltörvényt fogadtak el, amely eltörölte a még élő korlátozásokat is. (TR)

Hogyan szabályozták a pártok működését és finanszírozását?

Már az egyesülési jogról szóló törvény (→ 69) vitája során fellelődött, hogy a pártokról is rendelkeznie kellene az Országgyűlés-

nek, de létezésük ellenére ekkor még nem született meg a politikai döntés a pártok engedélyezéséről. Erre az MSZMP Központi Bizottsága 1989. február 10–11-i ülésén szánta rá magát. Ugyanakkor fékezte is az átalakulást a destabilizálódástól való félelem, így a fokozatos és kiegyensúlyozott előrehaladás követelményét állította a közvélemény elé, és továbbra is fenntartotta a demokratikus szocializmus új hazai modellje megteremtésének célját.

1989 szeptemberére a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások (→163) eredményre jutottak. Ennek részeként foglalkoztak és fogadták el a pártok működésének szabályozását. Éles viták folytak a munkahelyi szerveződés kérdéséről, amely megosztotta az MSZMP vezetőit is. Még a tárgyalások előtt felvetődött a finanszírozás kérdése, hiszen állami támogatás nélkül a pártok nem működhetek. Németh Miklós egy 50 millió forintos keretet ajánlott fel. Az elosztás módjáról az ellenzékiek sokat vitatkoztak, de nem jutottak dűlőre. A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások alatt vetődött fel az MSZMP és szatellitsszervezetei vagyona összekapcsolódásának kérdése. Az ellenzék népszerű jelszava volt, hogy a többpártrendszer nem kerülhet többbe, mint az egypártrendszer, vagyis az MSZMP vagyonának és költségvetési forrásainak felosztásából kívánták kielégíteni a pártok igényeit. Ebbe bele is ment az MSZMP delegációja, és 1989-re végül is 100 millió forintot osztottak szét a bevallott taglétszám alapján. Ezzel ugyan a Fidesz, az SZDSZ, az MDF és a KDNP nem értett egyet, így az osztozás nem tükrözte a tényleges erőviszonyokat.

A pártokra vonatkozó szabályokat az Országgyűlés 1989. október 19-én fogadta el. Az 1989. évi XXXIII. törvény a pártok működéséről és gazdálkodásról a pártok rendeltetéséből indul ki. A párt „a népakarat kialakításához és kinyilvánításához, valamint a politikai életben való állampolgári részvételhez szervezeti kereteket nyújt”. A pártok az egyesülési jog hatálya alá kerültek, vagyis létezésük az alapjogok közé tartozott. Kritérium volt, hogy bejegyzett tagsággal rendelkezzenek, és bejegyzésükkor alávevessék magukat a törvénynek. Munkahelyen, tanintézetben nem hozhattak létre és nem működtethettek szervezetet. Ez különösen az MSZMP-nek, illetve az MSZP-nek volt csapásszerűen hátrányos, miután alapstruktúrája kifejezetten a munkahelyi szerveződésre épült. Az MSZP a mun-

kahelyről a lakóhelyre való átjelentkezés során veszítette el tagsága nagy részét. Ebbe a párt kénytelen-kelletlen belement, mert az SZDSZ–Fidesz népszavazási kezdeményezése (→112) eredménytelenségig kecsegtetett. Megállapodás született arról is, hogy a fegyveres erők és a rendőrség hivatásos állományának tagjai nem tölthetnek be a pártok országos és megyei szerveiben tisztséget, illetve a rendőrség szolgálati helyükön működő pártszervezetben vezető tisztséget. A párt társadalmi szervezatként működik tovább, ha egymás utáni két országgyűlési képviselő-választáson nem állít jelöltet.

A pártok vagyonának forrását illetően a törvény a tagdíjat, költségvetési támogatást, vállalkozások vagyoni hozzájárulását, a párt által alapított vállalkozások adózott nyereségét és az adományokat jelölte meg. Az állami vállalatok azonban ki voltak zárva az adományozásból. Az MSZMP állampárti múltja visszamenő jelentős vagyona ebben a felsorolásban nem volt benne. Ezzel tehát el kellett számolnia, amiről az Országgyűlés októberben döntött.

Az állami költségvetési támogatási összeg 25%-át egyenlő arányban az országgyűlési képvisellel rendelkező pártok között kellett felosztani. A fennmaradó 75%-ot a választási eredmények százalékában osztották szét a pártok között. Már itt szerepelt az 1%-os támogatási limit. A törvény előírta, hogy milyen gazdálkodó tevékenységet folytathat egy párt, és hogy éves pénzügyi kimutatását köteles közzétenni. Gazdálkodásának törvényességi ellenőrzését az Állami Számvevőszék (→205) végzi. Ezzel együtt a pártok alulfinanszírozása, választási költség-igénye teret nyitott a korrupciós jelenségeknek.(FI)

Hogyan változtatták meg a Büntető Törvénykönyvet?

A Büntető Törvénykönyvet 1989 során két alkalommal módosították. Először júniusban, ez egy kisebb jelentőségű korrekció volt, és az általános honvédelmi kötelezettségen belül a polgári szolgálat büntetőjogi védelmét biztosította. Aki megtagadta a hadkötelezettségen belül a polgári szolgálatot, háromévi szabadságvesztéssel volt büntethető, ám akit a katonai szolgálat megtagadása miatt elítéltek, az mentesült a büntetéstől és annak jogkövetkezményeitől. A második paragrafus a közveszélyes

munkakerülés büntetőjogi és szabálysértési eszközökkel való üldözését szüntette meg. A jogalkotó nemzetközi egyezségek-mányra hivatkozott, amely szerint senkit sem lehet kényszer-vagy kötelező munkára kényszeríteni. Bár a nemzetközi szerző-dést 1976 óta érvényesíteni kellett volna a magyar jogban, csak 1989-ben jutott a hatalom eszébe, amikor a munkanélküliség réme (→80) idehaza is realitássá változott. Lehetetlenné vált még a „közveszélyes” kifejezés is olyan körülmények között, amikor az emberek kényszerűségből nem dolgoztak. Egyben mindenkit, aki ilyen ítélet miatt szenvedett, mentesítettek alóla.

A második módosítás a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások (→133) nyomán került a törvényhozók elé. A Btk. módosításáról 1989. szeptember 27-én döntött az Országgyűlés. Például összees-küvés vádjával perbe lehetett volna fogni az Ellenzéki Kerekasztalt (→147) és valamennyi résztvevőjét, ezért ki kellett iktatni vagy meg kellett változtatni az összes olyan törvényi tényállást, amelyek révén elvben állam elleni bűncselekmény miatt indulhattak perek a tárgyaló felek valamelyike vagy akár mindegyike ellen. Nem ki-zárólag a Btk. volt érintve, hanem más jogszabályok is, amelyekben politikai természetű csapdák rejtőztek, például a rémhírterjesztés, a tiltott határátlépés és a sajtórendészeti esetek stb.

Új bűncselekmény keletkezett „*az alkotmányos rend erőszakos megváltoztatása*” néven, amit a köznyelv puccsnak nevezett, és ez a katonai eszközökkel való visszarendeződés vagy azzal való fe-nyegetés (→143) elleni védelmet szolgált. Az *összeesküvés* olyan szervezet létrehozása ellen irányuló bűncselekmény lett, amely az alkotmányos rend erőszakos megdöntésére irányul vagy ezzel fe-nyeget. A *lázadás* olyan tömegzavargás, amelynek célja az Ország-gyűlés, az Elnöki Tanács, a Legfelsőbb Bíróság, a Minisztertanács alkotmányos jogkörének gyakorlása erőszakkal való megakadá-lyozása vagy ezzel való fenyegetés. Bűncselekmény a lázadás elő-készületében a részvétel is. A *rombolás* politikai bűncselekmény abban az esetben, ha motivációja az állam és a társadalmi rend gyengítése. A *hazaárulás* Magyarország függetlensége, területi ép-sége, illetve más fontos érdeke ellen irányuló cselekmény. Emellett szerepelt a *hűtlenség* és *kémkedés*, az *államtitok* és *szolgálati titok megsértésének* kategóriája. Mindezekkel szemben a feljelentés el-

mulasztását is bűncselekménynek minősíti a Btk. Az *izgatás* kategóriánál bevezették azt a minősítést, hogy annak olyannak kell lennie, amely a köznyugalmat megzavarja. Ez kizárta azt, hogy hatósági intézkedésekkel szembeni elégedetlenség miatt valakit bűnvádi eljárás alá vonjanak. A *közösség elleni izgatás* és a *rémhírtérjesztés* akkor valósul meg, ha azt nagy nyilvánosság előtt követik el. Más szocialista ország elleni kémkedés kikerült a Btk.-ból, mert ezeknek az országoknak a köre változó, és a védelmet nemzetközi szerződésekkel kell megvalósítani.

Az egyes kategóriák esetében a büntetések így is súlyosak maradtak, általában 5–15 évig vagy életfogytig terjedő börtönnel voltak sújthatók. (FI)

Mikor kötötték meg a Suzuki-szerződést?

Az 1980-as évtized derekára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Magyarország külföldi és belföldi eladósodása, a beruházási források csökkenése, a lassú innováció szükségessé teszi új erőforrások bevonását a gazdaság fejlesztésébe. A külföldi tőkebefektetések növekedése azonban a szükségesnél lassabbnak bizonyult, részben a külföldi tőketulajdonosok félelme miatt az államosításoktól, amellyel szemben részben a beruházásvédelmi megállapodások nyújtottak garanciát, részben az új technológiák meghonosítását esetenként gátló COCOM-tiltások. Nem segítette a külföldi tőkebefektetők megjelenését az sem, hogy a KGST rendszerében megvalósuló „munkamegosztás” esetenként gátolta új termelési kultúra meghonosítását, például magyar vonatkozásban a személygépkocsi-gyártást. Ezért az első, személygépkocsi gyártására irányuló külföldi tőkebefektetésről szóló szerződés megkötése a rendszerváltozás időszakáig elhúzódott, annak ellenére, hogy a japán–magyar gazdasági kapcsolatok bővülése során már az 1970-es évtized második felében – Huszár István miniszterelnök-helyettes 1976 októberében Japánban tett látogatása során – felmerült egy magyarországi személygépkocsigyár megvalósítása japán technológia és tőke behozatalával. A tárgyalások sikerét elősegítette, hogy a 80-as évtized második felében felgyorsult a külföldi – többségében vegyes tulajdonú –

cégek magyarországi megjelenése, és számuk hamarosan túllépte a félezret. A külföldi befektetések bővülését segítette az is, hogy az 1988. évi VI. és XXIV. törvény – kihirdetve 1988. október 31. és december 31. – lehetőséget teremtett teljesen külföldi tulajdonban lévő vállalkozás működésére, és garantálta a külföldi befektetések teljes körű védelmét.

A hosszas előkészítő tárgyalásokat követően Budapesten, a Duna InterContinental Hotelban 1990. január 12-én Suzuki Osuma cégtulajdonos és Medgyessy Péter miniszterelnök-helyettes, valamint Lepsényi Iván, az Autókonszern ügyvezető igazgatója aláírta a Suzuki személygépkocsi-gyártó japán–magyar vegyesvállalat alapmegállapodását. A cég tulajdonosai a Suzuki Motor Corporation, az Itochu (IFC) és az Autókonszern voltak. A szerződés végrehajtásaként 1991. április 24-én létrejött japán többségi tulajdonnal a Magyar Suzuki Rt.

A személygépkocsi-gyártó vállalat gyára Esztergom-Óváros déli határában, a korábbi Labor Műszeripari Művek „C” telephelyén épült fel Csaba László tervei alapján 32 milliárd jentből (kb. 14 milliárd forintból). A gyár alapterülete 350 ezer m²-t, a szerelőcsarnok 33 ezer m²-t tett ki. A gyártósor a kor modern technikai színvonalát és munkakultúráját testesítette meg. A gyártelep a Budapest–Esztergom vasútvonalon saját vasútállomást is kapott.

Az első Suzuki Swift típusú személygépkocsi – amelyet Antall József miniszterelnök vezetett ki a szerelőcsarnokból – 1992-ben gördült le a szerelősorról. A termelés – amelyhez egyre jelentősebb részben járultak hozzá a magyar beszállítók – 1994-ben a kereslet növekedése miatt második, majd harmadik műszak beindításával bővült. A Suzuki-gyárban készülő különböző típusú és felszereltségű személygépkocsik értékesítése – a maguk megbízhatóságával és alacsony szervizigényével – évről-évre emelkedett. A kereslethez alkalmazkodva a termelés 2008-ban elérte az évi 300 ezer személygépkocsikapacitást.

A Suzuki gyártásának megindulása Magyarországon egy teljesen új iparág kialakításának az első sikeres lépése lett, amely nemcsak magas technikai színvonalon valósult meg, hanem egyúttal egy újfajta munkakultúra kialakulásának az egyik első lépcsője is lett. (B)

Miért a „Dunaszauroszt” ügye vitte utcára a legnagyobb tüntető tömegeket?

Úgy is kérdezhetnénk: miért éppen a Bős (Gabčíkovo) és Nagymaros között tervezett vízlépcső megépítése elleni tiltakozás lett a legalkalmasabb forma a rendszerrel való szembefordulás kifejezésére? Nyilvánvaló, hogy nem pusztán a környezetvédelmi kérdések iránti elkötelezettség vitte sorozatosan utcára az emberek tömegeit.

1988 volt igazán a tüntetések évada. Évtizedek után ekkor adódott alkalom arra, hogy az emberek tömegdemonstrációk alkalmával, viszonylag kockázatmentesen nyilváníthassák ki véleményüket. Az egyértelműen hatalmi-politikai jellegű megmozdulásokra elsősorban az 1848-as és 1956-os történelmi évfordulók adtak módot. A hatóságok ezekre egészen az 1989-es fordulatig meglehetősen gorombán reagáltak. (→190) Kivételes esetnek számított a romániai falurombolás és nemzeti elnyomás ellen, a hatalom hallgatólagos jóváhagyásával szervezett ún. Erdély-tüntetés (→66), amely a hazai belpolitikát közvetlenül nem érintette.

A „Dunaszauroszt” szimbólum lett: „a szocialista megalománia, az impotens egypárti parlament és az akarok, senkit és semmit figyelembe venni nem akaró ideologikus döntéshozás jelképe” (Rockenbauer Zoltán szavaival). Így válhatott mozgósító erővé a „Vízlépcsőt vagy demokráciát” jelszó. Különösen a Kádár Jánost menesztő 1988. májusi pártértekezlet (→38) után szaporodtak meg a vízlépcsővel kapcsolatos akciók, nyilatkozatok, értekezések, petíciók, népszavazási kezdeményezések, parlamenti felszólalások. Folyamatosan a politika napirendjén lehetett tartani a kérdést, mégpedig anélkül, hogy fel kellett volna tárni direkt politikai tartalmát. Így a hatalomnak sem kellett feltétlenül ellenséges tevékenységként kezelni a környezetvédő színekben feltűnő akciókat, jöllehet a megmozdulások nyilvánvalóan ellenzéki és rendszerkritikai színezetűek voltak. A kormány és a pártvezetés éppenséggel depolitizálni akarta, tisztán szakmai kérdésként igyekezett beállítani a nagyberuházás ügyét. Még akkor is ragaszkodtak ehhez a taktikához, amikor már egyértelmű volt, hogy képtelenség a hatalmi szóval meghozott döntéseknek érvényt szerezni a közvélemény

előtt. Hiábavalónak bizonyult a hivatkozás a Csehszlovákiával és az építésbe bevont Ausztriával megkötött államközi szerződésekre.

A vízlépcső ügyében könnyen egységfrontba tömörülő ellenzék számra szinte kínálkozott, hogy a tervezett építkezést a kommunista párt inkompetens kormányzati tevékenysége, a gazdasági csődhöz vezető ellenőrizetlen döntések nyilvánvaló példájaként jelenítse meg. Szinte „állatorvosi ló” gyanánt lehetett demonstrálni rajta, hová vezet az ellensúly nélküli hatalomgyakorlás. Ráadásul, ami politikai hibát el lehetett követni a vízlépcső ügyében, azt a hatalom képviselői el is követték.

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1988 júniusában felkérte a kormányt az ügy komplex áttekintésére, beleértve az építkezés esetleges leállítást következményeit is. A szaporodó tiltakozások a döntéshozókat nem készítették megvárásra, jóllehet az illetékesek beismerték, hogy a korábbi döntés súlyos terheket ró az országra, és a hatalom berkeiben is akadtak a megvalósításnak ellenzői, a tudomány képviselői is hangot adtak ellenvéleményüknek. Szinte provokációként hatott, hogy a Minisztertanács 1988. szeptember 7-én elfogadta Maróthy László miniszter előterjesztését, amely szerint minden körülményt figyelembe véve, a vízlépcső megépítése a legjobb megoldás. Öt nappal ez után került sor az 1956 óta legnagyobb, immár kifejezetten politikai jellegű tüntetésre az Országház előtt. A népszavazást követelő tömeg előtt Csengey Dénes tartott szónoklatot, a demonstráción egymást érték a politikai vezetést nyíltan támadó vagy gúnyoló, a demokráciát és többpártrendszert követelő feliratok és szóbeli megnyilvánulások.

Az Országgyűlés október 7-i ülésén lezajlott vitát, majd az azt követő „állva szavazást” a vízlépcsőről a televízió élőben közvetítette. A név szerinti szavazást váltották ki ezzel a szokatlan megoldással. Az egész ország láthatta, hogy Nyers Rezső kivételével az összes vezető politikus támogatta az építkezés folytatását az eredeti koncepció szerint. A parlamenti „győzelemmel” az MSZMP és a kormány újabb lépést tett a vereség felé. Elszalasztották az utolsó alkalmat arra, hogy méltósággal és a reformpolitika hitelét megerősítve vonuljanak vissza. Az ellenzék megérezte a helyzetben rejlő lehetőséget, és további akciókra került sor. Az október 30-ai tüntetés ugyan méretében elmaradt a szeptemberitől, de ennél

fontosabb volt, hogy megkezdték az aláírásgyűjtést a vízlépcsőről szóló népszavazás támogatására. Decemberre 70 ezer fölött jár a petíciót aláírók száma.

Alapvető változás csak 1989-ben következett be, miután május 10-én az Országgyűlés elfogadta, hogy Németh Miklós alaposan átalakítsa kormányát. Az új összetételű kormány első döntései között felfüggesztette a bős–nagygyarosi vízlépcső építkezését, vállalva az ezzel járó nemzetközi feszültségeket és várható anyagi konzekvenciákat. A lépés, amely már csak azért is indokolt volt, mert a népszavazási petíció aláíróinak száma meghaladta a százezret, nagyot javított a Németh-kormány presztízsén. (RZ)

Kik és mit búcsúztattak Kádár János temetésén?

A Kádár-rendszer valójában már 1988-ban véget ért. Az MSZMP 1988. áprilisi pártértekezletén létrehozták Kádár János számára a pártelnöki tisztséget, majd a párton belüli irányzatok előzetes alkuit felrúgva, kiszavazták a Politikai Bizottságból és a Központi Bizottságból is „Kádár embereit”. Kádár Jánosnak ettől kezdve már nem volt érdemi befolyása az MSZMP politikájára. Utolsó politikai fellépése 1989. április 12-ére esett, amikor váratlanul, már súlyos betegen, megjelent az MSZMP Központi Bizottságának ülésén. A KB-tagok számára megrendítő beszéde már nehezen volt érthető, gondolatai sokszor összefüggéstelenül csapongtak betegsége, novemberi kézműtétje és történelmi felelőssége között. Ám az világos volt, hogy az 1956-os forradalom leverésében és Nagy Imre kivégzésében játszott szerepe miatt hónapok óta vívódik lelkiismeretével. Az elmondott beszéd után a KB ülést be is rekesztették, májusban pedig – Kádár János beleegyezésével – a KB a csupán szimbolikus jelentőségű pártelnöki tisztségéről is leváltotta.

Két hónappal később Kádár János jelképes pillanatban hunyt el: azon a napon, amikor a Legfelsőbb Bíróság hatályon kívül helyezte a Nagy Imre-per vádlottainak ítéletét, és utólag felmentette a kivégzett – és mintegy három héttel korábban újratemetett – miniszterelnököt. (→ 243) A másnapi *Népszabadság*ban a pártvezetés nevében Nyers Rezső, Grósz Károly, Németh Miklós és Pozsgay

Imre közös nekrológjukban úgy méltatták életművét, hogy 1956-os szerepére, felelősségére csak homályos utalásokat tettek: „*Kádár Jánost fájdalmasan súlyos konfliktusokba sodorta az élet, a történelem. [...] Egy olyan korszakban vállalt emberfeletti közösségmentő feladatot, amikor erre nemigen akadt más vállalkozó*” – írták, azt is jelezve, hogy „*[a]z idő, s vele az MSZMP sok tekintetben meghaladta Kádár János politikusi életművét*”. Halála kapcsán számos hazai közéleti személyiség, nyugati és szocialista állam- és kormányfő is megszólalt, emlékezett pozitív hangon Bruno Kreiskytól Mihail Gorbacsovig.

A temetést a Magyar Szocialista Munkáspárt szervezte meg. Ravatalát az ún. Fehér Házban, a Központi Bizottság Duna-parti székházában állították fel, ahol a csendes gyászban hatalmas tömeg – Grósz Károly hatvanezer embert említett – várt a sorára, hogy búcsút vehessen Kádár Jánostól és a nevével jelzett korszaktól is. Az SZKP nevében Jegor Ligacsov érkezett Budapestre.

Július 14-én délután temették az – akkor még az 1956-ban megölt Mező Imre nevét viselő – Fiumei úti temetőben álló Munkásmozgalmi Panteonba. Grósz Károly még a ravatalnál tartotta rövid búcsúbeszédét, amelyben Kádár munkamorálját, erkölcsi tisztességét és szerénységét emelte ki, és hangsúlyozta, hogy nem kerülhető meg a tárgyilagos szembenézés a Kádár nevével jelzett időszak tanulságaival. A sírnál az MSZMP elnöke, Nyers Rezső, az Elnöki Tanács elnöke, Straub F. Brúnó akadémikus és Kollát Pál angyalföldi munkás, hajógyári lakatos csoportvezető mondott beszédet. Nyers méltatta az illegális munkásmozgalom harcosát, az „1956-os tragikus események” utáni „kompromisszumok robotosát”, a szövetségi politika, a társadalmi párbeszéd kibontakoztatóját az 1960-as években, a szerény, erkölcsös vezetőt és a nemzetközi enyhülés elkötelezett hívét. Straub F. Brúnó is hangsúlyozta szövetségi politikájának jelentőségét: „*Mert Kádár János szolgált. Előbb talán csak egy osztályt és egy pártot, majd a magyarság millióit, benünket, a nemzet párton kívüli többségét is.*” Hozzátette azt is, utalva a szocialista országok még stabilnak tűnő kommunista rezsimjeire (→52): ha nem Kádár vezet több mint három évtizeden át Magyarországot, és nem ad teret a reformpolitikának, akkor Magyarország nem lehetne az átmenet éllovasa: „*nem a demokratizálódás*

és a liberalizáció szép feladataival birkózna társadalmunk, hanem a legjobb esetben is csupán az elavult intézmények bontogatásával küszködnénk”. Kollát Pál tiszte pedig az volt, hogy a kádári önképhez szervesen hozzátartozó munkásidentitásnak adjon hangot. *„Érdeklődése a dolgozók iránt, felelősségérzete sorsunkért nem a hivatásos és fizetett politikus, hanem az osztályából kinevelődött, azt haláláig hűen szolgáló ember becsületessége volt”* – emlékezett.

A temetésen szintén hatalmas tömeg gyűlt össze, a *Népszabadság* beszámolóí szerint még órákkal annak vége után is helyeztek el virágokat a sírhelynél. Ez alkalommal természetesen a politikusi teljesítmény és erények méltatása kapott hangot – miközben akadtak sokan, akik személyes vagy családi tragédiáik, az 1989 előtt elszenvedett méltánytalanságok vagy a politikai rendszer gyűlölete miatt megnyugvással fogadták az 1956 utáni évtizedek névadójának halálát. (TR)

Kik és hogyan alapozták meg a médiaháborút?

1989-ben az elektronikus média jóval szűkebb kört jelentett Magyarországon a sajtónál. Mindenekelőtt a Magyar Rádiót és a Magyar Televíziót érthetjük alatta, amelynek három rádióadója (Kossuth, Petőfi, Bartók), illetve két televíziócsatornája volt ekkor. A mozikban pedig még vetítették a heti filmhíradókat. Ahogy a sajtó, ezek szerkesztősegei is pártállami irányítás alatt álltak, amely szintén megingott – igaz, 1988 nyarán leváltották a Magyar Rádió éléről a túl „engedékeny” Hárs Lászlót. Az elektronikus média és a központi hírszolgáltatás – vagyis a Magyar Távirati Iroda (MTI) – irányításáról azonban az MSZMP, illetve a Németh-kormány nem mondott le. 1988 decemberében döntöttek a Tájékoztatáspolitikai Tanács felállításáról, amelynek élére Pozsgay Imre államminisztert nevezték ki.

Az alternatívák is szaporodtak. A rádiózásban már 1986-ban megjelent a Danubius rádió – a kezdetben a balatoni turistáknak szánt német nyelvű adó 1989-ben már csak magyar műsorokat sugárzott. Természetesen százezrek ismerték a magyar nyilvánosság szabályainak nem alávetett, sőt a hivatalos hírszolgáltatásnak elmentmondó külföldi rádióadásokat, mindenekelőtt a Szabad Euró-

pa Rádiót is. Az 1980-as évek végén már a műholdas televízióműsorok is „betörték” Magyarországra, nemcsak parabolaantennák tűntek fel a házak oldalán, de nagyvárosokban, például a *Szomszédok* otthonában, Gazdagréten (→103) a kábeltelevíziózás révén jutott el az otthonokba a brit Sky Channel és a Super Channel.

1989 márciusában az elektronikus média piacát is liberalizálták: kimondták, hogy bárki alapíthat helyi és kereskedelmi rádiót, televíziót. Azonban a papírral szemben a frekvencia szűkös jóság volt és maradt, a pár hónap alatt beérkezett mintegy száz kérelem láttán az MSZMP elnökségének kérésére a kormány – 1989. június 22-én – frekvenciamoratóriumot rendelt el. Ez 1996-ig élt – a kereskedelmi televíziózás kezdetéig tehát a politikai csatározások, az ún. médiaháború küzdelmei is a meglévő erőforrások feletti irányításról szóltak. Az ekkoriban alakult Nap-Kelte TV is csak a Magyar Televízió beszállítójaként tudott működni.

1989 júliusában született MSZMP-döntés arról, hogy a Magyar Televízió és a Magyar Rádió felügyeletét egy országgyűlési bizottság lássa el. Ez a kerekasztal-tárgyalások (→163) idején még mindig azt jelentette, hogy egy MSZMP által dominált testület irányított volna a választásokig. Ez kiemelt kérdés volt akkor, hiszen a rendszerváltás módját és menetét meghatározó Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokról szeptemberig az MTV-ben csak a késő esti híradó sugárzott összefoglalókat a második csatornán. A rendszerváltás nagy médiaeseménye így semmiképpen nem ez lett „folytatásos teleregényként”, hanem Nagy Imre újratemetése (→243), illetve a köztársaság kikiáltása, amely alkalommal a legtöbb iskolában még a diákokat is a képernyők elé terelték.

A nyilvánosság, a tájékoztatás kérdései egy, az 1986-os sajtótörvényt felváltó információs törvény kérdésével a Nemzeti Kerekasztal egyik munkabizottsága foglalkozott. Ám még az ellenzéki szervezetek sem tudtak megegyezni arról, milyen testület felügyelje a közszolgálati médiumokat. Abban sem született megállapodás, hogy az új pártok milyen médianyilvánossághoz juthatnak, hogyan érhetik el a választókat. Ezért is 1989 végén újabb kormányzati koncepció született a Rádió, a Televízió és az MTI irányításáról. A Minisztertanács egy pártok és más tömegszervezetek (szakszervezetek, Hazafias Népfront, Magyar Kulturális Kamara)

delegáltjaiból álló testületet hívott életre. Ezt például a Magyar Demokrata Fórum átmeneti megoldásként elfogadta, az SZDSZ, a Fidesz, a kisgazdapárt és a szociáldemokraták viszont nem. Utóbbiak egy pártoktól független testület létrehozását szorgalmazták. Az így létrejött 15 fős felügyelőbizottságba ezért a liberális pártok és az MSZDP nem is nevezett ki tagokat, elvetették az MDF-nek azt a javaslatát is, hogy az Ellenzéki Kerekasztal tagjai közös jelölteket állítsanak. (→187)

A kormány ezzel egy időben az MTV élére kilenctagú Elnökséget nevezett ki. Ennek élére Nemeskürty István került, a többiek mind neves újságírók, szerkesztők és rendezők voltak. E grémium 1990 elején egy politikai műsor szerkesztésébe „szólt bele” alapvetően: a tévé legnépszerűbb hírműsorának főszerkesztőjét, Aczél Endrét az MDF-hez közelebb álló Pálffy G. István – egyben az Elnökség tagja – váltotta.

Az országgyűlési választások után a két legnagyobb párt az MDF–SZDSZ-paktum (→138) keretében a kormány alá tartozó médiumok működéséről és irányításáról is egyeztetett. Eszerint a Rádió és a Televízió elnökeit és két-két alelnökét a kormányfő javaslatára a köztársasági elnök nevezi ki – ez az adott helyzetben politikai kompromisszumot is jelentett: az MTV élére Hankiss Elemért, a Rádió vezetésére Gombár Csabát, míg az MTI irányítására Oltványi Ottót választották meg. A Televízió és Rádió felügyeletére pedig két 18 tagú bizottságot állítottak fel, amelyben csak a tagok harmadát jelölhették a parlamenti pártok, további hatot az érintett intézmények dolgozói, végül hatot különböző újságírói, írói, kulturális szövetségek és intézmények. Ez a megállapodás azonban nem megnyugvást hozott, hanem újabb heves küzdelmeket a „média-egyensúly” megteremtésének jelszavával. (TR)

Mi volt a Gorenje-hadművelet?

Velenje Szlovénia ötödik legnagyobb városa, még magyar mértékkel mérve is kisváros, 25 ezer lakóval. Itt működik a Gorenjegyár, amelynek a nevét az 1980-as évekre a háztartási gépei tették ismertté, Nyugat-Európába is nagyobb mennyiségben szállítottak. A Gorenje hűtőgépeket és mélyhűtőket itthon is lehetett

kapni, még ha nem is volt minden fenékgig tejfő, ahogy azt egy 1986-ban kelt, a *Népszava* szerkesztőségében landolt olvasói levél is mutatja: „*Tavaly januárban jugoszláv Gorenje típusú 240 literes mélyhűtőszekrényt vásároltam. A termékre két év garancia jár. Az idén márciusban elromlott a hőfokszabályozója, az illetékes Ramovill szerviz a hibát megállapította, de alkatrész hiányában megjavítani nem tudta. Két hétig hiába vártunk az alkatrésze, végül is egy magánkisiparost hívtunk, aki rendelkezett a speciális alkatrésszel, s a gépet egy óra alatt megjavította.*”

A fenti sirámok azon túl, hogy rávilágítanak a korszak egészét jellemző alkatrészmizériára, a szervizelés poklaira és kerülő útjaira, azt is mutatják, hogy nagy volt az igény a jó minőségű műszaki cikkekre. A világútlevél bevezetése (→169) és a valuta szabályok 1988 elejétől érvényes módosítása megnyitotta az utat az ún. bevásárlóturizmus előtt. Az új rendelkezések értelmében egy évben többször is neki lehetett vágni az M1-es autópályának, igaz, az akkor még nem futott el Hegyeshalomig, sőt csak Budapest és Tata között volt két útpályás. Április 4. vagy november 7. például ideális napnak kínálkozott, itthon piros betűs ünnep volt, de Bécsben minden üzlet nyitva várta a magyarokat. 1989. április 4-én körülbelül félmillióan ünnepelték Ausztriában a „felszabadulást”.

A határközeli kisvárosokban sok üzletben magyarul is beszélő eladók fogadták a műszaki cikkekre vadászókat, de Bécsben is fel voltak készülve a rohamra. Sajnálatos üzenetként több boltban is feltűnt a megszegyenítő „Magyar, ne lopj!” felirat is. 1988/89-ben még egy Spar-üzlet, pár tábla Milka csoki, sztárzenekarok lemezei vagy a bécsi McDonald'sok kínálata is nagy vonzerőt jelentettek, de a minimális 50 dollárnyi valuta nagy része az itthon szűkösebb kínálatú és drágább műszaki cikkekre ment el. Nem is feltétlenül a felső csomagtartókra felszerelt Gorenje mélyhűtőkre, amelyekről a nagy bevásárlási láz a nevét kapta, hiába kelt el a Keravillban és más hazai boltokban négyszer annyi, mint amennyit – 45 ezret – Ausztriából hoztak 1988-ban. A videómagnókból, amelyeket ezekben az években szerzett be a magyar középosztály a hangalámondásos kölcsönkazettákhoz és a Vico meg Intercom műsoros kazettákhoz, (→158) 210 ezer hazautaztatottra 14 ezer itthon értékesített példány jutott. A vásárlási lehetőségeket a valutakereté-

vel együtt gépkocsiba ültetett nagymamával, nagypapával kitágító magyarok egy picit németül is megtanultak. Legalábbis egy szót, ahogy a *Ludas Matyi* írása karikírozta: „*Minap megkérdeztem egy illetőt, aki hetente átmege Bécsbe: megtanult-e már valamit németül, tudja-e például azt, hogy Guten Tag? Ilyen komplikált szavak még nem mennek – felelte – csak a mindennaposak, például az, hogy Mehrwertsteuer.*” A határon ugyanis a számla ellenében az ausztriai forgalmi adó, amelyet a „világútlevelel mellé” 1988-ban a magyarok itthon is megkaptak, (→241) a határnál visszajárt.

A „lakossági import” olyan méreteket öltött, és olyan katasztrofális hatással volt a valutakészletekre, hogy a pártvezetésben és a kormányban is felmerült a műszaki cikkek behozatalának korlátozása. Az MSZMP vezetése azonban ebben a kérdésben nem kívánt teljes erővel úszni az árral szemben, és inkább elfogadta az annak következtében kialakuló 5 milliárd dolláros mínuszt a valutaház-tartásban, és újabb hitelfelvétellel fedezte azt. Ugyanakkor az egy személy által kiváltható valutakeretet 1989 őszén mégis kénytelen volt leszállítani Békesi László pénzügyminiszter kezdeményezésére 350-ről 50 dollárra. (TR)

Kik voltak a sztárok, és melyek voltak a slágerek?

1989-ben a popzene magyarországi szerelmesei ki nem hagyták volna a B. Tóth László által vezetett *Poptarisznya* adásait. A vásárnapi slágerlista már 1982 óta futott a Petőfi rádióban, akinek volt rádiója az autójában (→202), az ezt hallgatta a Balatonról vagy a hétvégi telekről hazafelé. A műsor alapján készült slágerlista-válogatás, a *Pop-Tari-Pop Sikerlista '89* nagyjából visszaadja azt, mely előadók és együttesek játszották az 1989-es év megkezdhetetlen dalait. Ott volt a listán a magyar Depeche Mode-nak nevezett, de azért szintipoposabb beütésű Bonanza Banzai az „Induljon A Banzáji!” című házibulihimnuszukkal. Másodiként a magyar Madonna, Zoltán Erika következett, aki a ma már elképzelhetetlen 300 000 példányszámmal röpítette a „Túl szexi lány”-t. Szintén túlcsoordulásig folyt a rádióból Homonyik Sándor „Álmodj királylány!”-a, amellyel a könnyes melódiák rajongói Molnár Csillát, az államszocialista időszak első, 1986-ban öngyilkos-

ságot elkövető szépségkirálynőjét siratták. Nem hiányozhatott a Hungaroton – és személyesen Erdős Péter igazgató – kedvence, a Neoton Família (*Na gyere*), a Geszti Péter szövegeivel hasító Első Emelet (*Minden oké*), a szintén újhullámos Napóleon Boulevard (*Bicikli ég és föld között*) és a pop szépségideállal szakító, játékosan humoros, zeneileg is képzett Pa-Dö-Dö. A válogatásalbumra egy bulizós sláger került fel (*Munkadal*), nem pedig a szovjet csapatok kivonulását (→73) megéneklő „Bye, bye Szása!” A sztárválogatások állandó szereplője volt ekkor az EDDA, a Dolly Roll, Fenyő Miklós, valamint a hazai rockbálvány 1989-ben még csak 13 éves felfedezettje, a svájcisapkában fellépő Szandi, aki rögtön a legfiatalabb platinalemez előadóvá avanzsált.

A zenerajongók persze már nem szorultak csak a Petőfi rádióra 1989-ben. Egyrészt 1986 óta fogható volt a „*drei komma drei*”, azaz a 103.3-as hullámhosszon, a kezdetben német turistáknak szánt és ezért német nyelvű Danubius rádió, amely a rendszerváltás idején már magyar körítéssel sugározta a legfrissebb slágereket. A szerencsésebb lakótelepiek – például Gazdagréten (→12) – pedig már a Super Channel műholdas adón követhették a Coca-Cola Eurochart alakulását hétről hétre. Ám már a Magyar Televízióban is feltűntek a videóklippek, amelyre egy itthon akkor még nem elérhető műholdas csatorna, a Music Television koncepciója épült. Sting (*An Englishman in New York*), Enya (*Orinoco Flow*), Sandra (*Everlasting Love*) vagy Bobby MacFerrin (*Don't Worry, Be Happy*) 1980-as évek végén született slágereit viszont már a Magyar Televízió zenei műsorai – és nem csak a *Zenebutik* – is adták, sokan ezeket videóra is rögzítették. (→158)

1989-ben olyan előadók uralták a Billboard év végi 100-as listáját, mint Paula Abdul (*Straight Up, Cool Hearted*), a Milli Vanilli formáció (*Girl You Know it's True; Girl I'm Gonna Miss You; Baby Don't Forget My Number*), Bobby Brown, Janet Jackson, vagyis alapvetően a popzenének állt a zászló. De az élen az Amerikában két évtizede elnyűhetetlen rockbanda állt, a Chicago (*Look away*). A New Kids on the Block sikerei azonban már fiú- (és lány)bandák évtizedét jelezték előre, míg a bulislágerek krémjét (*Love Shack*) ebben az évben a B-52s biztosította. A nyáron pedig a csapból is Bill Madley slágere folyt a *Dirty Dancing–Pizkos tánc* című filmből

(*Time of My Life*). A keményebb rock becsületét a Bon Jovi *New Jersey* albumának dalai mentették meg. Az év felfedezettje címet azonban minden bizonnyal odaítélhetjük a Marie Fredriksson és Per Gessle alkotta svéd duónak, a Roxette-nek. A *Look Sharp* minden idők egyik legsikeresebb albuma lett, a rajta szereplő „Listen to Your Heart” (Hallgass a szívedre) című dal kampányzeneként történt bevetése pedig egyúttal az 1990-es magyar választási kampány talán legjobb eltalált pártmarketingfogása lett. (→89) (TR)

Milyen botrány támadt 1989-ben az érettségi vizsgák körül?

Török Ferenc legendás filmje, a *Moszkva tér* 18 éves, érettségiző diákok szemével láttatja a rendszerváltás nagy eseményeit. Előttük a nagy próbatétel, az érettségi, amely abban az évben botrányba fűlt, az érettségi tételek – mindenekelőtt az első két nap vizsgái, a matek és a magyar – kiszivárogtak. Budapest és néhány vidéki város végzős középiskolásai között futótűzként terjedt el, mely három téma várható a hétfői magyar érettségien, és – az alulfejlett vonalhálózat ellenére – bőszen telefonálták meg egymásnak a hét matekfeladatot is. És a hírek több tanárhoz is eljutottak. A tippek, amelyeket állítólag vasárnap a Váci utcában is árultak, bejöttek. Magyarból például ez a három: 1. A gyermekmotívum jelentései József Attila költészetében szabadon választott művek alapján; 2. A beszédhelyzet és az érvelés szerkezete Vörösmarty Mihály *Szózat* című költeményében; 3. Természeti és társadalmi lét Nagy Lajos *Január* című elbeszélésében (vagy egy Pilinszky-gondolatból kifejtett elemzés).

A gimnáziumokban a matekérettségi napján azonnal gyanús lett a diákok viselkedése, akik természetesen lélegzet-visszafojtva várták, hogy bejön-e a füles, majd felszabadultan susmorogtak, nevetgéltek. Az is a megmagyarázhatatlannak tűnő jelenségek közé tartozott, hogy nem túl acélos matekosok rekordidő alatt adták le a megoldott feladatsort, így mások hiába ügyeltek rá gondosan, hogy eljátsszák, keményen megküzdöttek a tételekkel. Több tanár, iskolai vezető – így a Madách Gimnázium *Népszabadságnak* is nyilatkozó igazgatója – rögtön jelezte a minisztériumnak, hogy

gondok vannak: „*Formálisan nem volt erre bizonyíték. A gyerekek mosolyából, tekintetéből azonban nyilvánvaló volt, hogy valahogy hozzájutottak a tételekhez. A gyerekek egymást hívták telefonon.*” Azt is hozzátette, hasonló, kisebb port kavaráó botrány 1987-ben is volt. A Művelődési Minisztérium gyorsan lépett, és Glatz Ferenc miniszter már az esti híradóban bejelentette, hogy az aznapi matekérettségiket érvénytelenítik, de újrírás helyett az év végi jegyeket teszik meg érettségi osztályzatnak.

A sajtó igyekezett kinyomozni, hogyan történhetett meg – a korántsem példátlan – eset, amelyben az Országos Pedagógiai Intézet igazgatója feljelentést is tett. A *Magyar Nemzet* riportjából például kiderült, hogy már március elején kiválasztották a hét matematika-feladatot, amelyet májusig páncélszekrényben őriztek. A nyomdai sokszorosításnál nyolc nyomdász és a nyomdai üzemvezető kerülhetett kapcsolatba a bűvös számokkal, míg a lezárt borítékokat futárok vitték ki az iskoláknak szűk egy héttel a vizsga napja előtt. Tehát sokan, sokféleképpen találkoztak a borítékkal, míg a rendőrségi vizsgálat végül arra jutott, hogy a fehér borítékokon keresztül kivehetőek voltak a számok, és a felelősségre vonást az Országos Pedagógiai Intézetre bízta. A botrány, amely a rendszerváltás folyamatától független volt, mégis azt az érzést erősítette, hogy kiközöklent a dolgok rendje, változást hozott az érettségi menetében is. 1990-ben már a Magyar Televízió stúdiójában, a vizsga hajnalán állították össze a tételsort, és a rádióban, televízióban élő adásban ismertették azokat. „Akár a lottóhúzásnál” – vetítette előre ezt a megoldást Glatz Ferenc már 1989 májusában. (TR)

Hogyan alakult át a nyomtatott sajtó a rendszerváltás idején?

1989-ig a magyar sajtó és média pártirányítás alatt működött. Ez azt jelentette, hogy minden tömegkommunikációs eszköz munkáját olyan vezetők irányították, akiknek a kinevezését párt- és állami szervek hagyták jóvá, és akik felelősek voltak a szakmai irányítás mellett az adott médium, lap és műsor politikai és ideológiai tartalmáért is. Munkájukat pedig a párt részéről az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya, valamint a kor-

mány Tájékoztatási Hivatala felügyelte és irányította, különböző vezetői szinteken és laptípusoknak megtartott értekezletekkel, szóbeli és írásbeli utasításokkal. Az egyes lapok tevékenységét még különböző lapgazdák (minden lapnak volt egy társadalmi tulajdonosa) is befolyásolták. Ezek egyike sem volt „klasszikus” cenzúraszerv, erőteljes kéréseket, konkrét tilalmakat és bizonyos események kapcsán a közlés sajtótervét összeállították, de a tartalmat fő szabályként a szerkesztőségek vezetői vizsgálták felül – így a szerkesztői és újságírói öncenzúrának, ezzel elválaszthatatlanul a szerkesztői bátorságnak jelentős tere nyílt.

Mindez egy igen összetett sajtórendszer-irányítást jelentett, hiszen beletartoztak az alapvetően politikamentes hobbimagazinok, a néhány ezer főt érdeklő szakmai lapok, pár tízezres irodalmi lapok és a több százezres politikai napilapok, képes hetilapok. Előbbiek szerkesztésekor természetesen sokkal több politikai szempontra és érzékenységre kellett odafigyelni.

A pártirányítás a sajtó szerkezetét is „gondozta”, az nem piaci alapon alakult. Arra igyekeztek odafigyelni, hogy egy-egy társadalmi réteg, csoport – akár kisebb, de valamilyen szempontból fontos vagy sajátos – saját lapot kapjon, míg a verseny csak nagyon korlátozott, felemás módon érvényesült. „Sajtópiac” már csak azért sem működött, mert a lapalapításról, sőt a lapok áráról is a pártközpontban döntöttek, bár az 1980-as években a kiadók már egyre több rétegre szabott kiadvánnyal kísérletezhettek.

A pártvezetés az 1960-as évek közepére eljutott a saját határaiig az elvek újragondolásában: 1965-től egy nem nyilvános határozat kimondta, hogy a magyar állampolgárokat minden eseményről, folyamatról tájékoztatni kell, persze nem mindegy, hogy hogyan. Természetesen ezek után is maradtak olyan érzékeny kérdések, amelyekről csak megkésve vagy nagyon röviden esett-eshetett szó. A rendszerváltás előtti években például a csernobili atomkatasztrófa kapcsán mondott csődöt a fenti elv, de a magyar–román viszony (→ 158) is olyan téma volt, amelyben a tömegkommunikációtól „fegyelmetzséget” vártak.

A fennálló tájékoztatási rendszerrel szembeni elégedetlenség már az 1980-as évek első felében megjelent. Ez egyben világosan nemzedéki szakadékot is jelzett: a fiatal korosztályok tagjai egy-

re terhesebbnek érezték a fennálló „alkukat” és az önkorlátozást. A botrányok ekkor jellemzően az irodalmi, kulturális lapok kapcsán merültek fel (*Mozgó Világ, Tiszatáj, Medvetánc*).

A politikai rendszer reformjának részeként – némi fáziseltolódással – az újságírás szükséges változásáról is megindult a gondolkodás. 1987-ben – nem pártműhelyekben – készült el a *Javaslat a nyilvánosság reformjára* című anyag, ami az MSZMP vezetésének akkor még túl radikális volt, hiszen minden önkorlátozása ellenére szakított azzal a szemlélettel, hogy a sajtó és média a politikának alárendelt szereplő. Helyette a nyilvánosságot egy társadalom és politika közötti közegnek gondolta el. Az ekkor több évtizedes álmából ébredő, a hatalommal együttműködő Magyar Újságírók Országos Szövetsége (MÚOSZ) is gyorsan előállt egy kevésbé radikális reformjavaslattal.

1989-re azonban gyorsan túlhaladt mindezek az idő. Az Agitációs és Propaganda Osztály már 1988-ban megszűnt, illetve Társadalompolitikai Osztállyá alakult. A Tájékoztatási Hivatal szintén megszűnt, a sajtóigazgatás feladatait a Minisztertanács Hivatala vette át. 1989 márciusában pedig a pártvezetés belátta, hogy már nem tudja a sajtó munkáját a közvetlen beleszólás módszereit fenntartva irányítani. Nem jelentette ez a befolyásolás teljes feladását, ám a szerkesztőségekben dolgozó MSZMP-párttag újságírókon keresztül érdekérvényesítés látványosan csődöt mondott. 1989-ben a sajtóban sajátos helyzet alakult ki: a szerkesztőségek továbbra is lapgazdák és állami lapkiadó vállalatok alá tartoztak, de a szerkesztőségi munka alapvetően önállósult, a politikai tájékoztatást már nem igazán akadályozták belső vagy külső fékek. 1989 eseményei az akkori napi- és hetilapok alapján is jól rekonstruálhatók. A lapoknál dolgozók pedig különböző politikai szimpátiákat képviseltek, egyfajta belső pluralizmus alakult ki.

Új sajtótörvényt nem fogadtak el, bár az 1986-ban, vagyis még a szigorító-állagőrző Lakatos-érában – mikor fél évtizeden át Lakatos Ernő vezette az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályát – elfogadott sajtótörvény már nem volt alkalmazható. A Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain (→163) sem sikerült a sajtó és média szabályozási kérdéseiben egyetértésre jutni. 1988 közepétől 1989 márciusáig 220 időszakos lap indulását hagyta jóvá a Miniszterta-

nács Hivatala, majd április 1. és június 20. között további 130-ét. Június 21-től az új kiadványok előállítóinak már csak bejelentési kötelezettsége volt.

Az új lapok nagy tőkebefektetést igényeltek, így 1989 népszerű új politikai lapjai – a *Mai Nap* bulvárújság és a *Reform* hetilap – még az MSZMP reformpolitikájának a szolgálatában álltak. A külföldi médiavállalkozásokat és a magyar tőkebefektetőket, mindenekelőtt a bankokat, a létező lapok érdekelték. A szerkesztőségek is pénzügyi befektetőkben látták a védelmet a régi és új politikai erők befolyásolási kísérleteitől. A *Magyar Hírlap* például 1990 februárjában új kiadói részvénytársaság szervezésével igyekezett menekülni attól, hogy félhivatalos kormánylap maradjon a választások után is. A legnagyobb botrányt a párt megyei napilapjainak sorsa kavarta: a többi szereplő elvitatta az 1989 októberében alakult MSZP jogát e lapokra. Végül 1990 márciusában formailag hét új lap alakult az Axel-Springer konszern tulajdonában, de az eredeti újságírógárdával, nyomdai feltételekkel. A vidéki politikai sajtó maradékát, a fennmaradó tucatnyi megyei napilapot az MSZP a választások után eladta. (TR)

Hogyan került sor a köztársaság kikiáltására?

A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások (→133) szeptember 18-án véget értek, a sarkalatos törvényt (→11) a kormány benyújtotta az Országgyűlésnek, és az október 17–20. közötti ülészakon törvényerőre emelte az előterjesztéseket. Az Elnöki Tanács megszűnt, a végleges elnök beiktatásáig annak jogosítványait egy ideiglenes köztársasági elnök gyakorolta, aki a parlament elnöke, vagyis Szűrös Mátyas lehetett.

1989. szeptember 5-én létrejött az Október 23. Bizottság – a Bajcsy-Zsilinszky Társaság, a kisgazdapárt, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Magyar Demokrata Fórum, a Recski Szövetség és más szervezetek részvételével – október 23. nemzeti ünnepé nyilvánításáért és az ünnepség megszervezéséért. Az egyik kérésük a Parlament kupolájának tetején elhelyezett vörös csillag leszerelése volt. Miután ezt határidőre nem tudták teljesíteni, a kérés úgy módosult, hogy a világítását kapcsolják ki, ami október 13-án meg is

történt. A konfliktus ott éleződött ki, amikor Szűrös Mátyás nem engedélyezte, hogy a Parlament elé szervezett emlékező tüntetés szónokai arról az erkélyről beszéljenek, ahonnan Nagy Imre szólt 1956. október 23-án este a tömeghez. A kormány ugyanakkor megragadta az alkalmat az alkotmány hatálybalépésének napjával kapcsolatban, és azt javasolta a parlamentnek, hogy október 23. a köztársaság kikiáltásának dátumaként vonuljon be a nemzet történelmébe és az ünnepek sorába. Ennek formájára Németh Miklós úgy gondolta, hogy az Országgyűlés elnöke a Parlament erkélyéről vagy főlépcsőjéről kiáltsa ki a Magyar Köztársaságot.

A Magyar Szocialista Párt kongresszusa (→221) nyilatkozata a nemzeti megbékélés eszméjéből kiindulva azt kezdeményezte, hogy október 23. legyen nemzeti emléknap, és kapjon diktatúra-, erőszak- és külsőbeavatkozás-ellenes tölteket. A nemzeti emléknapra nyilvánítást parlamenti frakciójának is javasolta. Tagjainak és szervezeteinek pedig azt, hogy emlékezzenek meg a 33 évvel azelőtt történetekről, a barikád mindkét oldalán elesettekről – 1956 áldozatairól.

Az Országgyűlés falai között vita bontakozott ki, hogy népszavazás döntsön arról, melyek legyenek a nemzeti ünnepek: március 15., augusztus 20., avagy október 23. (→26) Roszik Gábor az MDF támogatásával azt kezdeményezte, hogy október 23. nemzeti ünnepnap legyen, de az Országgyűlés 42 igen, 200 nem és 51 tartózkodással elutasította a javaslatot. Azt is elvetette, hogy munkaszüneti nappá tegyék.

Október 23. a parlamenti vitának megfelelően az ország megosztottságát reprezentálta. A déli harangszó után Szűrös Mátyás több tízezer ember előtt kiáltotta ki a parlament erkélyéről a köztársaságot. Németh Miklós kivezenyeltette a minisztériumi dolgozókat, de meglepetésére a teret előzőnlötték az emberek.

A „kialkudott köztársaság” ellenpólusaként este a radikális antikomunista ellenzék hallatta hangját. Az Október 23. Bizottság esti tömegtüntetésén Obersovszky Gyula, Krassó György, Wittner Mária és Rácz Sándor az 1956-os forradalom harcos, lázadó, kemény hangját elevenítették fel. A meghatározó ellenzéki pártok vezető politikusai ugyan nem exponálták magukat ezeken az eseményeken, a kiegyezés azonban messze nem volt érezhető az ün-

nepnapon. Az SZDSZ és a Fidesz radikális liberálisai a hatalommal szembeni további harc folytatására ösztökélték az országot. Egy napra rá adták át a kétszázezernél is több aláírás dokumentációját, amelyben követelték a négyigenes népszavazást (→112), egyben elutasították a tárgyalásos kompromisszumot. Október 23. ünnep genezisében a magyar társadalom megosztottságának napjává változott. (FI)

Mi történt az „első szabad március 15-én”?

Évtizedekig nem volt munkaszüneti nap március 15. Mindössze a Forradalmi Ifjúsági Napok (FIN) keretében a KISZ emlékezett meg a nevezetes dátumról. (A FIN másik két eseménye március 21., a Tanácsköztársaság kikiáltása és április 4., a szovjet csapatok révén az ország teljes felszabadulása volt a német fasiszta seregektől.) 1988 őszén az ellenzék követelésére megkésve, az év végén, december 20-án szavazta meg az Országgyűlés, hogy március 15-ét ünnepnappá nyilvánítsák.

Március 14-én volt az első esemény. Az Országgyűlés ünnepi üléssel fejezte be 1985 utáni működését. Az ülésszakon még egy határozatot és egy törvényt hoztak, ezt követően Szűrös Mátyás tartott megemlékezést.

1989-ben az együtt vagy külön ünneplés volt a tétje e napnak. Az ellenzék számára a különválásnak volt demonstratív szerepe, az MSZMP és szatellitszervezetei együttes fellépésének volt jelentősége. Az állampártnak két szervezetet, a Független Kisgazdapártot és a Szociáldemokrata Pártot sikerült rávenni a részvételre a fővárosi központi rendezvényen. Előbbi Vörös Vince, utóbbit Ruttner György képviselte szónoklattal.

Vidéken az MSZMP dominált, az ő szónokai (Pozsgay Imre, Nagy Sándor, Hámori Csaba, Szűrös Mátyás, Horn Gyula) határozták meg az eseményt. A nagyobb vidéki városokban vagy külön, vagy együtt vett részt a tömeg az eseményeken, volt, ahol, például Debrecenben, közösen is és külön is ünnepeltek. Szeged volt az egyik olyan helyszín, ahol az ellenzék dominálta az eseménysorozatot. Budapesten a hivatalos adatok szerint a kormánypárt rendezvényén hatvanezren vettek részt. Az MSZMP szónokának, Nyers

Rezsőnek hívószavai a közjó, a közmegegyezés, a szabad választás, az együttműködés és a reformpolitika voltak. Kiemelte, hogy a politikai nem választható el a gazdasági és kulturális céloktól. Helyeselte a vitát, de óvott a viszálykodástól. Önkritikusan figyelmeztetett arra, hogy élcsoportból könnyen lehet egy tekintélyuralmi hatalommá merevedő élcsoport. Az MSZMP megosztottságára óvatosan célozva, a reformerek élcsoportjának és a reálpolitikusok derékhadának ötvözetéről beszélt.

Az ellenzék, mintegy 31 szervezet, egész napos, befejezésükre várakozással és tömegtüntetéssel ünnepelt. Százezrek vettek részt a fővárosi eseményeken. A fő helyszín a Magyar Televízió Szabadság téri székháza előtt volt, ahol jelképesen lefoglalták a televíziót, hatalmas transzpárens hirdette, hogy „Szabad magyar televíziót!” Cserhalmi György színművész az ellenzéki szervezetek 12 pontját olvasta fel. Valódi népképviselőt, szabad választást, többpártrendszert, rendőrhelyett jogállamot, bírói függetlenséget, szólás-, sajtó-, lelkiismereti, sztrájk- és oktatási szabadságot, méltányos közteherviselést, a kiváltságok megszüntetését követelte. Az Állami Egyházügyi Hivatal feloszlását, a hírközlés állami monopóliumának felszámolását akarta. A 6. pont a gazdaságpolitikára vonatkozott. Ésszerű gazdálkodást, működő piacot, a tulajdonformák egyenjogúságát, a pénzemésztő, környezetpusztító nagyberuházások leállítását, a veszteséges vállalatok támogatásának beszüntetését, a vállalkozások és a lakosság megsarcolásának megszüntetését indítványozta. Ezt követte a bürokrácia és az erőszak-apparátus leépítése, a Munkásőrség és az Ifjú Gárda feloszlása (→117) majd a szabadságkövetelés az egész régiónak, Európa kettéosztásának megszüntetése, Magyarország semlegesé és függetlenné válása, a szovjet csapatok kivonása, november 7. törlése az ünnepek közül. A határon túliakról sem feledkeztek meg. A magyar kisebbségek védelméről, felelős menekültpolitikáról szólt Cserhalmi. A 11. pont a nemzeti önbecsülésről, a történelemhamisítás befejezéséről, a nemzeti címer visszaperléséről hangzott. „Igazságot ’56-nak, tisztességet a forradalom mártírjainak. Nyilvánítsák nemzeti ünneppé október 23-át” – fejeződött be a pontok sora. (→165, 190)

Ezt követően Csengey Dénes vezérszónok (MDF) egyenrangú tárgyalásokat követelt a hatalomtól, majd Orbán Viktor (Fidesz) és Kis János (SZDSZ) szólt a tömeghez. A Bem-szobornál a Független Kisgazdapárt nevében Bába Iván, a Pofosz nevében Fónay Jenő, a Dísz téren Kulin Ferenc, az Eötvös-szobornál Tamás Gáspár Miklós mondott beszédet.

Az ellenzék nem törekedett arra, hogy a nagy létszámú részvételt, a tömegmegmozdulást megpróbálja átformálni tömegmozgalommá, valamilyen módon tartóssá tegye és megszervezze a tömegszimpátiát.

A rendezvények tömegességük ellenére nem vonzottak annyi embert, mint Bécs, amelyet elárasztottak a magyarok. Kihasználták az ajándékba kapott szabadnapot, és a bevásárlóturizmus ismét felvirágzott. (FI)

Kikből alakult meg az első Alkotmánybíróság?

Az Alkotmánybíróságot az 1989. évi I. törvény hozta létre, de felállítására nem került sor. Később a Nemzeti Kerekasztal (→ 163) által elfogadott alkotmánymódosítás megnövelte az Alkotmánybíróság jogait, a panasztevők körét és létszámát. Erről is vita volt a tárgyaló felek között, az ellenzékiek a tárgyalások legvégén úgy mentek bele az egyezésbe, hogy teljesül a normakontroll, a törvények megsemmisítési joga, a vizsgálatok kezdeményezésének állampolgári joga. Az Országgyűlés 1989. október 18-án fogadta el a változtatást, így az október 23-án hatályba lépett.

Az alkotmány IV. fejezete foglalkozott az Alkotmánybírósággal. Feladatát elsősorban jogszabályok alkotmányosságának vizsgálatában és felülbírálatában határozta meg, mégpedig úgy, hogy amit alkotmányellenesnek látott, azt nem felfüggeszthette, hanem minden esetben megsemmisíthette, ideértve a törvényeket is. Alkotmánybíróági eljárást törvényben meghatározott esetben bárki kezdeményezhetett. A 10 helyett 15 fős testületet az Országgyűlés választotta, és a megválasztásukhoz a parlament tagjainak 2/3-ára volt szükség. A bírák nem lehettek tagjai pártnak, és a hatáskörükbe tartozó feladatokon kívül politikai tevékenységet nem folytathattak.

1989. október 19-én az Országgyűlés az Alkotmánybíróságról – 1 tartózkodással – külön törvényt fogadott el (1989. évi XXXII. törvény). Ez kimondta, hogy tagnak kiemelt tudású elméleti (egyetemi tanárok, illetőleg az állam- és jogtudomány doktorai) vagy legalább 20 éves szakmai gyakorlattal rendelkező jogászok választhatók. Alsó korhatár 45 év volt. Nem választhatók olyanok, akik a választást megelőző négy évben a kormány tagjai, párt alkalmazottai voltak, illetve vezető államigazgatási tisztséget töltöttek be. A tagság összeegyeztethetetlen minden állami, önkormányzati, társadalmi és politikai vagy gazdasági tisztséggel, és a bírák csak tudományos, oktatói, lektori, szerkesztői és művészeti megbízást vállalhatnak. Tilos számukra politikai nyilatkozatok megtétele. A 12. § leszögezte, hogy a tagok függetlenek, döntéseiket kizárólag az alkotmány és a törvények alapján hozzák meg, valamint mentelmi jog illeti meg őket.

Az első titkos választásra 1989. november 23-án került sor. A jelölőbizottság öt főt javasolt az Országgyűlésnek: Ádám Antalt, Kilényi Gézát, Solt Pált, Sólyom Lászlót és Zlinszky Jánost. Két főt a kormánypárt, két főt az ellenzék, egyet közösen javasoltak. Az Alkotmánybíróság az öt fővel 1990. január 1-jén kezdte meg működését.

A második szavazásra már az új Országgyűlésen került sor. 1990. július 2-án ismét öt főt választottak: Herczegh Gézát, Lábady Tamást, Schmidt Pétert, Tersztyánszky Ödönt és Vörös Imrét. Solt Pált a Legfelsőbb Bíróság elnökévé nevezték ki, így helyére Szabó Andrást választották meg 1990. július 24-én.

A háromszakaszos választás értelme az volt, hogy az 1990-ben választott parlamentnek legyen lehetősége a jelölésre. (FI)

Mit néztünk a moziban 1989-ben?

1989-ben a mozhálózat alapja még a régi volt, a filmforgalmazásban viszont már komoly verseny alakult ki. A Mokép–Hungarofilm kettőse mellett megjelentek az új, részben amerikai hátterű vállalatok: a két legjelentősebb az 1990-es évek legfontosabb filmforgalmazójává nőtte ki magát. Februárban jelentkezett a Duna Film Kft., amely mögött a United International Pictures állt. Első látványos sikerük az *Esőember (Rain Man)* volt: Dust-

in Hoffman és Tom Cruise sztárpárosának filmje március végén, kiváló időzítéssel, a magyarországi premierhéten söpörte be a három Oscar-díjat az óceán túlsópartján. Tom Cruise következő kultfilmjére sem kellett sokat várni, a *Cocktail* is megérkezett augusztusban. Tavasszal az Intercom is bemutatkozott. A filmforgalmazó kft.-t a Mafilm, a Hungarofilm és az Andy Vajna és Mario Kassar hollywoodi producerek által alapított amerikai Carolco vállalat hozta létre. Az első film, amelyet elhoztak Magyarországra, már az új időket mutatta: a *Vörös zsaruban* az Arnold Schwarzenegger által játszott rendíthetetlen szovjet és a John Belushi által megformált nagyszájú, szabályszegéstől sem visszariadó amerikai rendőr már egy csapatban harcolt – az orosz maffia ellen. Az új szereplők azt ígérték, hogy egy-két hónappal az amerikai premier után már forgalmazhatóvá teszik a közönségfilmet, amelyeknek az átfutása a Mokép-nél meghaladta az egy évet.

Ennek megfelelően az évben egymást követték az újabb és újabb hollywoodi nagy dobások. Persze főleg az akciófilmek, krimik és horrorfilmek mint a *Hegylakó*, a *Szörnyecskek*, a *Törvénytörő héják*, a *Szellemirtók*, a *Beverly Hills-i zsarú II.*, a *James Bond*, a *magányos ügynök*, a *légy*, a *Robotzsarú*, a *Halálos fegyver*. A zenés filmek közül kiemelkedett a nyár slágerét (→184) is adó *Dirty Dancing* – *Pizskos tánc*. És persze a vígjátékok, a *Krokodil Dundee*, *Az eastwicki boszorkányok*, *A hal neve: Wanda*, az *Ikrek*, az *Amerikába jöttem*, a *Csupasz pisztoly*. Ebben az évben ismerkedhettek meg a mozinézők a *Rendőrakadémia* növendékeivel: a magyar forgalmazók az 1984 óta készülő sorozatnak az addig elkészült mind a hat epizódját lekötötték, hármát még abban az évben be is mutattak.

Míg tehát az addig sem szűk marokkal mért amerikai filmek előntötték a mozikat, folytatódott a szovjet és a szocialista országbeli filmek visszaszorulása. Igaz, a szokásos november eleji szovjet filmhetet a visszafogott „Mai szovjet filmkörkép” címmel 1989-ben is megrendezték. A *Film Színház Muzsika* szerzője is úgy látta, hogy a szovjet tucatfilmeknek „elolvadt” a tábor a Magyarországon: „érthető, hogy aki sok »győzedelmes Vörös Hadsereg«, »Mása, a komszomolka«, avagy »Iván Iljics párttitkár küzdelmei« típusú szovjet filmet látott, az talán hosszú időre elvesztette érdeklődését a Moszfilm-termékek iránt.” Ezért épp azzal kívánta felhívni

a figyelmet a szovjet filmekre, hogy azok már nem a megszokott problémamentes alkotások, sőt pár éve még el se készülhettek volna, vagy ha mégis, betiltás lett volna a sorsuk. Például, mert kedvezőtlen – értsd: realista – képet sugároztak a szovjet ifjúságról mint *A kis Vera*, a *Harlekinnek hívnak* vagy a *Játékba*. Céltalan, kiábrándult, sőt normaszegő (punk, huligán) fiatalok keresik a helyüket a szovjet válság közepette, és a glasznoszty (→ 62) nyomán a szexualitás kérdéseit is a korábbinál mélyebben érintették. A *Békes temető* az anyagi és szellemi nyomorban élőkről szólt, míg Nyikolaj Gubenko *Tiltott övezet* című – vészharangokat kongató – filmje már a magyar kritikusnak is túl pesszimista – ellensematikus, azaz a rózsaszínű lakkozás után túl sötéten láttató – volt. Ezt a rendezőt nevezték ki néhány nappal később a Szovjetunió kulturális miniszterévé.

A magyar filmművészet ekkor már mintha túl lett volna a válságelemzés fázisán, és a történelmi szembenézésen dolgozott. Hollywood egyre hatalmasabb árnyékában több játékfilm is inkább erre vállalkozott, mintsem a szórakoztatásra. Talán csak a rátóti atyafiak története, a *Legényanya* emelhető ki ebben a kategóriában, amely szállóigékkel is gazdagította a magyar kultúrát: („Béláim”, „Túltoltuk, rátoltuk, túltoltuk”, „Na, akkor gondolkodjunk!”). A leginkább maradandó alkotásnak Enyedi Ildikó hatalmas történelmi tablója bizonyult: a Cannes-ban a legjobb első filmes rendezésnek járó Arany Kamera díjjal elismert *Az én XX. századom* két nő és egy férfi sorsát követi nyomon a történelem viharain át. Más típusú multidézés Gazdag Gyula *Túsz történet* című filmje, amely az 1973-as balassagyarmati túszdrámát dolgozta fel: a tizenéves testvérpár által túszul ejtett kollégista lányok története az 1970-es években nem juthatott országos nyilvánosság elé. A nem történelmi tárgyú filmek közül Tímár Péter *Mielőtt befejezi röptét a denevér* című filmje emelendő ki, amely a mostohaapa nevelt fia iránti vonzalmait bemutatva nyíltan tárgyalta a homoszexualitás és pedofília kérdéskörét.

A műtfeldolgozás jegyében nagy számban készültek dokumentumfilmek is. A televízió hasonló jellegű vállalásai mellett immár a mozikban is szembesülhetett a közönség azzal, mi történt a munkatáborokban (*Recsk 1950–1953*), a II. világháború alatt a Don-ka-

nyarnál (*Pergető – A 2. magyar hadsereg a Donnál*) és a málenkij robotra vezényelt kárpátaljaiakkal 1944 őszén (*Csonka-Bereg*). Bemutathatták Ember Judit *Pócspetri* című 1983-as filmjét is, amely az iskolaállamosítások ellen tiltakozó falusiak elleni koncepciók per újrafelvételében is szerepet játszott. November végén pedig az utolsó magyar trónörökösről, az 1912-ben született, de a rendszerváltás idején is aktív Habsburg Ottóról készült dokumentumfilm került a mozikba. A leginkább aktuális tematikát, a hatalom elleni tiltakozás egyik fő irányát jelentő bős–nagygyarosi vízlépcső ügyét (→176) dolgozta fel Csillag Ádám *Dunaszaursz* című filmje, amely négy éven át készült. Bár két riportalany, két vízügyi vezető személyiségi jogi pert indított a rendező ellen, a filmet 1989 júniusában a Magyar Televízió is bemutatta, így váltak széles körben ismertté az addig a nyilvánosság kizárásával folyó viták. (TR)

Mi volt a forrása az első magán-médiabirodalomnak?

A rendszerváltás előtti években rohamosan terjedtek a videomagnók (→182), a médiafogyasztók tömegesen haraptak rá az új médiumra, a videókazettára. 1984 decemberében nyílt az első kölcsönző, a Mokép videotéka. A Mokép nemcsak kölcsönzőt üzemeltetett, hanem filmeket is forgalmazott. 1985-ben megjelent a videós piacon a Televideo, amely elsősorban az MTV műsorait forgalmazta videókazettán. Hamarosan újabbak következtek, a Hungarovideo 1987 őszén, majd az Intervideo és a Vico. Utóbbi kettő külföldi tőkével jött létre, az Intervideo mögött – áttétellel – a Warner állt. Az itthon megkésett videózás hatalmas felszálló ágban volt, a lapok 1989-től már videós sikerlistákat is közöltek.

A Vico Kft.-t egy Amerikából az előző évben hazatért fotós-üzletember, Fenyő János alapította. A Vico alapvetően két tényezőnek köszönhetette, hogy a rendszerváltás idején kibontakozó magyarországi videókorszak legnagyobb nyertese lett. Egyrészt annak, hogy országos videóhálózatot épített ki, másrészt, hogy amerikai sikerfilmeket zúdított az otthoni moziélményre vágyó vásárlókra. „Semmi művészfilm, semmi népművelés” – nyilatkozott a Vico üzletfilozófiájáról 1990 júliusában Jeles Éva cégvezető. Vagyis szinte

kizárólag akciófilmeket, sci-fiket és kalandfilmeket forgalmaztak „A Vico filmjei, az Ön filmjei” szlogenrel – és rengetegen magukénak is érezték az *Amerikai nindzsát*, az *Aladdint*, a *Herkulest*, a *Szakaszevetőt*. 1990-ben már heti négy új – szinkronizált – filmet dobtak piacra, ők látták el a független kölcsönzőket is: míg a Vico ekkor nettó 4000 forintért szállította a hollywoodi szórakoztatást, a Hungarovideo csak egy 6500 forintos ajánlatot tudott tenni.

Eközben a videóbizniszre hatalmas feketepiac is épült. A *Népszabadság* riportja szerint 1990-ben csupán minden negyedik műsoros videokazettát vásárolták legálisan, a többi pénz – mintegy másfél milliárd forint – kalózmásolatokra ment, a hálózat pedig már az 1980-as évek elején kialakult.

1991-ben a Vico 37 milliós haszonnal zárta az évet. Fenyő János ebben az évben lépett túl a videokazetták világán, és elkezdte kiépíteni sajtóbirodalmát. Ennek első állomása a magyar nőszövetségtől nem sokkal korábban névváltozással „megszökött” *Nők Lapja* megszerzése volt 1990 végén. A Vico 60 százalékos tulajdonhányadot szerzett a női lapok körében akkor még egyeduralkodó képes hetilapban. A következő években a Vicohoz került az akkor még egyetlen *Rádió- és Televízióújság*, a *Népszava*, a *Vasárnapi Hírek*, illetve ifjúsági lapok, mint a *Bravo*, a *Tina*, a *Buci Maci*. Közben a videóbirodalom leépült, miután a Vico 1996-ban pert vesztett három nagy amerikai filmstúdióval szemben, amelyeknek több filmjét jogdíjak nélkül terjesztették.

A viharos ügyleteivel, birodalomépítésével, pereskedéseivel sok ellenséget szerző Fenyő Jánost 1998 februárjában a Margit körúton agyonlőtték. (TR)

Miről szölt a címervita?

1989 tavaszán az MSZMP új alkotmányt kívánt elfogadtatni a parlamenttel. Ennek előzetes tervét, koncepcióját be is nyújtotta és le is tárgyalta. A szándék az volt, hogy alkotmányos garanciákat teremtsenek a hatalom átmentése érdekében. Ennek megfelelően számolták volna fel az Elnöki Tanácsot, és egy jelentős hatáskörökkel rendelkező (vétőjog, a miniszterelnök megbízatása kormányalakításra, az Országgyűlés feloszlatása, új választások

kiírása stb.) államelnököt képzeltek a helyére. Ilyen terv volt egy második parlamenti kamara létrehozása is. Az alkotmány szocialista államként határozta volna meg Magyarországot. A koncepció felvetette az állami címer kérdését is.

Tölgyessy Péter elképzelése volt, hogy az állami jelkép megállapítása ideális tárgya lehet egy népszavazásnak. „Igazán jó lenne, ha hazája szimbólumával végre azonosulni tudna nemzetünk, de nagyon fájlalnám, ha a közjogi berendezkedés fölötti diszkusszió a címer körüli viszálykodásra egyszerűsödne” – írta egy korabeli tanulmányában. Az Országgyűlésben voltak olyanok, akik a búzacoszorús és a Kossuth-címer összeboronálása mellett érveltek. *„Mai címerünkben van egy-két olyan motívum, amit sem szégyellnünk nem kell, sőt amire talán büszkék is lehetünk. Az a búzacoszorú, amely mindennapi kenyerünket jelképezi, az a napsugár, ami ezt a búzacoszorút megérlelte, az a piros-fehér-zöld szalag, amelyet magunkénak vallunk a háromszínű lobogóval – én azt hiszem szépen összekombinálható azzal a Kossuth-címerrel, amelyről itt szó van...”*

A Minisztertanács – megfogadva Tölgyessy tanácsát – kezdeményezte a népszavazást a címerről és a nemzeti ünnepnapokról (→190), amivel a parlament 1989. október 17-én nagy többséggel egyetértett. Három címerváltozat szerepelt volna a kérdőívben. A koronás címer, a Kossuth-címer és az akkor érvényben lévő címer. (A munkaszüneti nappal egybekötött nemzeti ünnepre három változat volt kitűzve, március 15., augusztus 20. és október 23.) E szavazásra közvetlenül a sarkalatos törvények (→11) benyújtás előtt került sor. Az alkotmány módosítása azonban zárójelbe tette ezt a kérdést. A címerről szóló népszavazást elrendelő határozatot íggy az Országgyűlés 1989. december 21-én visszavonta.

Az 1990. évi parlamenti választás után aztán az Országgyűlés elé került a kérdés. Alternatíva a koronás és a korona nélküli, ún. Kossuth-címer között húzódott. A döntő érv az volt a koronás címer mellett, hogy az nem igazán a királyságot jelképezi, hanem az ezeréves államiséget, vagyis összefér a köztársasági államformával is, ezzel a Szent Korona-tan érveinek korszerűsített változata került elő. A Kossuth-címer mellett érvelők mindennél erősebbnek látták abban a szabadság és függetlenség, valamint a demokratikus

önrendelkezés, a népfelség jelképét. Eszmeileg kizárták tartották a köztársaság és a korona szimbiózisát.

1990. július 3-án, hosszan tartó, szenvedélyes vita után az Antall-kormány javaslatára úgy döntött a parlament, hogy a koronás címer legyen az ország jelképe. Bár Kőszeg Ferenc (SZDSZ) olyan módosító javaslatot terjesztett a Ház elé, amely szerint legyen két-féle címer használatban. Ezzel a derűt kiváltó javaslattal azt szerette volna elérni, hogy a címerkérdés ne ossza meg a parlamentet, és tőle akár királyság is lehet Magyarország, Göncz Árpád köztársasági elnök pedig király, akkor legalább megvalósulna Jókai Mór jóslata II. Árpád királyról. Végül 258 igen, 28 nem szavazattal, 35 tartózkodás mellett a koronás címernek megfelelően módosította az Országgyűlés az alkotmányt. (FI)

Mitől lett népszerű az MDF-piac?

„Budapesten egyre népszerűbbek a Magyar Demokrata Fórum szervezésében működő termelői piacok. A múlt héten már 27-féle termékből több mint 2 ezer mázsát hoztak föl az ország különböző tájairól, és holnapra ennek a háromszorosánál is többet, mintegy 7 ezer mázsá zöldség- és gyümölcsfajta fölhozatalát jelezték a kis- és nagyüzemi termelők.” Így számolt be a Népszava 1989 szeptemberében a tavasszal induló kezdeményezés sikeréről.

A termelő és fogyasztó közvetlen összekötése természetesen nem volt új találmány 1989-ben, az ilyesféle kezdeményezések rendre a közvetítő kereskedelem valamilyen hibájára, illetve a termelők és a felvásárlói láncok érdekellentéteire mutatnak rá. Az ilyesféle kezdeményezések felkarolása pedig politikai haszonnal is járhat: ismertebbé teszi az adott párt vagy politikus a nevét, egy sokakat érintő probléma iránt mutat érzékenységet, és a kisemberek mellett áll ki nyilvánosan a nagykereskedőkkel, a lelketlen árdrágítókcal szemben. (→85)

A piacszervezés az MDF helyi szervezeteinek felhívásaival indult, amely szerint „a feleslegben lévő, kallódó dömpingcikknek – zöldségnek és gyümölcsnek – akartak hasznos helyet találni a szombat délelőttönként működő, helypénz nélküli, alkalmi piacon”. Természetesen nem vártak ölbe tett kézzel a jelentkezőkre, kör-

betelefonálták a potenciális eladókat, egyeztették, mit és milyen mennyiségben tudnának a következő szombaton áruba bocsátani. Minden kezdet nehéz: a Határ úti piacon az első augusztusi napon például csupán a várva várt eladók fele jelent meg, így árut csak a korán kelők találtak, a délelőtti órákban a televízió kamerája már csupán lézengőket rögzített.

A Magyar Demokrata Fórumnak végül bejött az ötlet, hiszen ez eleinte csak három helyen, Kelenföldön, a mai Bikás park szegletén, Óbudán a Komjádi uszoda előtt és a Határ úti metróállomásnál működő hetivásárok más helyszíneken is megjelentek, és MDF-piacként rögzültek a fejekben. Népszerűségüket természetesen az áraik biztosították – a szervezők fő szempontja ugyanis az volt, hogy az árusok az aktuális budapesti piaci árak alatt kínálják portékájukat. Ez pedig nem utolsó pártbrandingakció volt a rendszerváltás idején. Olyannyira nem, hogy a piacokat szervező, közgazdász végzettségű Zacsek Gyulát az MDF budapesti kampányfőnökének is megtették. Sőt ismertsége a parlamenti padSORIG repítette, egyéni körzetében Orbán Viktort – és az SZDSZ-es Szabó Miklóst – előzte meg. 1993-ban aztán kizárták az MDF-ből, új pártot alapított, ám az általa az „igazi őS-MDF-es eszmék” képviselőjének tartott Magyar Piacpártot a hetivásárok népszerűsége már nem juttatta be a parlamentbe. Az ekkor már a Piacfejlesztési Alapítvány által szervezett vásárokon a zöldség-gyümölcs mellett, a hajdani lengyel piacokra emlékeztető módon, mindenféle holmik megjelentek, igaz, a helyszínek megfogyatkoztak, de az ezredforduló után is működtek. (TR)

Hogyan kezdődött az autó-rendszerváltás?

1989-ben Magyarországon 42 553 Ladát, 33 486 Daciát, 20 651 Trabantot, 14 571 Wartburgot, 9 520 Škodát és 5 520 kis Polskit adtak át. 1990-ben 40 754 Lada, 12 229 Dacia, 42 760 Trabant, 18 418 Wartburg, 10 911 Škoda és 13 079 kis Polski talált nálunk gazdára. Bár a Daciák és a Trabantok esetében elég nagy volt az ingadozás, ezen adatok alapján mintha még nem is kezdődött volna meg az autógyártásban és az autók piacán a rendszerváltás. Pedig igen. Még ha a szocialista autógyártás csak a következő évre omlott is

össze látványosan: 1990-ről 1991-re majdnem tizedére, alig több, mint 17 500 gépkocsira olvadt az import.

Ám a piaci nyitás már 1989-ben is jól kitapintható, hiszen a nyugati – és japán – importautók száma már ekkor megugrott: 1988-ban még csak a forgalomba helyezett Opelek (1311) és Volkswagenek (899) száma közelítette az ezret, ám 1989-ben az új Opelek és Fordok száma már 10 000 felett járt, és Volkswagenből is majdnem 6500-at, Fiatból több mint 4500-at, Renault-ból több mint 4000-et helyeztek üzembe. De elérte a kétezret az újdonsült Audi, Mazda, Peugeot, Toyota autók tulajdonosainak száma is.

1989-ben még mindig az a sajátos helyzet állt fenn, hogy egy új gépkocsi ára alacsonyabb volt, mint egy néhány éves ugyanolyan használté. A jelenség oka az volt, hogy az új autók piacán továbbra is (egészen 1993-ig) a Merkur Személygépkocsi-értékesítő Vállalat volt a meghatározó szereplő, és a gépkocsikra kötött árak vonatkoztak. Ennélfogva a korábbi évtizedekben megszokott többéves várólisták 1989–1990-ben sem tűntek el: az év során körülbelül 300–380 ezer ember volt, aki a korábban befizetett autójára várakozott. Nekik 1989. január 1-jétől annyi vigaszuk lehetett, hogy az OTP-nél hagyott összegre immár 2% helyett 6% kamat járt. A használt Ladákat, Wartburgokat, Škodákat viszont szabadpiacon is lehetett értékesíteni. Bár a Merkur is foglalkozott vele, a 250–300 ezer eladott használt autónak kevesebb mint a tizedét, azok közül is az idősebb évjáratúakat adták el, hiszen ők nem kérhettek többet, mint az új autók ára.

Egy Lada 1500-as vételára 1989-ben 240 000, egy Wartburgé 200 000, egy Škoda 120-asé 176 000, egy Dacia 1310-esé 171 000, egy Polski Fiaté 120 000 forint volt, míg a legolcsóbb Trabant Limousine-t 96 000 forintért árulták újonnan a Merkurnál. Ezekhez képest – szintén a Merkurnál – egy Opel Kadett vagy egy Volkswagen Golf ára 6–700 000 forint között volt.

Ugyanakkor 1989-ben a Merkur már nem volt teljesen monopolhelyzetben. 1987-ben alakult a Mitsubishi hazai képviselőjére a Contrex leányvállalat, 1988-ban pedig a Baumgartner fogott hozzá a Renault-k értékesítéséhez és szervizeléséhez. 1989-ben ezek a vállalkozások még devizáért árulták a gépkocsikat, míg a Rair a Peugeot-kat, közte az akkori slágerterméket, a 205-öst már forin-

tért. Majd sorra jelentek meg a többi márka hazai képviselői, az új kft.-k mellett olyan autókereskedéssel foglalkozó szövetkezetek is szerephez jutottak, mint az Autóker vagy a Hungaroserviz.

A szocialista időszakban Magyarországon nem volt személygépkocsi-gyártás – a KGST-n beüli szereposztásban a magyar ipar buszgyártásra és a teherautók gyártására szakosodott. 1990. január elején írta alá Medgyesy Péter miniszterelnök-helyettes és Suzuki Osamu azt a magyar–japán vegyesvállalat alapításáról szóló szerződést, amely alapján megkezdődhetett az esztergomi összeszerelő üzem építése. (→171) Ugyanezen a napon egy másik vegyesvállalat – a Rába-General Motors – is megalakult. Az első, a rendszer-váltás után Magyarországon gyártott személyautók azonban nem az esztergomi vagy győri futószalagokról gördültek le, hanem a szentgotthárdi Opel-gyárból kerültek ki 1992 márciusában. (TR)

Mit keresett és mit talált Grósz Károly az Egyesült Államokban?

1988. június 19-én utazott Grósz Károly kormányfő az Egyesült Államokba. A találkozó nagy jelentőségű volt, hiszen több mint 40 éve nem járt ott magyar kormányfő hivatalos látogatáson. A delegációhoz tartozott Tatai Ilona (a Politikai Bizottság tagja, a Magyar Gazdasági Kamra alelnöke), Kapolyi László (kormánybiztos), Bartha Ferenc (a Magyar Nemzeti Bank elnöke), Kovács László (külügyminiszter-helyettes), Házi Vencel (washingtoni magyar nagykövet). Grósz Károly több amerikai városba is ellátogatott (Washington, Chicago, Los Angeles, New York, Sacramento, Boston). A látogatás célja a Magyarországról kialakított kép javítása és a bizalmatlanság oldása, mindenekelőtt pedig az ország rendelkezésére álló gazdasági lehetőségek bővítése és a kényszerek lehetséges oldása volt a kialakult válsághelyzetben (→20). Grósz Károly tehát a politikai és gazdasági mozgástér bővítésére kereste a lehetőséget, és tárgyalt Reagan elnökkel, Bush alelnökkel, az IMF és a Világbank vezetőivel, George Shulz külügyminiszterrel, James Baker pénzügyminiszterrel, William Verity kereskedelmi miniszterrel, az amerikai üzleti körök számos képviselőjével, sőt még a magyar emigránsok képviselőivel is. A tárgyalások köz-

vetlen célja politikai szempontból annak bizonyítása volt, hogy Magyarország a gorbacsovi reformok (→ 62, 14) elkötelezettje, gazdasági szempontból pedig annak biztosítása, hogy visszafordíthatatlan folyamat a gazdaság liberalizálása (a bankrendszer átalakításától a tőzsdéig), és a külföldi tőke befogadása biztosított, vagyis az országnak a globális kapitalizmusba való integrálása.

Grósz fellépése gazdasági kérdésekben túlment még a hazai reformretorikán is, amellyel az IMF és a Világbank támogatásának és bizalmának fenntartására törekedett. Grósz odáig ment, hogy felvetette a teljesen külföldi tulajdonban lévő vállalatok lehetőségét, amit itthon komolyan bíráltak az MSZMP-n belül, főként Berecz János. Azért, hogy eleget tudjon tenni az itthoni elvárásoknak, ideológiai kérdésekben továbbra is „keményvonalas” maradt, és az amerikai újságírókat arról biztosította, hogy az országban nem lesz többpártrendszer, és nem következett be 1956 átértékelése (→ 26) sem (ugyanakkor az emigráns magyarok előtt felvetette, hogy humanitárius okokból lehetővé kell tenni Nagy Imre és társai méltó eltemetését) (→ 243). (AA)

Népi Ellenőrzési Bizottság vagy Állami Számvevőszék?

1990. január 1-től állt fel az Állami Számvevőszék (ÁSZ), az Országgyűlés pénzügyi-gazdasági ellenőrző szervezete, ezzel egy időben megszűntek a kormánynak alárendelt Népi Ellenőrzési Bizottságok. A számvevőszéket eredetileg az 1870. évi XVIII. törvény állította fel, amelynek élére az uralkodó három a parlament által jelölt közül választotta ki az elnököt, aki élete végéig tölthette be a tisztséget. Rákosiék felszámolták az ÁSZ-t, és az ötvenes években miniszteriális szervezetet, majd minisztériumot csináltak belőle. 1956 után a Kádár-kormány egyéves bizonytalankodás után hozta létre saját ellenőrző apparátusát. Az 1957-es zárt körű vitában ugyan felvetődött az ún. Állami Számszék ismételt létrehozása a parlament fennhatósága alatt (ezt a volt kisgazdapárti professzor, Varga István javasolta), végül Hevesi Gyula öskommunista, exnépbiztos elgondolását fogadták el. Ez a lenini bolsevikok romantikusnak is nevezhető munkás–paraszt felügyeletére, vagyis a „nép” közvetlen ellenőrzésének megvalósítására ment vissza,

és az országot behálózó, átfogó és amatőr ellenőrzés rendszerének kiépítését szorgalmazta. Ezek voltak a Népi Ellenőrzési Bizottságok, amelyek csúcsán a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság (KNEB) trónolt. A „Tisztelt Ház” az 1957. évi VII. törvényben a kettős alárendeltség mellett döntött. A KNEB tagjait a „kis parlament”, az Elnöki Tanács nevezte ki és hívta vissza, de munkáját a Minisztertanács irányította, és mindkét testület felé beszámolási kötelezettsége volt. Az évtizedek során ugyan főként az éves költségvetési beszámolók vitájakor jelentést tett az Országgyűlésnek és egyes parlamenti bizottságoknak is, de hatásköre mindig korlátozott maradt, az MSZMP Politikai Bizottságának felügyelete alatt mindenekelőtt a kormánynak dolgozott.

1987–1988-ban az alkotmány koncepciójában elvileg szerepelt a Legfelsőbb Állami Számvevőszék létrehozásának terve. Az Állami Számvevőszék az alkotmány elfogadása előtti mielőbbi létrehozását szokatlan módon egy országgyűlési képviselő, Polgárdi József vetette fel 1989 februárjában önálló képviselői indítványban. Az ennek nyomán megindult jogalkotási folyamatban az Országgyűlésnek felelős számvevőszéki törvényjavaslatot nem a kormány vagy annak egyik minisztériuma, hanem a Terv- és Költségvetési Bizottság nyújtotta be 1989. október 30-án azzal a céllal, hogy az 1990-től működőképes legyen.

Az előkészítésbe bekapcsolódó KNEB azt szorgalmazta, hogy az ő apparátusán induljon el a munka, mondván, hogy náluk megfelelő szakértelem áll rendelkezésre. Ezt az elgondolást az akkor erősödő bizalmatlanság miatt elvetették. A megalapozatlan bizalmatlanság motiválta a törvény elfogadása elhalasztásának szándékát is. Ennek azonban a parlament ellenállt.

Az ÁSZ az 1989. évi XXXVIII. törvény szerint ellenőrzi az államháztartás gazdálkodását, a központi költségvetés zárszámadását. Jogköre kiterjed az állami költségvetési intézmények ellenőrzésére, az állami vagyon kezelésére és a párok gazdálkodására. A törvény elfogadásával létrejött az Országgyűlés saját ellenőrző szervezete. Elnöknek dr. Hagelmayer Istvánt, a Pénzügykutató Intézet köztitizetletben álló igazgatóját nevezték ki. Ő állt a számvevőszék élén 1989. október 31-től egészen 1996-ig. Az összeférhetetlenségről nem született olyan szigorú rendelkezés, mint az 1870-es törvény-

ben. Hagelmayer István elfogulatlanságát tetteivel igazolta, amihez a paragrafusokhoz és az ÁSZ szellemiségéhez való elkötelezettség segítette hozzá, valamint az általános elvárás a független és pártatlan intézményvezetés iránt. (FI)

Miért nem jutott fontosabb szerephez az Új Márciusi Front?

A rendszerváltás folyamatában megjelent új szervezetek közül az egyik legkorábban jelentkezett az Új Márciusi Front (ÚMF), amelynek nevében az 1937–1938-ban működött baloldali mozgalmat idézte, sőt Ujhelyi Szilárd személyében össze is kötötte a kettőt. A kezdeményezés még 1987 második felében indult Nyers Rezsőtől, aki a *Valóság* című, a korszakban meghatározó jelentőségű társadalomtudományi folyóirat körében vetette fel: szükség lenne megfelelő formát találni a szétszórt értelmiségi gondolatok összefogására, hogy nagyobb hatásuk legyen a közvéleményre, és nem mellékesen a vezetésre is az elmélyülő válságban. December közepétől meg is indultak a tervezés és a szervezés munkálatai. Alapos viták után megfogalmazták az ÚMF alapító felhívását, majd márciusban Ujhelyi Szilárdot elnökké, Vitányi Ivánt ügyvezető titkárrá választották.

Nyers Rezső más utat járt a tekintélyes értelmiségi társaságot magában foglaló Új Márciusi Fronttal, mint Pozsgay Imre a Magyar Demokrata Fórummal. Fegyelmezett párttagként jelezte a színre lépés szándékát az MSZMP Politikai Bizottságának. Az ÚMF nyilatkozattervezetét is bemutatta; személyesen Kádár Jánost is megkereste támogatásért, de elutasításba ütközött. A pártvezetés 1988 márciusában elítélte a kezdeményezést, Nyers Rezsőt megrotta, és a felhívás kiadását megtiltotta. Veszélyt láttak egy olyan csoportosulásban, amely egyaránt magában foglal párttagokat és az ellenzékkel is kapcsolatot tartó, párton kívüli értelmiségieket. Annak ellenére történt így, hogy az ÚMF céljaként a szocializmus megújítását deklarálta. Az MSZMP akkori elképzeléseibe nem fért bele az ÚMF terve a kibontakozás politikai formájára: Országos Társadalmi Konzultatív Testület megalakítását szorgalmazták, amely egyszerre lett volna a vezető párt- és kormánysszervek tanácsadó testülete, valamint olyan fórum, amely a hivatalos és füg-

getlen szervezeteket bevonva, a társadalom nevében véleményezi e szervek tevékenységét. Az ÚMF értelmiségi körének a demokratikus ellenzékhez fűződő „gyanús” kapcsolatai ugyancsak alátámasztották az MSZMP vezetésének ellenérzéseit.

Az Új Márciusi Front elgondolásaiban benne voltak a tárgyalásos átmenet csírái, csak hogy amire 1988 szeptemberében színre léphetett, alaposan megváltoztak a politikai viszonyok: a pártosodás, a politikai differenciálódás került napirendre, a szereplőknek kevésbé volt szükségük efféle értelmiségi ernyőszervezetre. 1989 elején az ÚMF mégis fontos szerepet töltött be kezdeményezésével. Január 11-én konkrét lépésekből álló javaslatot bocsátott ki a tárgyalásos átmenetre. A parlamentáris demokrácia létrehozásáig tartó időszakra Országos Nemzeti Bizottság felállítását indítványozta, mégpedig az átmenetben érdekelt minden demokratikus szervezet és mozgalom részvételével, hogy elősegítsék a demokratikus viszonyok megteremtéséhez szükséges törvények megalkotását. Az ÚMF javaslatát ugyan az MSZMP köszönettel elutasította, az mégis válaszkényszert teremtett. Az ÚMF ezáltal tevőlegesen bekapcsolódott a többpártrendszer elismerését, majd a tárgyalásos átmenet előkészítését eredményező folyamatba.

Az ÚMF lehetőségeit a tárgyalásos átmenetben behatárolta – ami eleinte előnynek is tűnhetett –, hogy nem volt besorolható sem az MSZMP szatellitái, sem az ellenzéki szervezetek közé. A márciusban megalakuló Ellenzéki Kerekasztal koncepciója az MSZMP által szorgalmazott konzultációs fórum létrehozásával ellentétben a hatalom és az ellenzék egymással szemben álló oldalainak tárgyalása volt, ebben pedig az ÚMF nem találhatott helyet. (RZ)

Miért zárták ki az MSZMP-ből a „négyeket”?

Az MSZMP a rendszerváltás rögzös útján rendszerváltoztató párttá vált. Ez nem pusztán azt jelentette, hogy az MSZMP 1989 októberében átalakult a Magyar Szocialista Párttá (→ 224), hanem azt is, hogy mind az MSZMP különféle, egymással szemben álló belső erőinek a küzdelmei, mind az állampárttól függetlenné vált kormányok (→ 80) jelentős hatást gyakoroltak a rendszerváltásra.

Az állampártból rendszerváltoztató párttá váló MSZMP-ben azonban jelentősek voltak a belső feszültségek. 1988 tavaszától elindult az adminisztratív eszközökkel véghezvitt párton belüli rendteremtés, amelyet még képes volt irányítani Kádár János. Az MSZMP konzervatív rendpárti szárnya (Kádár János, Óvári Miklós, Gyenes András) nemcsak a kibontakozó ellenzéknek a válságra vonatkozó diagnózisát utasította el (→23), hanem meg akarta fegyelmezni a belső ellenzéket is, főként azokat, akik nyitottak voltak az MSZMP-vel szemben megszerveződő ellenzéki pártok és mozgalmak iránt. A rendteremtés célja a már megindult reformdinamikák határainak megvonása volt. 1988. február 6-án Pozsgay Imrét „figyelmeztetéssel” büntette a párt, mert részt vett az 1987. szeptember 27-i lakiteleki találkozón (→82), amelyen megalakult a Magyar Demokrata Fórum, valamint azért is, mert nyilvánosságra hozta a *Magyar Nemzet*nek adott interjújában a lakiteleki nyilatkozatot. A pártvezetés Nyers Rezsőt pedig azért vonta felelősségre, mert részt vett az Új Márciusi Front megalapításában (→207), és vállalta annak irányító szerepét. Ezen bosszúhadjárat eredményeképpen 1988. április 7-én négy meghatározó, az MSZMP-hez kötődő értelmiségit (Bihari Mihályt, Bíró Zoltánt, Király Zoltánt és Lengyel Lászlót) a Központi Ellenőrző Bizottság kizárta a pártból. Mindez figyelmeztetés kívánt lenni mindazok számára, akik a párton belülről kapcsolatot kerestek ellenzéki szereplőkkel. Bihari, Király és Lengyel egyaránt érintettek voltak az Új Márciusi Front kezdeményezésében és a lakiteleki MDF-es mozgalom tevékenységében. Bíró pedig, akik Pozsgay egyik bizalmasa volt, az MDF tevékenységének egyik fő szervezője volt. A „négyek kizárása” tehát tulajdonképpen Pozsgay Imrének küldött közvetlen jelzés is volt. A régi rendpárt azonban az 1988. május 22–24-i országos pártértekezleten megbukott, Kádár János „felfelé bukott”, és pártfőtitkár lett, azonban az új rendpárt, Grósz Károly vezetésével immáron nem volt képes ellenállni a párt belső erjedésének és alapvető átalakulásának, annál is inkább, hiszen a párton belüli retorziók a várt-hoz képest ellenkező hatást váltottak ki: a párton belül általánossá vált a felháborodás és a szolidaritás. Mindez növelte a reformerek társadalmi támogatottságát (→92). (AA)

Miért követelték a reformkörök a platformszabadságot, és mire jutottak vele?

Az egykori szólás szerint az MSZMP nem annyira az azonos nézeteket valló, mint inkább a különböző nézeteiket elhallgató emberek pártja volt. Állampárti mivoltában nem is lehetett ez másként. A pártvezetés felmérései világosan kimutatták, hogy az MSZMP-t felfogásaik szerint markánsan eltérő csoportok alkotják. (→ 221) E csoportok tagjai azonban országosan nem találhattak egymásra a főhatalmat birtokló alakulat mereven és bürokratikus centralizált szervezeti felépítése miatt. A „demokratikus centralizmusnak” nevezett elv biztosította a hatalomgyakorláshoz nélkülözhetetlen fegyelmet, cselekvési egységet, amelyet a válság és a de facto többpártrendszer kialakulása alaposan ki kezdett. Az MSZMP-n belüli elégedetlenség ennek megfelelően nem csupán új irányvonal, hanem a párton belüli demokráciát biztosító új szervezeti felépítés követelésével járt.

1988. november 29-én, éppen Grósz Károly hírhedt „fehérterror” beszédével (→ 143) egy időben adták ki Szegeden az első reformkör megalakulását hírül adó felhívást. Egyértelművé vált, hogy a polarizálódás elkerülhetetlen, és hogy az egymással szemben álló koncepciók és szándékok tisztázása nem maradhat a pártvezetésen belül zajló küzdelmek keretei között. Az országszerte viharos gyorsasággal megalakult reformkörök találták meg az erre alkalmas mozgalmi formát. A reformkörök a platformszabadságot és a felsőbb pártszerveket megkerülő horizontális szerveződés lehetőségét nem csupán követelték, hanem fittyet hányva az állampárt szervezeti szabályzatára, a maguk mozgalma segítségével meg is valósították. Ezáltal a tagság legaktívabb részében teremtették meg az állampárt reformszárnyának a bázisát, megfogalmazták és egyre erősítették a követelést egy alapvetően megújuló párt létrehozására.

Nem is maradt el a Grósz Károly-féle pártvezetés éles reagálása, a párt első embere „karrierista „percemberkének” és „szélkakasoknak” minősítette a reformkörösöket. Különösképp a Budapesti Reformkör radikális állásfoglalásai keltettek ribilliót. Hiába volt azonban minden „erősködés”, a reformköri mozgalom nyomá-

sának nem tudtak ellenállni. A pártvezetés reformer politikusai ugyan nem vettek részt a mozgalomban, de a hullámát meg tudták lovagolni. Május végén a Központi Bizottság, feladva addigi álláspontját, a pártkongresszus előrehozásáról döntött.

A reformkörök 1989. május 20–21-i szegedi országos találkozóján a mozgalom megmutatta erejét és elszántságát, ugyanakkor kiderültek a laza szerveződésből és a vezetés hiányából fakadó gondok is. A szerteágazó viták után elfogadott platformtervezet összefüggő programnak nem volt tekinthető, ám az kiderült, hogy a reformkörök álláspontja a demokratikus átmenetről sok szempontból közelebb áll a rendszerváltó ellenzékéhez, mint az MSZMP hatalmi centrumának elképzeléseihez. A reformkörök ennek ellenére sem a szakítást választották. Azt tartották feladatuknak, hogy lebontsák a monolitikus hatalmi rendszer centrumát, az állampártot, amit úgy érhetnek el, ha többséget szerezve elfoglalják, és az új rendszerbe illeszkedő, demokratikus baloldali párttá alakítják új programmal és kifogástalanul demokratikus szervezeti renddel.

1989 nyarán, kora őszén, a kerekasztal-tárgyalások időszakában az állampárton belül zajló küzdelmeket jelezte, hogy a sorsdöntő kongresszusra készülve egyre-másra alakultak a szervezeti formát öltő platformok. A reformkörök felfogása nyilvánvalóan kibékíthetetlen ellentmondásban állt az olyan tömörülésekkel, mint pl. a Marxista Egységplatform vagy a Berecz János szervezte („Összerogyás” platformként is gúnyolt) „Összefogás az MSZMP megújításáért” mozgalom. Az ellentétek világossá tették, milyen mély az MSZMP programválsága. Feloldására csakis a nyílt konfrontációt vállaló szétválás kínált esélyt. Ennek nehézségét fokozta, hogy a reformszárnyon belül sem látszottak tisztán a törésvonalak, korántsem volt mindenki felkészülve egy azonnali szociáldemokrata fordulatra. A reformkörök nagy része Pozsgay Imrében találta meg a maga vezetőjét, Nyers Rezső pedig a párt egyben tartása érdekében valamiféle szociáldemokrata-reformkommunista szintézist próbált tető alá hozni. A reformkörök a szeptemberre elkészült programtervezetet megtárgyalták, de nem szavaztak róla, a Pozsgay Imre vezette bizottság „hivatalos” dokumentumát vitára alkalmasnak ítélték.

A tisztázatlanságok rányomták bélyegüket a pártfelosztató-pártalakító kongresszusra. (→224) A küldöttekből alakult két nagy tömörülés, a Reformszövetség és a vele szemben állók zömét magában foglaló Népi Demokratikus Platform nehezen kiküzdött kompromisszuma nem hozott megnyugtató megoldást az új párt, az MSZP arculatára és programjára, miközben szervezeti felépítését, belső működési rendjét példászerűn (már-már a működőképesség határát súroló módon) demokratikussá tették. A nagy állampárti konglomerátum felszámolása nyomán egy sokkal kisebb, platformok szövetségeként meghatározott, de tisztázatlanságok sorát továbbra is magában rejtő párt alakult. Az MSZP immár szociáldemokrata jellegű, de továbbra is a platformok kompromisszumán alapuló programnyilatkozatának elfogadására csak egy évvel később, Pozsgay Imre pártból való kilépésével egyidejűleg került sor. (RZ)

Hogyan jött létre a kétszintű bankrendszer?

A modern piacgazdaságok egyik jellemzője a kétszintű bankrendszer. Ez azt jelenti, hogy szervezetenként elkülönül egymástól a nemzeti bank, a jegybank és a kereskedelmi bankok feladatköre, tevékenysége. A magyarországi rendszerváltozás gazdasági célja a modern piacgazdaság megteremtése volt, és ennek egyik fontos előfeltétele lett a kétszintű bankrendszer kiépítése.

Az 1968. január 1-jén bevezetett gazdaságirányítási rendszerben nem változott a bankrendszer feladatköre, felépítése – noha erre is kidolgoztak terveket –, azonban a 60-as évtized végétől kis lépésekben folyamatosan korszerűsödött a magyar pénzügyi intézményi hálózat. Ennek egyik jelentős lépése lett, hogy 1979. november 9-én megkezdte működését Budapesten a Közép-európai Nemzetközi Bank (CIB Bank) – a szocialista világ első offshore (tevékenységét nem a cégbejegyzés helyén végző) bankja –, amelynek 34%-ban a Magyar Nemzeti Bank is tulajdonosa lett.

A kétszintű bankrendszer kialakítása közvetlen előkészületei 1982 után – a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba való belépést követően – bontakoztak ki. 1982. december 4-én megjelent az 1982. évi 28. számú törvényerejű rendelet, amely a magyar állam, a tanácsok, a pénzügyintézetek, a biztosítók és a gazdálkodó

szervezetek számára lehetőséget teremtett a lakosság részére is megvásárolható kötvények – köztük az állami költségvetés belső hiányának finanszírozására szolgáló értékpapírok – kibocsátására. A törvény adta kereteket kihasználva – a fokozatosan gyorsuló inflációt meghaladó mértékű kamatokat biztosítva – a következő években forgalomba hozták a kincstárjegyet, a diszkontkincstárjegyet (nem kamatozó, a hozamot a névérték és a vásárlás árfolyama közötti különbség révén biztosító értékpapír), a betéti jegyet és a letéti jegyet, amelyek a lakosság körében is nagy népszerűségnek örvendtek. Emellett az Országos Takarékpénztár (OTP) a szaporodó vállalkozások pénzügyi igényeinek a kielégítésére 1983-ban megteremtette az OTP Vállalkozási Irodát, majd hamarosan létrehozta a Kisvállalkozási Bankot.

Az MSZMP Központi Bizottságának 1984. április 17-ei ülésén a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről elfogadott határozat távolról magában foglalta a kétszintű bankrendszer kialakítását is. Ennek előkészítésére az 1984. évi 25. számú törvényerejű rendelet – megjelent 1984. október 31-én – lehetővé tette, hogy a Magyar Nemzeti Bank mellett – annak felügyelete alatt – alakulhassanak pénzügyintézetek és azok leányintézetei. Erre alapozva kezdte meg működését 1986 elején 80%-os külfölditulajdon-részesedéssel a szocialista világ első nem offshore bankja – a Citibank Budapest – mint teljes üzletkörű kereskedelmi bank. További lépésként a Magyar Nemzeti Bank megkezdte a bank hitel-főigazgatóságaira és a területi szerveire építve három pénzügyintézet kereteinek a kialakítását. Emellett a Magyar Nemzeti Bank három leányintézetét is működtette, 1985. január 1-jétől a Budapesti Hitelbankot és az Innofinance Általános Innovációs Pénzügyintézetet, valamint július 1-jétől az Általános Vállalkozási Bankot. Az MSZMP Központi Bizottsága Titkársága 1986. július 23-án döntött az 1987. január 1-jével induló három új pénzügyintézet, a Magyar Általános Hitelbank (ma: Kereskedelmi és Hitelbank), az Országos Kereskedelmi és Hitelbank (ma: Kereskedelmi és Hitelbank) és a Budapesti Fejlesztési és Hitelbank (ma: Budapest Bank) vezetőinek a kinevezéséről. Az új bankvezetők Demján Sándor kivételével – aki a Skála Áruház alapítójaként vált ismertté – valamennyien a Magyar Nemzeti Bank különböző beosztású vezetőinek sorából kerültek ki.

A három nagy kereskedelmi bank működésének megkezdése mellett a már korábban is létező Magyar Külkereskedelmi Bank és az Általános Értékforgalmi Bank kapott csaknem teljes körű felhatalmazást kereskedelmi banki tevékenység végzésére, egyelőre – elsősorban a Magyar Nemzeti Bank vezetésének ellenállása miatt – a devizaműveletek és a lakossági bankári teendők kivételével. Ezen tevékenységekre a felhatalmazást a pénzüintézetek 1988–1989 folyamán kapták meg, ezzel párhuzamosan egyúttal szabaddá téve számukra a kamatok meghatározását is. A kétszintű bankrendszer kiépülésével egyidejűleg megszűnt az évtizedeken keresztül a vállalatok számára kötelezően előírt és alkalmazott egyszámlarendszer is. Ugyanakkor a bankok a vállalati ügyfélkör átvételével egyúttal igen jelentős mértékű, sok esetben „kétes” követelésállományt is kaptak, amely hamarosan behajthatatlanná vált, és a 90-es évtized első felében az állami forrásokra támaszkodó bankkonszolidáció végrehajtását igényelte. A három új bank mellett változatlanul működött nem kereskedelmi banki jogállásban a lakossági bankműveleteket ellátó Országos Takarékpénztár és a takarékszövetkezeti hálózat.

Az említett pénzüintézetek működésével Magyarországon ismét létrejött a kétszintű bankrendszer, amelynek keretében a Magyar Nemzeti Bank tevékenységének középpontjában, fokozatosan átadva egyéb jogosítványait, csak a klasszikus jegybanki feladatok maradtak – a monetáris politika kialakítása, a bankjegykibocsátás és érmeverés, az irányadó alapkamat meghatározása, az infláció kordában tartása és mások –, míg a kereskedelmi bankok több lépésben teljeskörűen átvették a gazdasági szereplők és a lakosság pénzügyi tevékenységének bonyolítását. A lakossági és a vállalati bankpiacon 1988 nyarán új szereplő jelent meg, a Postabank és Takarékpénztár, amely dinamikus üzletpolitikájával rövid idő alatt a lakossági és vállalati ügyfelek széles körét vonzotta magához, a lakosság tekintetében elsősorban az Országos Takarékpénztár számára teremtve konkurenciát. 1989-ben a takarékszövetkezetek létrehozták kereskedelmi bankjukat, a Magyar Takarékszövetkezeti Bankot. Mellettük sorra jöttek létre hazai és külföldi tőkével a kisebb-nagyobb ügyfélkört kiépítő leányintézetek és bankok, szakosított pénzüintézetek (Agrobank, Interbank, Ipari Fejlesztési Bank, Konzumbank, Közép-európai Hitelbank, Merkantil Bank,

Mezőbank, Unicbank és mások). Az 1990. január 25-én aláírt részvényesi megállapodással megtörtént az első bankprivatizáció is, az Általános Értékforgalmi Bank állami tulajdonban lévő részvényeinek a fele a Central European Development Corporation birtokába jutott.

A kétszintű bankrendszer kiépülése 1991-ben az Országos Takarékpénztár részvénytársasággá alakulásával és a banktörvények elfogadásával zárult le. A kétszintű bankrendszerrel kapcsolatos törvények előkészítése 1989 tavaszán kezdődött. A banktörvények kidolgozását és elfogadását a kormányzaton és a parlamenten belül és kívül egyaránt hosszan tartó viták előzték meg és kísérték. Első lépésként a pénzintézetek tevékenységének ellenőrzésére a 106/1989. (X. 29.) minisztertanácsi rendelet felállította az Állami Bankfelügyeletet. A Magyar Nemzeti Bank jogállásáról és a pénzintézetekről és a pénzintézeti tevékenységről hosszas viták után az Országgyűlés csak a rendszerváltozást követően, 1991-ben alkotott törvényeket: az 1991. évi LX. törvényt a Magyar Nemzeti Bankról (elfogadva 1991. október 21.), és az 1991. évi LXIX. törvényt a pénzintézetekről és a pénzintézeti tevékenységről (elfogadva 1991. november 13.). (BJ)

Kik vettek részt az utódlási harcban, és hogyan történt Kádár menesztése?

A Kádár-kor lezárulása tulajdonképpen már a rendszerváltás 1989-es eseményei előtt bekövetkezett, méghozzá az 1988. május 20–22-i országos pártértekezleten, amely irányt szabott az immáron megállíthatatlan változásoknak. A pártértekezlet előkészítése a személyi változások körül mozgott, hiszen az irányváltás szempontjából kulcsfontosságú volt Kádár utódlásának a kérdése, ugyanakkor megköttettek már a szokásos előzetes alakuk. A megállapodás szerint Kádár Jánost „felfelé buktatták”, létrehozva a korábbi pártfőtitkár számára a pártelnöki tisztséget. Kádárt azzal próbálták meg pacifikálni, hogy bár nem lesz tagja a Politikai Bizottságnak, de napi ügyekkel sem kell foglalkoznia, és részt vehet a politikai irányvonal kialakításában. Az MSZMP-n belüli hatalmi és érdekviszonyok összetettek voltak, és nehezen

rekonstruálhatók az előzetes alkuk is, ugyanakkor az eredmény a Kádár körül álló, „konzervatív rendpárt” és a Grósz Károly körül szerveződő, „új rendpárt” kompromisszuma volt. A mélyreható gazdasági reformok mellett kiállók Grószot támogatták, fontos volt a konzervatív ellenállás megtörése és a reformirányzatok képviselőinek (Pozsgay Imrének és Nyers Rezsőnek) helyzetbe hozása. Grósz mind belpolitikai, mind külpolitikai szempontból ideális jelölt volt: a különféle belső erőcsoportokhoz képest középben helyezkedett el, és képes volt kompromisszumot teremteni. Külföldön is nagy volt a várakozás politikájával szemben, amelynek az elnevezésére a „grósznyoszt” (→94) kifejezést használták, mivel a Nyugat és Moszkva egyaránt a reformer „mini Gorbacsovot” látta benne (→62).

Grósz a felülről vezérelt technokrata modernizáció programját kívánta megvalósítani, elkötelezett híve volt a reformoknak, és a reformirányzat benne látta azt a személyt, aki képes a párton belül keresztülvinni a piaci-liberalizációs politikát, ugyanakkor a hatalmi viszonyokat lényegileg nem kívánja átalakítani. Grósz másik fontos feladata volt, hogy levezesse a gazdasági rendszerváltással és az ebből eredő társadalmi feszültségekkel kapcsolatos dühöt. Kiemelkedési utat nyitott a technokrata reformereknek, akik fő képviselője Németh Miklós, a Központi Bizottság gazdasági titkára volt. Idetartozott Medgyessy Péter miniszterelnök-helyettes és Békesi László is.

A pártértekezlet ugyanakkor a régi kádárista vezetői garnitúra radikális leváltása mellett döntött, és kiszavazták a Központi Bizottságból Kádár embereit (az „apparátuspuccs” áldozatául esett: Gáspár Sándor, Lázár György, Németh Károly, Óvári Miklós, Havasi Ferenc), kizárva egyúttal annak a lehetőségét, hogy a Politikai Bizottság tagjai lehessenek. A Politikai Bizottságba ugyanakkor bekerült Iványi Pál, Lukács János, Németh Miklós, Nyers Rezső, Pozsgay Imre és Tatai Ilona, és megmaradt tagnak Berecz János, Csehák Judit, Grósz Károly, Hámori Csaba és Szabó István. A vezetésben bekövetkezett változások jelentősek volt, de egyúttal arra is rámutatott, hogy a vezetők maguk is foglyai a rendszernek. (AA)

Milyen ellenzéki demonstrációkkal szemben lépett fel erőszakkal a rendőrség?

A rendszerváltás során az állampárt nem olyan mértékben és intenzitással nyúlt az erőszak eszközéhez, mint ahogyan arra az események bizonytalan alakulása miatt az ellenzék számított, és mint ahogyan azt az MSZMP keményvonalasai szerették volna. Ugyanakkor kiemelkedik számos olyan ellenzéki demonstráció, amelyek előtt vagy közben megmutatkozott az állampárti erőszak.

1988. március 15-én 10-15 ezer fős tüntetés követelte a szabad választásokat, és ez ellen még brutális keménységgel lépett fel a rendőrség. A preventív (megelőző) rendőri őrizetbevételekkel és fenyegetésekkel próbálták meg eltántorítani az ellenzék kemény magját a fellépéstől. Mindezek ellenére tömegek voltak kíváncsiak a szerveződő demokratikus ellenzék vezetőinek beszédeire, és a tüntetés a Kádár-rendszer legnagyobb tömegtüntetésévé vált. Maga a demonstráció volt az előzménye a Szabad Kezdeményezések Hálózata megalakulásának (→ 64). Az esemény előtt házkutatást tartottak, és letartóztatták Haraszi Miklóst, Demszky Gábort, Solt Ottiliát, Molnár Tamást. Bebizonyosodott, hogy békés és tömeges megmozdulásokkal szemben nincsenek a hatóságoknak olyan bevethető eszközeik, amelyekkel ne hiteltelenítenék az állampárti reformretorikát.

1988. június 16-án, Nagy Imre halálának harmincadik évfordulóján megemlékezés volt az Új köztemető 301-es parcellájánál és Batthyány-örökmécsesenél, amelyet az ellenzék felhasznált a rendszerellenzéki demonstrálására. Az örökmécsesenél a rendőrség erőszakosan lépett fel, és az ott összegyűlt mintegy kétszáz fős tömeget gumibotokkal és gázspray-vel oszlatta fel. Durván bántalmazták Kis Jánost, Tamás Gáspár Miklóst, Orbán Viktort, Ruttkay Leventét, Könczöl Csabát. A célzott fellépés jelezte, hogy hol van a határa az ellenzéki rendezvényeknek: az állampárt nem tűrte a nyilvános rendszerellenzéki megmozdulásokat.

Az 1988. október 23-ára tervezett tüntetés kapcsán az MSZMP ragaszkodott ezekhez a határokhoz, a rendőrség betiltotta a tüntetést, és előre jelezte, hogy minden eszközzel megakadályozzák

a felvonulást. Mindez elriasztotta az eseménytől az MDF-et és a Történelmi Igazságtétel Bizottságát, a Fidesz és a Szabad Kezdeményezések Hálózata továbbra is ragaszkodott volna a tüntetéshez, de mivel az MDF felszólította szimpatizánsait arra, hogy maradjanak otthon, így végül lefűjték az eseményt. 1988 második felére tehát az aktív erőszak passzívra alakult, de még ez is nagyon fontos viszsza-tartó erőt jelentett.

Fizikai erőszakkal reagált továbbá a hatalom az 1988-as „november 7-i takarításra”, amikor is a Fidesz Munkáscsoportja és a Radikális Kör utcai takarítást szervezett november 7. ellen, és azt követelték, hogy legyen munkaszüneti nap március 15. (→197). A résztvevők felszólításra sem hagyták abba a tüntetést, ezért 18 főt előállított a rendőrség. Ugyanígy rendőrtámadás, szokatlanul durva gumibotos rendőrorroham érte 1988. november 15-én a brassói munkásmegmozdulás első évfordulójára emlékezőket. A hatalom tehát nem tűrte a rendszerkritikus rendezvényeket, tekintet nélkül annak formájára, különösen azokat, amelyek nemzetközi problémákat is okozhattak (ez alól kivételnek tekinthető az 1988. június 27-i, a romániai falurombolás ellen tiltakozó Erdély-tüntetés). Ezek az erőszakos fellépések nem a rendszerváltás során végig, hanem a többpártrendszer 1989-es elfogadása előtt történtek, és a fordulatot jelzi, hogy 1989 két hatalmas tüntetésén (március 15-én és június 16-án) ilyen hozzáállás nem volt tapasztalható. (AA)

Hogyan fogadta el az MSZMP a többpártrendszert, és miért ment bele a szabad választásokba?

A viszonyulás a megszerveződő mozgalmakhoz, pártokhoz komoly gondot okozott az állampártnak, hiszen egyszerre akarta biztosítani politikai hegemoniáját, és ismerte fel azt, hogy nem halogathatják az ezzel kapcsolatos döntést. A többpártrendszer elfogadása hosszabb és jelentős vitákkal terhelt folyamat volt: az MSZMP 1988. májusi pártértekezletének egypártrendszerre vonatkozó álláspontjától rögzös úton a párt 1989 elejére jutott el a többpártrendszer deklarálásáig.

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1988 augusztusa végén tárgyalta a párt és az új politikai szerveződések között kialakítandó viszony-

ról. Pozsgay Imre mellett érvelt, hogy a rendszerrel kritikus szerveződések is el kell fogadni legálisként, és a Hazafias Népfrontot ki kell nyitni az alakuló pártok előtt. Nyers Rezső is nyitott volt, és szorgalmazta azt, hogy az MSZMP határozza meg azokat a csoportokat, akikkel együtt akar működni. A PB-tagok ekkor végül nem jutottak dűlőre az ellenzéki, ellenséges és alternatív szerveződések kritériumainak meghatározását illetően, és deklarálták álláspontjukat az egypártrendszer fenntartásáról, amivel végül Pozsgay is azonosult. 1988 kora őszére azonban a helyzet megváltozott, és immáron elégtelen volt a „szocialista pluralizmusról” szóló vita, hiszen a többpártrendszer megakadályozása vált a legfőbb kérdésé, illetve kihívássá. Németh Miklós úgy vélte, hogy a gazdasági helyzet rendkívül súlyos volta miatt hamar felerősödhetnek a többpártrendszert, így a hatalomváltást követelő tendenciák.

Az MSZMP vezetői 1988 második felében egy meglepő politikai konstrukcióban, a „versengő egypártrendszerben” gondolkodtak, és ehhez igyekeztek felmérni a versenytársak, „alternatívnak” nevezett szervezetek helyzetét a Központi Bizottság 1988. szeptember 20-i ülésére. A párt vezető szerepét „folyamatosan kivívandó pozícióként” határozták meg. A pártvezetésben Fejtő György (aki az ellenzékről kapott jelentésekből tájékozódott) és Pozsgay Imre (aki tárgyalt a szerveződő pártokkal) voltak a kulcsfigurái az ellenzékhez fűződő viszonyrendszer kialakításának. 1988 szeptemberének végén mindketten úgy vélték, hogy a mérsékelt, párbeszédre és esetleg koalícióra is alkalmas Magyar Demokrata Fórum (→17) és a „militáns” Fidesz (→25) képviseli a két szélső pontot. Grósz Károly deklarálta a pártvezetés kiváráson alapuló álláspontját, amely szerint a KB és a PB nem tart intézményes kapcsolatot az ellenzéki szervezetekkel, és azt ajánlotta, hogy az egyesülési törvényt (→69) 1989 januári életbe lépéséig vegyék tudomásul a jelenlétüket, és csak akkor lépjenek fel, ha nyíltan szocialistaellenessé válnak. A többpártrendszer és az ahhoz kapcsolódó dilemmák tehát „megakadtak az MSZMP-vezetés torkán”. A KB 1989. november eleji ülésén továbbra is kitartott korábbi egypártrendszeres álláspontja mellett, holott az a közvélemény szemében immáron nem csupán a szokásos merevséggel volt egyenlő, hanem felvetette az elindult változásokhoz képest a visszarendeződés valós veszélyét.

A vezetésnek nem volt bátorsága szembenézni a többpártrendszer elkerülhetetlenségével, ezért továbbra is az egypártrendszeren belüli pluralizmus vállalhatatlan álláspontját ismételték. 1988 végére tarthatatlanná vált az MSZMP-nek a szocialista pluralizmusról kialakított felfogása – különösen a történelmi pártok bejelentkezése miatt –, de a párt még nem vonta le ebből hivatalosan a következtetéseket. Végül egyszerre dőlt meg a Kádár-rendszer két fő legitimációs pillére: 1956 ellenforradalmi státusa (→26) és a többpártrendszer elutasítása. 1956 kapcsán a merev álláspont feladása megkönnyítette azt, hogy a párt feladja a „történelmileg kialakult” egypártrendszer tézisé. Nyers Rezső a PB 1989. január 31-i ülésén felvetette, hogy elkerülhetetlen a többpártrendszer elfogadása. Február 7-én a PB gyakorlatilag tudomásul vette a többpártrendszer tényét, és a cél az volt, hogy az állampárt saját döntéseként állítsák be mindezt, nem pedig mint a politikai kényszerekből következő szükségességet. Meg kellett határozni azt a stratégiát, amely a legkedvezőbb az MSZMP számára a többpárti berendezkedés felé vezető úton. A legnagyobb dilemma az volt, hogy miként lehet az MSZMP hegemoniáját megőrizni és a kormányváltást lebonyolítani úgy, hogy az ne legyen rendszerváltás. Ehhez olyan partnereket szeretett volna a pártvezetés, akikkel koalícióban lehetséges a többség kialakítása. Ezért a többpártrendszer elfogadása szükségképpen együtt járt a tárgyalásos, megegyezésszerű átmenet koncepciójával. Grósz Károly, Pozsgay Imre és Nyers Rezső is elnyújtott, kétszakaszos stratégiát vázoltak fel, ugyanakkor Pozsgay nem fogadta el azt, hogy az MSZMP hegemon helyzetét közjogilag rögzítsék anélkül, hogy annak hiányoznak a társadalmi alapjai.

A KB 1989. február 10–11-i ülésén megszavazta a PB-nek a többpártrendszer deklarálására vonatkozó előterjesztését. A helyzetet elmozdult tehát a többpártrendszeren alapuló tárgyalásos átmenet (→129) felé, amelyben az állampárt többszörösen is biztosítani kívánta vezető szerepét: elnyújtott átmenet; a törvényalkotó folyamatok feletti rendelkezés; annak eldöntése, hogy kivel tárgyal az MSZMP; bármely résztvevővel való különmegállapodás lehetőségének fenntartása. A KB-állásfoglalás feladta tehát a „párt vezető szerepéről” szóló tételt, és eljutott oda, hogy az MSZMP „meghatározó szerepet” kíván betölteni a magyar társadalomban, de ezt

demokratikus versenyben, politikai eszközökkel kívánja elérni. Ezzel tehát az állampárt elfogadta a többpártrendszeren és szabad választáson alapuló politikai rendszer koncepcióját, amely tulajdonképpen egyet jelentett magával a rendszerváltással. E mögött természetesen az a kétszakaszos átmenet koncepción alapuló megfontolás volt, hogy az első szakaszban az MSZMP választás útján meg tudja szerezni a politikai hatalmat. (AA)

Kikből állt az MSZMP reformszárnya, és miért nem szakadt szét az állampárt a feloszlató kongresszus előtt?

Az állampárt belső megosztottsága – ami korántsem csak a két-pólusú reformerek és rendpártiak képletben bontakozott ki, hiszen 1988 májusától kezdve legalább 3-4 irányzat kezdett kikristályosodni a párton belül – a rendszerváltás egyik legjelentősebb tényezője volt. A párt 1988 októberében igyekezett felmérni a párt belső politikai tagoltságát és öt csoportot azonosítottak: 1. hagyományosan gondolkodók; 2. reformgondolkodásúak (kommunista és szociáldemokrata hagyományokat követők); 3. szélsőségesen konzervatív vagy liberális gondolkodásúak; 4. a nemzeti érdekeket nacionalista módon képviselők; 5. egzisztenciális okokból párttagok. A pártvezetés célja a sokféle irányzat párton belül, egy politikai centrumban történő egyben tartása volt, hasonlóan ahhoz, ahogyan a párt a Kádár-rendszer „össztársadalmi” kompromisszumához is görcsösen ragaszkodott (→22). Németh Miklós e sokféleség és heterogenitás felvállalására bátorított, ugyanakkor egyre erősödött a párton belül platformszabadság igénye. Gombár Csaba szociológus találóan mutatott rá arra, hogy nagyobb politikai távolság és feszültség mutatkozott az MSZMP egyes belső irányzatai között, mint az állampárt és az új politikai szerveződések között. Az MSZMP reformkörei 1989 első hónapjaiban kezdtek kibontakozni, és országos mozgalommá váltak. A rendszerváltás napirendre kerülése elkezdte mozgósítani azokat az erőket az állampárton belül, amelyek aktívan támogatni kívánták a fordulatot. Ugyan az MSZMP reformszárnya is a modellváltás kifejezést (→94) használta, de korántsem azt értették alatta, amit Grósz Károly és köre, hanem olvasatuk-

ban ez tulajdonképpen magát a baloldali értékek mentén történő rendszerváltást jelentette.

A reformkörök között nem különültek el irányzatok, hiszen a szociáldemokrata, szociálliberális, reformkommunista, népnemzeti-harmadikutas áramlatokat egységbe szervezte az, hogy nem kívánták átadni a pártot a visszarendeződés veszélyével fenyegető konzervatív-rendpárti irányzatnak. A mozgalom tehát különféle áramlatok szövetsége volt, amelyek sokféle belső vitát folytattak, de kifelé egységesen politizáltak.

1989. április 15-én Kecskeméten *Reformműhely* címmel tanácskozást rendeztek, amely egyúttal a reformkörök első találkozója is volt. Túl azon, hogy valós esély kínálkozott az MSZMP szakadására, ez a rendezvény azért volt jelentős, mert a tétje az egységes reformszárny létrejötte volt. Azonban mivel a reformszárny vezetésére kiszemelt Pozsgay Imre és Nyers Rezső nem akartak olyan politikai platformot létrehozni, amelynek deklarált célja a párt vezető centrumának elfoglalása, ezért nem valósult meg a várt egység. Bár a Budapesti Reformkör 1989. április 5-i programterve az MSZMP alapvető, szociáldemokrata irányba történő átalakításában gondolkodott, és előirányozta a centрупárt és a reformszárny szövetségét a konzervatívok elszigetelésének céljával, de ezek az irányok a kecskeméti találkozó idejére már magukban hordozták a pártszakadás lehetőségét is. A reformszárny abból indult ki ugyanis, hogy az MSZMP felbomlása a többpártrendszer előfeltétele, hiszen ez teremtheti meg a leendő szövetségkötések alapját. A szétválás egyszerre elkerülhetetlen és kívánatos jellegének felismerése ellenére nem valósulhatott meg 1989 áprilisában, és a folyamatok elhúzódtak egészen 1989 októberéig, az MSZMP utolsó kongresszusáig. 1989 tavaszán ugyanis nem volt meg ehhez a politikai szándék, kezdeményezés és bátorság (mindenekelőtt Pozsgaytól és Nyers-től, akik úgy vélték, hogy a pártszakadás az MSZMP széthullását eredményezné). Bizonytalan volt a hazai és a nemzetközi helyzet; fontosabbnak látszott az MSZMP elfoglalása és átalakítása, valamint az ellenzéki erők sem támogatták a pártszakadást, nem voltak meg egy új párt koncepcionális feltételei sem. (AA)

Hová tűnt a hagyományos szociáldemokrácia?

Az 1980-as években a magyar társadalomban meghatározóan jelen volt a szociáldemokrata értékekkel való azonosulás. Egy szociáldemokrata pártnak tehát jó esélye lett volna arra, hogy meghatározza a rendszerváltás baloldali pólusát. A Magyar Szociáldemokrata Párt (MSZDP) a rendszerváltás során újjáalakult, de a történelmi gyökereken kívül nem rendelkezett személyi és politikai erőforrásokkal. Az 1989 januárjában újjáalakított MSZDP a nyugati szociáldemokrata pártok tapasztalataira figyelemmel alakította politikáját, amely érzékeny volt a rendszerváltás társadalmi igényeire. A párt a szociális piacgazdaságot és a jóléti állam modelljét kívánta intézményesíteni vegyes tulajdonosi szerkezettel, a szociális szempontok és munkavállalói érdekek középpontba állításával. A széthulló Kádár-rendszert kívántak lebontani, de sokkal sikertelenebbnek bizonyult a többi történelmi pártnál (kiszagdák, kereszténydemokraták), és nem tudta a rendszerváltó erők között pozicionálni magát; kellően megkülönböztetni magát az MSZP-től. Az MSZDP egyre erősebben alkalmazta a baloldali populizmus eszköztárát, és mivel agresszívebben támadta az MSZP-t, ugyanakkor számított a volt MSZMP-sek szavazatára, csapdahelyzetbe került. Az MSZMP, illetve majd a szocialista párt és az MSZDP között igen feszültté vált a viszony, hiszen a szociáldemokratáknak létkérdés volt az, hogy egyértelmű ellenzékként határozzák meg magukat, és az állampárt is kiélezte a konfliktusokat.

Az MSZDP kudarcának legfontosabb összetevői az állandó vezetési válság és a személyes ellentétek voltak, amely a párt folyamatos felaprózódásához vezetett. A háromoldalú tárgyalások idején az Ellenzéki Kerekasztalban egy hónapra fel kellett függeszteni az MSZDP részvételét. Az 1990-es választásokra a párt szétvált a Petrasovits Anna elnökölte MSZDP-re és a Takács Imre vezette SZDP-re, sőt mellettük megjelent a Kitzinger Ferenc-féle Független Szociáldemokrata Párt is. A szociáldemokraták nem tudták hitelesen megjeleníteni politikai üzeneteiket, és mivel a Rákosi-rendszer alatt elenyészett a hagyományos szociáldemokrácia kultúrája, a párt rendszerváltó radikalizmusával nem tudott mit kezdeni a

közvélemény, és a potenciális szociáldemokrata bázis jelentős részét az MDF tudta megszólítani. Óriási probléma volt továbbá az elkötelezett munkásbázis hiánya, és az, hogy a párt nem tudott erős kapcsolatokat kiépíteni a szakszervezetekkel. A párt jelentős vereséget szenvedett az 1990-es választásokon, és a kudarc felgyorsította a parlamentből immár kimaradt alakulat bomlását. Elhúzódó konfliktus alakult ki a Petrasovits Anna és a Borbély Endre által fémjelzett csoportok között, Petrasovits végül visszavonult. 1993 októberében a három szociáldemokrata csoport – az MSZDP, a Független Szociáldemokrata Párt és a Király Zoltán vezetésével 1992-ben alakult Szociáldemokrata Néppárt – egyesült, de immár semmilyen belső politikai fordulatot nem tudtak elérni. (AA)

Új vagy utódpárt született a Magyar Szocialista Párt megalakulásával?

A Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokat (→64) lezárta ugyan 1989. szeptember 18-i plenáris ülés, de a politikai vitákat korántsem sikerült minden tekintetben rendezni. Ezt mutatta, hogy az SZDSZ szeptember 24-én bejelentette: aláírásgyűjtésbe kezd annak érdekében, hogy népszavazás döntsön a nemzeti kerekasztal tárgyalások vitás kérdéseiről (pártszervezetek a munkahelyeken, elszámlolás az MSZMP a tulajdonában vagy kezelésében lévő vagyonnal; a köztársasági elnök megválasztása a szabad választások után; a Munkásőrség feloszlata). A kerekasztalt követően kibontakozott további politikai vita az MSZMP körül szerveződött, nem lehetett ugyanis tudni, hogy a NEKA-tárgyalások után milyen gyorsan következnek be azok a változtatások, amelyek elhozzák a rendszerváltást és közben pedig tarthatatlanná vált a politikai helyzet azokban a kérdésekben, amelyekben nem engedett a párt tárgyalásokon, ráadásul közben elindult a népszavazási küzdelem.

Az 1989 októberére összehívott pártkongresszusnak az volt a nagy kérdése, hogy az állampárt helyén létrejövő új alakulat a régi rendet megtestesítőjeként, a rendszerváltás legfőbb legyőzendő szereplőjévé válik, vagy pedig a rendszerváltás során politikai legitimációt szerez. A reformmozgalom radikálisai abban gondol-

kodtak, hogy új pártot kell alapítani, amely a többi rendszerváltó párthoz hasonlóan szerez majd legitimációt a választásokon, éppen ezért szembefordultak a párt vezetésével, és nem akartak élni az MSZMP hagyományos eszközeivel. Mindehhez pedig szembe kellett szállniuk a változásokat blokkolni szándékozó erővel. Az MSZMP utolsó, a Magyar Szocialista Párt első 1989. október 6–9-én megtartott kongresszusa megkésett volt, ahogy maga az állampárt is folyamatosan fáziskésében volt a rendszerváltás éveiben. A kerekasztal-tárgyalások lezajlottak, a közjogi megállapodást megkötötték, és az MSZMP a vesztes oldalra került. Az új párt megalapítása végső visszavonulásként volt értelmezhető és rendszerváltó szocialista programnak immáron nem volt semmilyen újdonsága. Az MSZP megalakítása egybeesett a rendszerváltás radikális antikommunista szakaszával, éppen akkor, amikor az állampárt véglegesen feladta a küzdelmet a rendszerváltás ellen. Ebben az összefüggésben a népszavazási kampány (→43) során az MSZP szükségképpen a bukott rendszer megtestesítője és legyőzendő ellenfél volt. Az SZDSZ minden megszólalásában következetesen az „MSZMP utódpártjának” nevezte a szocialista pártot. 1989 őszre szertefoszlott az állampártot körülvevő nélkülözhetetlenség mítosza, és az MSZP-re is rávetült a legitimációs és erkölcsi válság. A hiteles politikai arcél és egy baloldali karakter megjelenítéséhez arra lett volna szükség, hogy a reformerek 1989 ősze előtt elszakadjanak az állampárttól.

Az MSZMP 1989. október 6-án megnyitott XIV. kongresszusára a reformkörök elérték főbb céljaikat: lebontották az állampárt hierarchikus-bürokratikus jellemzőit, elfogadtak egy demokratikus ügyrendet, amely garantálta a kongresszus nyilvánosságát. Az MSZMP kongresszusa egy napig sem tartott, mert elenyésző volt Grósz Károly javaslatának támogatottsága, amelynek a lényege egy megreformált állampárt fenntartása lett volna. A többség egy új párt létrehozására tett javaslatot. Ezzel október 7-én a kongresszus átalakult a MSZP alakuló kongresszusává.

Az MSZP megalakítása során fontos szempont volt a reformkommunisták (mindenekelőtt Grósz és körének) a háttérbe szorítása. Erre a célra alkalmazták a „demokratikus szocializmus” kifejezést, amelyről azt várták, hogy kellő mértékben összetartja a

kialakuló szocialista párt különböző platformjait, másrészt alkalmas arra, hogy leválassza a pártról a reformkommunistákat. Mégsem valósult meg az eltérő nézeteket vallók határozott szétválása, és külön-külön pártban való szervezésének terve. Október 7-én fogadták el az MSZP jellegéről szóló állásfoglalást, ami bár deklarálta, hogy véget ért az MSZMP mint állampárt története, és az új párt elhatárolódott az állampárt bűneitől, tévedéseitől (önmagát a szocialista és kommunista „időtálló hagyományai” folytatójának deklarálta), de az egyértelmű szétválás hiánya miatt az MSZP már születésének pillanatában is jelentős legitimációs problémákkal küzdött. A szocialista párt korszerű baloldali és marxista szellemű tömegpárttá szeretett volna válni, amelynek célja a demokratikus szocializmus, a parlamentáris demokrácia és a vegyes tulajdonú szociális piacgazdaság.

Az MSZP új párt jellegét azzal akarta megjeleníteni, hogy a jogfolytonosság fenntartása mellett nem volt a automatikus tagsági viszony fenntartása. Aki csatlakozni szándékozott, annak el kellett fogadni az alapszabályban és a programnyilatkozatban foglaltakat. Ugyanakkor az MSZMP „szelleme” folyamatosan ott lebegett, hiszen a szocialista párt platformok szövetségeként sokféle irányzatot magában foglaló gyűjtőpártként határozta meg magát, amelyek egyáltalán nem tisztázták egymáshoz fűződő viszonyukat, és maga a kongresszus is a platformok harcát jelenítette meg. Mindez a reformkörök radikálisainak kiábrándulását eredményezte, hiszen az MSZP alapító dokumentumai alkalmatlanok voltak az elengedhetetlennek ítélt szétváláshoz. Ezek a tényezők tovább erősítették a szocialista párt sok szempontból legitimációhiányos helyzetét. Ezt fokozta, hogy az MSZMP tagságának 95 százaléka nem írta alá a szocialista párthoz való csatlakozási nyilatkozatot. Ez pedig azt jelentette, hogy hiába való volt a kényszerkompromisszum, mert a nagy párt ígérete helyett létrejött egy kicsi és zavaros összetételű, a platformok vitáival terhelt alakulat. A kongresszus másik jelentős döntése volt, hogy az MSZP elutasította az állampárt terhes politikai örökségét, de ez nem jelentette a jogutódlás megszüntetését, hiszen szüksége volt egyrészt az MSZMP vagyonára, másrészt annak megakadályozására, hogy az állampártból kiváló más erők kerüljenek az utódparti státusba.

Összességében tehát formálisan az MSZMP romjain megalakult egy olyan új párt, amely minden, az utódpartí léttel kapcsolatos teherterelt magára vállalt, de nem tudott előnyt kovácsolni abból, hogy az MSZMP ideológiai és infrastrukturális bázisán jött létre. A megkésettén létrehozott MSZP magára vonta a különféle irányzatok belső vitáiból eredő konfliktusokat, és a pártot egy olyan platform-kényszerszövetséggé hívta életre, amelynek minden vitáját, legitimációhiányát konzerválta a rendszerváltás időszakára és az azt követő évekre. Mindez már rövid távon azt eredményezte, hogy a múltjával elszámolni nem tudó szocialista párt nem tudott érdemi stratégiát kidolgozni a radikális antikommunista retorikával támadó ellenzékkel szemben. Némileg ironikus módon a kommunista párt minden bűne azokra a „jogutódokra” is hárult, akik megpróbáltak egy rendszerváltó pártot létrehozni és létrehozásával elhatárolódni attól. (AA)

Tartozott-e a népre, hogy mi zajlott a tárgyalásokon?

Az egész rendszerváltás és azon belül a kerekasztal-tárgyalások legitimációja szempontjából meghatározó volt a tárgyalások és a nyilvánosság viszonyulása. Az átmenet sorsáról döntő érdemi tárgyalásokról gyakorlatilag kizárták a nyilvánosságot, ezért annak 1989 július végi konfliktusairól a felek tájékoztatása alapján értesülhetett a közvélemény (→61, 64). Az MSZMP az ellenzék hibáztatta a tárgyalások elhúzódása miatt (meg is fenyegették őket, hogy felállnak a tárgyalóasztaltól), az ellenzék pedig nehezményezte az állampárt és a kormány nyomásgyakorlását. A konfliktusokról származó egyoldalú információk tovább éleztek a tárgyalások zártsága körüli problémákat. Az Ellenzéki Kerekasztal (→62) kezdettől fogva jelentősnek tekintette a Nemzeti Kerekasztal (→64) nyilvánosságának kérdését (az alapmegállapodásban mindez szerepelt is, hogy csak a szakértői megbeszélések zártak é plenáris tárgyalások nyilvánosak), mivel pontosan látták, hogy milyen társadalmi ellenszenvet válthat ki, ha az ország sorsát kétes legitimitású csoportok döntenek el. A nyilvánosságnak természetesen abból a szempontból is alapvető jelentőséget tulajdonítottak, hogy annak segítségével, vagyis a közvélemény

nyomásával jobb pozíciók harcolhatók ki. A probléma ott keletkezett, hogy a gazdasági tárgyalások „egyenrangúként való bekenyszerítésével” plenáris ülésnek csak a protokolláris nyitó és záró alkalom minősült, azonban az érdemi tárgyalások viszont „középszinten”, azaz a nyilvánosság kizárásával zajlottak.

Az ellenzéki szerveződéseknek nem sikerült továbbá elérniük, hogy a televíóban arányos lehetőséget kapjanak programjuk bemutatására. A korabeli nyilvánosság szerkezetének problémáit mutatja, hogy a Magyar Rádió és Televízió kezétől függött az, hogy ki mekkora médiafelülethez jut. Pozsgay Imre államminiszterként rendre elhárította az EKA követeléseit a méltányos médiajelenlét biztosítására. Ugyanakkor maga az EKA is konfliktusokkal terhesen kezelte a nyilvánosságot, és amint megszólalási lehetőséghez jutottak a különféle szereplők, rögtön nyilvánvalóvá váltak a belső konfliktusok. Jelentős fordulat állt be akkor, amikor Hankiss Elemért fogadták el konszenzusosan az EKA szereplői szövevénynek. Hankiss stratégiaváltást kezdeményezett és emellett érvelt, hogy az EKA-t meg kell ismertetni az emberekkel, hogy bizalmat ébresszenek az ellenzék iránt. A tárgyalások zártságát kívül-belül egyre több kritika érte. Augusztus 17-én Sólyom László és Haraszi Miklós kijelentették, hogy súlyos hiba volt, hogy az ellenzék nem ragaszkodott a teljes nyilvánossághoz, és hosszú küzdelem után az EKA elérte, hogy augusztus 25-től a középszintű bizottsági ülések nyilvánosak lettek. Ugyanakkor a külső szemlélő számára ezek a tárgyalások igen nehezen voltak követhetők, és fájóan hiányzott a korrekt, összefoglaló tájékoztatás a televíóban. Az ellenzék számára egyedül a késő esti „Napzárta” című műsor adott lehetőséget állásfoglaljuk közvetítésére. (AA)

Miért nem született azonnal átvilágítási törvény, avagy hová lettek a besúgók?

A Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnöksége, amely az állam biztonságát fenyegető személyek, szervezetek felderítésével foglalkozott, a rendszerváltás kezdetén változatlan szervezeti keretben és személyi összetétellel, ügynök-, informátor- és besúgóhálózattal dolgozott. Az egypártrendszerrel szembenálló csoportokról

és személyekről összegyűjtött adatokról az MSZMP és az állami vezetést a napi információs jelentésekkel változatlanul tájékoztatták. Ugyanakkor 1989 folyamán fokozatosan lazult, majd 1990 elejére megszűnt az együttműködés állambiztonsági-hírszerzési téren a „baráti szolgálatokkal”, és távoztak Magyarországról a belügyi szervezeteknél dolgozó szovjet tanácsadók is. Időközben a belügyi titkosszolgálatok ügynökei, informátorai, besúgói a korábbi felderítési, adatgyűjtési gyakorlatnak megfelelően beépültek valamennyi újonnan alakuló vagy történelmi hagyományú demokratikus párt, illetve politikai szervezet vezetésébe, és igyekeztek pozíciókat szerezni a privatizált vállalatoknál is.

A III/III. Csoportfőnökség vezetése és személyi állománya a korábban kialakított munkamódszereket és kereteket 1989 késő ősztől az egyértelmű szabályozás hiányában maga próbálta úgy átalakítani, hogy minél teljesebben átmentse befolyását, személyi állományát a rendszerváltozás során. Ennek keretében 1989 novemberében megkezdődött a Csoportfőnökségnél a módosított Büntetőtörvénykönyv (→76) alapján az iratok megsemmisítése. Ez nem számított teljesen új gyakorlatnak, mert az operatív munka számára már nem releváns iratokat a korábbi évtizedekben is megsemmisítették. Ezzel egy időben a Magyar Köztársaság Alkotmányának elfogadását követően (→) – 1989. október 22. – a személyi állomány tagjai közül azok, akik nem kívántak felesküdni az új alkotmányra, kiléptek a szolgálatból.

Az iratmegsemmisítéssel összefüggésben 1990. január 5-én kirobbant a „Dunagate”-nek nevezett botrány (→48). Január 7-én a Belügyminisztérium belső biztonsági szolgálata személyi állománya nyilatkozatban jelentette be, hogy a Magyar Köztársaság alkotmányos rendjének a védelmében, a hatályos jogszabályok betartásával dolgoznak, és egyúttal elítélték az állami és szolgálati titkok nyilvánosságra hozatalát. A botrány kirobbanását követően felállított vizsgálóbizottság január 16-án megerősítette az iratmegsemmisítés tényét. Ennek következményeként január 18-án megszüntették a III/III. Csoportfőnökséget a Belügyminisztériumban, feladatait és szinte teljes apparátusát a kémelhárítás vette át, a katonai elhárítás pedig átkerült a Honvédelmi Minisztérium hatáskörébe. A megszűnt szervezet iratait szigorúan zárt anyagként

a leghosszabb védettségi idővel levéltárban kívánták elhelyezni. Ennek végrehajtására jött létre 1997-ben a Belügyminisztérium Történeti Hivatala, ma az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. A levéltár átvette – többek között – a III/III. Csoportfőnökség megmaradt és a további állambiztonsági munkához nem szükséges iratait, és ezzel együtt a korántsem teljes ügynök-, informátor- és besúgólistákat. Napjainkban a tudományos kutatás mellett mindenki megismerheti a magára és az elhunyt hozzátartozóira vonatkozó információkat a levéltárban

A „Dunagate”-botrány nyomán 1990. január 21-én a kormány hatályon kívül helyezte a 6000/1975. és a 6001/1975. sz. minisztertanácsi határozatokat, amelyek a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium titkosszolgálatai működését szabályozták. A felderítési, információgyűjtési és a nemzetbiztonsági feladatok átmeneti szabályozása keretében a 26/1990 (II. 14.) minisztertanácsi rendelet felállította a Nemzetbiztonsági és Információs Szolgálatot, és a honvédség keretében a Katonai Elhárítást, továbbá létrehozta a kormány Nemzetbiztonsági Kabinetjét (tagjai a belügyi, a honvédelmi, az igazságügyi, a külügyi, a közlekedési, hírközlési és vízügyi tárca vezetője). A polgári biztonsági szolgálatok működését tárca nélküli miniszter felügyelte. Az újonnan alakított szervezetek azonban a megfelelő szakmai felkészültséggel, kapcsolattalrendszerrel rendelkező hírszerzők, elhárítók híján nem tehettek mást, mint hogy átvették a korábbi III/III. apparátus kapcsolati tökéjének java részét. Ez természetesen gátolta a korábbi informátorok, ügynökök és besúgók névsorának a nyilvánosságra hozatalát. Az újonnan felállított szervezetek részére az 1990. évi X. törvény – elfogadva 1990. január 25. – átmenetileg szabályozta a különleges titkosszolgálati eszközök és módszerek alkalmazását. Az esetenkénti alkalmazás engedélyezését a szervezeteknek írásban kellett kérniük az igazságügyi minisztertől.

A belügyi apparátus tagjai átvilágításának és az ügynökök, informátorok és besúgók listája nyilvánosságra hozatalának elmaradásához hozzájárult az is, hogy az Ellenzéki Kerekasztal-tárgyalásokon (→62, 63) résztvevők ez ügyben politikailag felkészületlenek voltak, és ezzel lehetőséget adtak arra, hogy ebben a kérdéskörben szándékosan félrevezessék őket. Az átvilágítás, a listák nyilvános-

ságra hozatalának elmaradása ezen túlmenően a társadalom tagjait is megfosztotta a rendszerváltás szabadságélményétől. A rendszerváltást követően az Antall József vezetésével megalakult kormányban (→ 50) 1990 őszén felmerült egy új nemzetbiztonsági törvény előkészítése, és ennek részeként az apparátus átvilágítása, az ügynökök, informátorok, besúgók névsorai nyilvánosságra hozatalának a szabályozása. A gazdasági helyzet súlyos problémái, valamint az apparátus tagjainak és kapcsolati rendszere egy részének beépülése miatt az új politikai, gazdasági elitbe, ennek megvalósítása lekerült a napirendről. Antall József a titkosszolgálatok tagjainak és a velük kapcsolatba állók névsorának a nyilvánosságra hozatalával kapcsolatban is a jogállamiság normáinak a betartására törekedett, ami törvényi szabályozást igényelt, és ez a már említett okok miatt nem történt meg. Ugyanakkor, mivel az ügynök-, informátor- és besúgólisták nem kerültek nyilvánosságra, ez alkalmat adott arra, hogy sugalmazással a demokratikus pártok és politikusaik kölcsönösen egymás vezetőit, tagjait vagy átlagos állampolgárokat vádoljanak meg korábbi belügyi kapcsolatokkal, az „ügynök múlttal”. Voltak olyanok is, akik ezzel szemben a radikális megoldást támogatták, és követelték a listák teljes nyilvánosságra hozatalát. Felvetéseiket elutasítva, velük szemben is fogalmazta meg a jogállamiság alapján álló Antall József miniszterelnök szállóigévé vált híres mondatát: „Tetszettek volna forradalmat csinálni.” (→ 117)

A rendszerváltozás időszakában elmaradt szembenézés, az ügynökök, informátorok, besúgók teljes és hiteles névsorának a nyilvánosságra hozatala azóta sem történt meg. (BJ)

Kik voltak az „ejtőernyősök” és hová „ejtőernyőztek”?

A rendszerváltás támogatói, az átlagpolgár szintjén is a hatalomváltással párhuzamosan politikai, gazdasági elitváltást vártak és igényeltek. Ez számukra azt jelentette, hogy a rendszerváltás folyamatával párhuzamosan zajló elitváltás során ne kerülhessenek a politikai és a gazdasági pozíciókba olyanok, akik korábban az MSZMP vezetéséhez, apparátusához, illetve, tagságához tartoztak. Ezt a törekvést az új, demokratikus politikai pártok is támogatták – kivéve, amikor ez a saját tagjaikat, vezetőiket érintette.

Ezt tükrözte a nyolcvanas–kilencvenes évtized fordulóján a közbeszéd egyik új fogalma és gyakran használt kifejezése, az „ejtőernyősök”. Ezzel a kifejezéssel a közvélemény azokra a személyekre utalt – részben ironikusan, részben megbélyegző célzattal –, akik a szocializmus évtizedeiben politikailag fontos pozíciókban dolgoztak, vagy az MSZMP apparátusa különböző beosztású tagjai, esetleg csak „egyszerű” párttagok voltak, és akik ottani vezető beosztásukból, állásukból megfelelő szakmai felkészültség és hozzáértés nélkül más, gyakorta alacsonyabb presztízsű gazdasági vezető pozícióba vagy valamilyen másik állásba kerültek egy esetleg teljesen más feladatkörű intézményben. Ugyanakkor jogos elvárás lett az is, hogy az átalakulással, a rendszerváltással szembeni ellenállás mérséklése érdekében a politikai életből, korábbi beosztásukból kikerülők megfelelő helyet – állást – találjanak maguknak az új társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok közepette.

A közhangulat, amelyet gyakorta áthatott a régi sérelmekből, frusztrációkból, csalódásokból is táplálkozó antikommunizmus, az új hatalomnak való megfelelési vágy és esetenként a személyes bosszú, gyakorta szélsőségesen viszonyult az egykori MSZMP-vezetők, illetve -tagok bármilyen új munkakörével, pozíciójával szemben, még abban az esetben is, ha annak betöltéséhez az illető megfelelő végzettséggel, szaktudással rendelkezett, illetve csupán korábbi munkahelyére tért vissza. Ebben szerepet játszott az is, hogy a rendszerváltás időszakában gyorsan növekedett a munkanélküliség, a tartósan munkanélküliek száma, (→82) erősödött a félelem az állásvesztéstől, ezért erősen felértékelődött minden betölthető munkahely, illetve pozíció megszerzésének lehetősége. Így az ezekbe kinevezett vagy alkalmazott személyek a szűkebb vagy a szélesebb társadalmi figyelem középpontjába kerültek, megkérdezve, hogy honnan jött, korábban mit csinált. A korábbi politikai pozíciókból gyakorta kerültek át a régi politikai és gazdasági elit tagjai az új gazdasági formákba, a privatizáció során megalakult új vegyesvállalatokban, gazdasági társaságokba. Az „ejtőernyősöknek” tekintett személyek kinevezésére, pozícióba helyezésére emellett az esetek egy részében azért is szükség volt, mert az újonnan alakult demokratikus pártok, majd az új államapparátus jelentős

káderhiánnyal küszködött. Így jött létre az a gyakorlat, hogy az új demokratikus párt soraiba belépett, pozícióba helyezett személyek esetében mindig a másik párt tagja lett az „ejtőernyős”, és kialakult a „jó kommunista/rossz kommunista” fogalma.

Az egykori MSZMP-vezetők, illetve -tagok közül jó néhányan a megalakuló demokratikus pártok soraiban jelentek meg, esetenként kisebb-nagyobb vezető pozícióban is. Gyakran előfordult, hogy kihasználva a káderhiányt, korábbi kapcsolatrendszerüket felhasználva álláshoz jutottak az országgyűlési, majd önkormányzati választások után kiépült új hatalmi struktúrában is. Az „ejtőernyősöknek” nevezettek körében az adott cég munkavállalói gyakorta tapasztalták, hogy a vállalati pártszervezetek vezetői megszűnő politikai pozíciójukat gazdasági beosztásra konvertálták. Ezek a személyek politikai befolyásukat felhasználva részt vettek a spontán privatizációban, az adott állami vállalat vagyonának új gazdasági társaságokba való kiszervezésében, annak gyors és olcsó privatizációjában, és ezzel az állami vagyon magánvagyonná való átalakításában. Ez a folyamat gyakorta az egykori különböző szintű pártvezetők „tőkessé”, vállalkozóvá válását jelentette. (→115) Szerepük ebben a folyamatban azért vált fontossá, mert képzettségükkel, konvertálható tudásukkal, korábbi kapcsolatrendszerükkel, kapcsolati tőkéjükkel elősegíthették, gördülékenyebbé, gyorsabbá teheték a spontán privatizáció (→96) lebonyolítását. Az „ejtőernyősök” kifejezés megőrző használata az elitváltás lezajlásával együtt háttérbe szorult. (BJ)

Mi volt a spontán privatizáció és kik voltak a haszonélvezői?

Magyarország az elsők között volt, az élen járt a volt szocialista országok között a klasszikus tervgazdálkodás lebontásában. Ennek egyik eszköze, módszere lett az állami vállalatok spontán privatizációja – amelyeket nem az állam kezdeményezett, azonban lebonyolításukat jogilag szabályozta –, és ennek segítségével a nagyvállalati keretek lebontásának a megkezdése. Ehhez az előfeltételeket az teremtette meg, hogy a korábbi évtizedek gazdasági reformjai során a tulajdonosi jogok fokozatosan decentralizá-

lódtek, és a gazdaságirányítás központi szervezeteitől átkerültek a vállalatokhoz. A tulajdonosi jogok gyakorlásában a nyolcvanas évtized derekán jelentős változást, átalakítást jelentett a vállalati tanácsok – kisebb cégek esetében a közgyűlések, küldöttközgyűlések – létrehozása, amelyek a vállalat vezetésének tagjaiból, mai kifejezéssel a menedzsmentből, valamint a munkavállalók képviselőiből álltak. Ezek a szervezetek dönthettek – egyebek mellett – a vállalati szervezeti keretek meghatározásáról (a vállalatok vagy részeik különválásáról és egybeolvadásáról), továbbá arról, hogy az adott vállalat vagyona kisebb vagy nagyobb részét átvigyük más, javarészt újonnan alakuló társaságokba, vegyes vállalatokba. Ennek a jogi keretnek a felhasználásával indult meg a tulajdonreform folyamata – még a tényleges rendszerváltást megelőzően – a spontán, nem központi kezdeményezésű és irányítású privatizáció keretében. A spontán privatizáció jogi kereteit teremtette meg az 1988. évi VI. törvény – kihirdetve 1988. október 10. –, amely a gazdasági társaságokról szólt, és a magántulajdon bevezetésének az alaptörvénye lett. (→ 81) Ez a törvény és az 1988. évi XXIV. törvény – kihirdetve 1988. december 31. – garanciát nyújtott a külföldi befektetők magyarországi befektetéseire, ösztönözve ezzel részvételüket a spontán privatizáció folyamatában

A spontán privatizáció három legjellemzőbb módszere: *a)* a vállalatok egyes részlegeikből önálló társaságokat hoztak létre, amelyekben kisebbségi tulajdonosként megjelenhettek a hiteleiket vállalati tulajdonra átváltó pénzüzetek és a vállalathoz kötődő gazdasági partnerek, mint résztulajdonosok; *b)* az adott vállalat vagyona egy részét külföldi tulajdonos bevonásával új cégbe vitte át; *c)* az adott vállalat vezetői saját céget/cégeket alapítottak, és ezeken keresztül átirányították a vállalat vagyonának kisebb-nagyobb részét a magánvállalkozásukba.

A folyamat nem volt spontán abban az értelemben, hogy az állam a jogi és a pénzügyi keretek szabályozásával befolyásolta azt. A spontán privatizáció sajátossága, hogy viszonylag gyorsan, a gazdasági kényszer hatása alatt megindította a hagyományos nagyvállalati szervezet felszámolását. A spontán privatizáció erőteljes bírálata 1989–1990-ban abból eredt, hogy az átalakulások általában nem a nyilvánosság előtt és a piaci folyamatok alapján zajlot-

tak, hanem a nyilvánosság és a verseny kizárásával, a gazdasági és a politikai vezetők gazdasági befolyásának az átmentésével, az állami vagyon áron aluli megszerzésével. Ehhez kapcsolódtak azok a kísérletek, amelyekkel az MSZMP és más politikai szervezetek vagyonukat akarták átmenteni újonnan létrehozott gazdasági társaságokba. Ennek megakadályozására követelte a Magyar Demokrata Fórum a spontán privatizáció leállítását, a Szabad Demokraták Szövetsége pedig az MSZMP, a Szakszervezetek Országos Tanácsa, és a Munkásörtség vagyonának a zárolását.

Az 1989. évi XIII. törvény – kihirdetve 1989. június 13. – a spontán privatizációt valamilyen gazdasági társasággá alakuláshoz kötötte, amelyről a vállalati tanács, küldöttgyűlés, közgyűlés dönthetett, azonban az új társaság vagyonának az értékesítéséről már az új igazgatóság döntött. Az átalakítandó vállalat vagyonát felértékeltek, ez azonban nem lett kötelezően irányadó az eladási ár megállapításánál. A cél ekkor az átalakulások vonzóvá tétele volt. A folyamatban erőteljesen érvényesülhettek az adott vállalat vezetésének az érdekei, a tulajdonszerzésre való törekvése és a verseny teljes kizárása a privatizáció folyamatából. Az 1989 nyaratól erőteljesen felgyorsult – különösen a kereskedelem és a vendéglátás területén zajló – spontán privatizációval azonban nem jött létre a gazdaság hatékony működését megteremtő új tulajdonszerkezet.

A spontán privatizáció tapasztalatai alapján jelentették be az állami vagyonkezelésről szóló törvény előkészítését 1989. május 30-án. A kész törvény, az 1990. évi VII. törvény – elfogadva 1990. január 26., kihirdetve 1990. február 13. – rögzítette, hogy az állami vagyon felett az Állami Vagyonügynökség (ÁVÜ) gyakorolja a vagyonkezelői jogot (lényegében a tulajdonjogot), és emellett egyik további feladata az állami vagyon értékesítése, hasznosítása. Az állami vagyon értékesítési folyamatát szabályozta az 1990. évi VIII. törvény – kihirdetve 1990. február 13. –, amely az állami vállalatokra bízott vagyon védelméről szólt. A két törvény hatályba lépésével lezárult a spontán privatizáció folyamata.

Az ÁVÜ megalakulásakor vagyonkezelésbe 1188 állami tulajdoni részesedést vett át, amelyek együttes tőkéje 569,63 milliárd forint tett ki. Ebből az ÁVÜ tulajdoni hányada 286,37 milliárd forint volt, míg a többi a belföldi és a külföldi tulajdonosok kezében összponto-

sult. Az ÁVÜ az egyes vállalatok esetében különböző nagyságrendű tulajdonrészrel rendelkezett, amelyek létrejötte magán viselte a korábbi spontán privatizáció következményeit. Az ÁVÜ vagyonkezelésében lévő vállalatokba a tőkebefektetések rendkívül alacsonyak voltak. 1989-ben a belföldi befektetések 1,55 milliárd, a külföldiek 1,28 milliárd forintot tettek ki, összesen 2,83 milliárd forintot. 1990-ben a belföldi befektetések 10,95 milliárdra, a külföldiek 22,25 milliárd forintra, együttesen 33,19 milliárd forintra rúgtak. Az újrainduló privatizáció során az Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Rt. (IBUSZ) lett az első olyan állami vállalat, amelynek magánkézbe adását az ÁVÜ vezényelte le tőkeemelés útján. A cég részvényeit egyszerre bocsátották ki a budapesti és a bécsi tőzsdén. Az ÁVÜ kezelésében lévő vagyon privatizációja – kevés kivételtől eltekintve – a '90-es évtized során lezajlott. (BJ)

Mivel próbálkoztak a régi és az új szakszervezetek?

A régi szakszervezetek és központi szervezetük a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT), nehezen találta meg a helyét a kibontakozó reformmozgalomban. A 4,5 milliós tagsággal rendelkező szervezet tevékenységét az 1956 utáni évtizedekben a formalizmus, a „kötelező” tagság és az MSZMP politikájának a támogatása jellemezte. Ennek megfelelően nem tudták, hogyan viszonyuljanak az 1988-as sztrájkokhoz, a sztrájkolók mellé álljanak, és ezzel szembeforduljanak a hatalommal, vagy ne támogassák azokat. (→ 82) Hasonlóképpen dilemmát jelentett számukra a megjelenő új szakszervezetekhez fűződő viszonyulás is. A szakszervezeti tagság száma a '80-as évtized derekát követően folyamatosan csökkent, amelyet adminisztratív eszközökkel próbáltak megállítani, és igyekeztek fellépni – sikertelenül – az új, független szakszervezetek létrehozása ellen. Ebben a folyamatban élvezték az MSZMP támogatását. A régi szakszervezetek vezetése úgy akarta megmutatni az MSZMP-től való elszakadását, függetlenségét, hogy közben nem kérdőjelezte meg a párt vezető szerepének elvét és gyakorlatát.

1987. december 7-én az MTA Történettudományi Intézete kutatói kezdeményezték a SZOT keretein belül a Tudományos Dol-

gozók Szakszervezete létrehozását. A SZOT vezetése fellépett a kezdeményezés ellen, ennek ellenére különböző politikai nézetű értelmiségiek 1988. május 14-én megalakították első független szakszervezetként a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetét (TDDSZ). Az 1988-ban megalakuló szakszervezetek egyaránt értelmiségi bázisúak voltak, és azonnal felmerült a kérdés, hogy előbb a munkahelyi érdekküzdelemben, vagy azonnal az országos érdekegyeztetés folyamatába kapcsolódjanak be. 1988. október 5-én megalakították a filmesek és tévések a Mozgóképi Demokratikus Szakszervezetet (MODESZ) és vele egy időben a Humanitás Demokratikus Gyógyepedagógiai Szakszervezetet, majd november 26-án a létrejött a Pedagógusok Demokratikus Szakszervezete is. Utóbbi 1988. december 19-én megtartotta hosszú évtizedek után az első szakszervezeti tüntetést, amely a kormány 1989. évi készülődő költségvetése ellen tiltakozott. December 17–18-án a TDDSZ küldöttgyűlése javasolta a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája (FSZDL) létrehozását az új szakszervezetek tevékenységének koordinálására. A többi új szakszervezet tiltakozott a javaslat ellen, azonban a Liga létrehozását támogató érvek hatására végül is december 19-én létrejött az FSZDL, mint a SZOT-tal szembeni alternatív szakszervezeti tömörülés. Az új szakszervezetek mellett 1989 augusztusában Herenden és Péten – az 1956-os hagyományra támaszkodva – megalakultak az első munkástanácsok, mint a munkavállalók helyi érdekképviselői szervezetei.

A SZOT vezetése a TDDSZ megalakulására azzal reagált, hogy a szervezet keretein belül létrehozta a Tudományos Dolgozók Szakszervezetét. A SZOT tevékenységében 1988. június 22-én döntő változás kezdődött azzal, hogy Gáspár Sándor, aki évtizedek óta irányította a szervezet tevékenységét, lemondott elnöki tisztségéről, és Nagy Sándor vette át az irányítást, aki belső harcokkal övezve elindult az óvatos nyitás és változtatás útján, esetenként látványosan szembefordulva a pártirányítással.

1988 tavaszán tervek születtek a kormány és az érdekképviselők kapcsolatának átalakításáról, egy új érdekszervezeti törvény kidolgozásáról. Ezek a tervek azonban elhaltak az MSZMP májusi párértekezletét követően. A régi szakszervezetek vezetői, látva a kialakult helyzetet, úgy kívántak kitérni a csapdahelyzetből – a dol-

gozók napi érdekvédelméért való kiállás és a nagypolitikai egyeztetésekben való részvétel, a hatalom támogatása elve felhasználásával –, hogy a kormányzat mellett és részvételével kezdeményezték az Országos Érdekegyeztető Tanács (OÉT) létrehozását. Az 1988. október 14-én létrejött OÉT-ben a kormány képviselői mellett a SZOT, a Gazdasági Kamara, az Ipari Szövetkezetek Országos Tanácsa, a Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezetek Országos Tanácsa és a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa tisztségviselői foglaltak helyet.

Az OÉT-ből való kirekesztése ellen tiltakozott a KISZ, a Kisiparosok Országos Szervezete, a Kiskereskedők Országos Szervezete és az újonnan alakult Vállalkozók Országos Szövetsége. A munkavállalói érdekképviselési tevékenység erősödése jeleként 1989. január 9-én a Szabolcs-Szatmár megyei szakszervezeti vezetés támogatásával több tízezer dolgozó 10 perces leállással tiltakozott az áremelések ellen. Az áremelések ellen tiltakozott a Csongrád, a Szolnok, és a Zala megyei szakszervezeti vezetés is. Az 1989 augusztusában végrehajtott jelentős húsáremelés és a munkanélküliségtől való fokozatosan növekvő félelem dolgozói tiltakozásokat gerjesztett, (→82) amelyeket a SZOT sztrájbizottsága is támogatott, és 1989. augusztus 18-án közel egymillió munkavállaló vett részt a tiltakozó akcióban, amelyet a kormány szociális demagógiának és a szükséges reformok elleni fellépésnek minősített. Augusztus 30-án tízezer pécsi bányásztüntetés tiltakozott a bányászat tervezett leépítése ellen, és az emellett érvelő ipari miniszterbe fojtotta a szót. Az 1989 nyári megállapodásnak megfelelően az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) tárgyalásokon a SZOT a harmadik oldal tagjaként vehetett részt. (→64) A SZOT részvétele az EKA tárgyalásaiban, a dolgozói érdekvédelem erőteljesebb képviselése sem tudta azonban megakadályozni, hogy tagsága, és ezzel súlya is tovább csökkenjen, és az új független szakszervezetek mind nagyobb teret nyerjenek. (BJ)

Kik követelték a régi tulajdoni viszonyok helyreállítását?

A válasz röviden: mindazok, akik az államosítások, a tőke kisértés, a termelőszövetkezetesítést, a kitelepítést megelőzően tulajdonnal rendelkeztek, és azt vagy eredeti formában vagy

kártalanítás – nem kárpótlás – keretében vissza akarták szerezni. A korábbi tulajdon visszaszerzésére törekvők egy része csak „hírből” tudott leszármazottként az egykori tulajdonról. Az 1988 végétől megjelenő történelmi gyökerekkel rendelkező pártok – Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt, Magyar Néppárt, Kereszténydemokrata Néppárt –, az újonnan alakuló pártok – Szabad Demokraták Szövetsége, Magyar Demokrata Fórum – tagjai és maguk a politikai szervezetek is – elsősorban népszerűségük növelése miatt – érdekeltek voltak a szocialista tulajdonviszonyok lebontásában, a korábbi tulajdonviszonyok restaurálásában. Ez a törekvés azonban szembement a modern társadalom és gazdaság kiépítésének a céljaival és igényével. A régi tulajdonviszonyok változatlan formában történő helyreállítása az időközben lezajlott gazdasági változások, a megváltozott nemzetközi gazdasági környezet, az országban végbement társadalmi-gazdasági átalakulások nyomán lehetetlen feladatnak bizonyult. Ehhez hozzájárult az is, hogy az államosított vagyontárgyak kevés kivételtől eltekintve – ez a kevés kivétel elsősorban az ingatlanokra vonatkozott – a beruházások, a technikai fejlesztések, a vállalati átalakítások során eredeti állapotában alig-alig volt fellelhető.

Mindezek ellenére a kistulajdonosi réteg – mai fogalommal kisvállalkozók –, amely alatt ők és leszármazottaikat értendők, akik az államosítások során elvesztették kisüzemüket, kereskedelmi egységüket (boltjukat), természetesen eredeti formában (állapotban) törekedtek korábbi tulajdonuk visszaszerzésére. A korábbi tulajdon azonban eredeti formájában, állapotában gyakorta már nem létezett (átalakították, megszüntették, lebontották stb.), vagy egy nagyvállalat, kereskedelmi cég keretébe tagolva létezett. Ettől a rétegtől teljesen eltérő volt azoknak az egykori tőkéseknek és leszármazottaiknak a törekvése, akik egykor az államosításokkal a gazdaságban jelentősebb szerepet betöltő gyárakat, kereskedelmi, szolgáltató, pénzügyi cégeket vesztek el. Számukra az egykori tulajdon visszaszerzése egyúttal a korábbi gazdasági pozíció visszaszerzését is jelentette. Ezek a vállalatok, kereskedelmi, szolgáltató, pénzügyi cégeket az államosítást követő évtizedek során jelentősen átalakították, beruházásokkal fejlesztették, összevonták, beolvasz-

tották más cégekbe, esetenként felszámolták, és így akadályok tornyosultak az eredeti formájukban való visszajuttatásuk előtt.

Hasonlóképpen a második világháborút megelőzően már birtokkal – esetenként nagybirtokkal – rendelkezők, mezőgazdaságból élők, valamint a termelőszövetkezetesítés során (gyakorta a földreform idején kapott) birtokukat, állatállományukat a belépéssel együtt a szövetkezet használatába, tulajdonába adó parasztság is korábbi tulajdona visszaszerzésére törekedett. Ennek azonban gátat vetett az, hogy a termelőszövetkezeti földtulajdon kialakítása során tagosították a kisbirtokokat, egy részüket kivonták a mezőgazdasági termelésből – esetenként az így kivont földterületen gyárak, kereskedelmi épületek, lakótelepek emelkedtek –, más részüket a termelőszövetkezetek beépítették – istállók, magtárak, gépszínek, stb. –, és így a felosztható földbirtokok területe a termelőszövetkezet megalakításának időszakához képest kisebb lett. A termelőszövetkezetesítés során bevitt mezőgazdasági gépek a technikai fejlődés nyomán kikoptak a gazdálkodásból, az állatok – lovak, szarvasmarhák stb. – természetesen szintén nem léteztek. Így eleve nem volt lehetőség arra, hogy az egykori paraszti földtulajdont, technikát, állatállományt eredeti állapotában, formájában visszaállítsák és visszajuttassák korábbi gazdájuknak vagy leszármazottaiknak.

Külön társadalmilag népes csoportot alkottak azok, akiknek lakását, családi házát, villáját az ötvenes évtized elején államosították, vagy akiket kitelepítettek, és így veszítették el saját tulajdonú otthonaikat. Számukra, elvárásaik szerint a megoldást a korábbi lakástulajdon visszaadása jelentette volna. Ennek megvalósítása, még ha a tulajdon valamilyen formában, esetenként eredeti állapotában létezett is, az eltelt évtizedek változásai nyomán új bérlők, gyakorta új tulajdonosok birtokába került, akik bérlői, tulajdonosi jogaitak jóhiszeműen szerezték, vásárolták meg.

A régi tulajdonosi rétegek igényeit a demokratikus politikai pártok az országgyűlési választást megelőzően népszerűségük növelése érdekében felkarolták. Az országgyűlési választás nyomán megalakuló koalíciós kormány számára azonban nyilvánvaló volt, hogy a régi tulajdonosi rétegek, csoportok igényei az ország gazdasági helyzete miatt csak részlegesen elégíthetők ki, a megoldást

a kárpótlás és nem a kártalanítás végrehajtása jelenthette-jelentette minden későbbi problémájával egyetemben. (BJ)

Mikor születtek meg a piacgazdaság bevezetésének „alaptörvényei”?

A rendszerváltás egyik fontos területe lett a gazdasági rendszerváltás, a tulajdonviszonyok, az állami bevételek forrásainak, és a pénzügyi rendszer átalakításának a megkezdése. Ennek jogi alapjait azok a gazdasági törvények, törvényerejű rendeletek teremtték meg, amelyeket 1987 és 1991 között fogadtak el.

Az állami bevételek forrásainak átalakítása az új típusú – a fejlett tőkés országokban már bevált – adórendszer létrehozásához kapcsolódott. Ez az adórendszer felváltotta a korábban alkalmazott jövedelemelvonás rendszerét, és bevezette az állampolgárok közvetlen pénzügyi hozzájárulását az állami költségvetés bevételeihez. Az új adórendszer 1988. január 1-jén lépett hatályba, amelynek három alap pillére a személyi jövedelemadó, az általános forgalmi adó, és a vállalkozási adó lett. Az általános forgalmi adót (ÁFA) az 1987. évi V. törvény – kihirdetve 1987. szeptember 28. – állította vissza Magyarországon. Ez az adónem az értékesítés minden formájára kiterjedt, három kulcsot alkalmazva: 0%, 15%, és 25%. A személyi jövedelemadót (SZJA) – nemzetközi példák nyomán – az 1987. évi VI. törvény – kihirdetve 1987. szeptember 28. – vezette be. A törvény alapján a magánszemély minden jövedelme adóköteles lett, a bérjellegű jövedelmeket és a béreket – amelyeket a bevezetéskor az adó nagyságával arányosan felbruttósítottak – erőteljesen progresszív módon 60%-ig terjedő, a kamat- és értékpapír-nyereségeket és a külföldről származó jövedelmeket 20%-os adóval adóztatták. Az 1987. évi 16. törvényerejű rendelet – kihirdetve 1987. október 12. – bevezette a vállalkozási adót, amely a különféle típusú vállalkozások tiszta nyereségére 25%-os adót vetett ki.

Az 1988. évi VI. törvény – kihirdetve 1988. október 10. –, amely a gazdasági társaságokról szólt, a magántulajdon bevezetésének az alaptörvénye lett. A törvény szabályozta a gazdasági társaságok alapítását, szervezetét, szerveinek működését, tagjainak jogait, kötelességeit és felelősségét és megszüntetésének módját. A gazdasá-

gi társaság három alaptípusáról rendelkezett: jogi személyiség nélküli gazdasági társaságok; közkereseti társaságok; betéti, korlátolt felelősségű társaságok. Ez a törvény és az 1988. évi XXIV. törvény – kihirdetve 1988. december 31. – garanciát nyújtott a külföldi befektetők magyarországi befektetéseire, és lehetővé tette a korábban csak vegyes tulajdonnal létrehozható külföldi befektetések mellett a teljesen külföldi tulajdonú vállalkozások megalapítását is. A korábban korlátok közé szorított magánkereskedelem működési terét szélesítette ki – a magán nagykereskedelem lehetőségét is beleértve – az 1989. évi 8. törvényerejű rendelet, kihirdetve 1988. április 7. A gazdasági rendszerváltásnak szintén fontos alaptörvénye lett az 1989. évi XIII. törvény – kihirdetve 1989. június 13. –, amely szabályozta a gazdasági szervezetek és társaságok átalakulását és ezzel a spontán privatizáció folyamatát is. (→96)

Az 1990. évi VII. és VIII. törvény – kihirdetve 1990. február 13. – szabályozta, és egyúttal lehetővé tette az állami vagyon széles körű privatizációját, valamint létrehozta az állami vagyon kezelésére, hasznosítására az Állami Vagyonügynökséget. Az 1988 és 1990 tavasza között elfogadott alapvető jelentőségű gazdasági törvények biztosították a magántulajdonra épülő modern gazdaság megteremtésének a jogi kereteit, amely a gazdasági rendszerváltás alapját jelentette.

A modern pénzügyi rendszer működésének egyik központi eleme lett a már működő kétszintű bankrendszer (→120) törvényi szabályozása. Az ehhez kapcsolódó törvények előkészítése 1989 tavaszán kezdődött. A banktörvények (→81) kidolgozását és elfogadását a kormányzaton és a parlamenten belül és kívül egyaránt hosszantartó viták előzték meg, kísérték. Első lépésként a pénzügyi intézetek tevékenységének ellenőrzésére a 106/1989. (X. 29.) számú minisztertanácsi rendelet felállította az Állami Bankfelügyeletet. A Magyar Nemzeti Bank jogállásáról és a pénzügyi intézetekről és a pénzügyi intézeti tevékenységről hosszas viták után az országgyűlés csak a rendszerváltozást követően, 1991-ben alkotott törvényeket: az 1991. évi LX. törvényt a Magyar Nemzeti Bankról (hatályba lépett 1991. december 1.) és az 1991. évi LXIX. törvényt a pénzügyi intézetekről és a pénzügyi intézeti tevékenységről (hatályba lépett 1991. december 1.). (BJ)

Hogyan vált a rendszerváltás szimbolikus aktusává Nagy Imre és mártírtársai temetése?

A Kádár-rendszer saját legitimációját arra építette, hogy 1956 októberét ellenforradalomnak minősítette. Kádár János, Nagy Imre államminisztere 1956 novemberének első napjaiban Moszkvában elvállalta a forradalom elfojtását, a véres rendteremtő szerepét, ám e fordulatra Nagy Imre miniszterelnök nem volt hajlandó. Nagyot – és társait – bíróság elé állították, és 1958. június 16-án kivégezték. Holttestét először a börtön udvarában földelték el, majd 1961-ben az Új Köztemetőben jelöletlen sírba – pontosabban hamis feliratú fejfával – helyezték át, méltatlan módon arccal lefelé.

1989 januárjában, amikor Pozsgay Imre – a Berend T. Iván vezette történelmi albizottság jelentését felhasználva – a Magyar Rádió *168 óra* című műsorában 1956-ot népfelkelésnek minősítette, az MSZMP-ben már döntés született Nagy Imre újratemetéséről. Az újratemetést – a kivégzés 30. évfordulója alkalmával – 1988 júniusától követelte a nem sokkal korábban alakult Történelmi Igazságtétel Bizottsága. A főleg 56-osokat tömörítő társadalmi szervezet felhívást tett közzé, és megemlékezést szervezett. Az állampárt decemberben kegyeleti okokból ugyan jóváhagyta a szertartást, de még szó sem volt politikai, illetve jogi rehabilitációról. Az „ellenforradalom” átértékelése után azonban az újratemetés elhatározott megszervezését nem lehetett a kijelölt mederben tartani. A temetést szervező Történelmi Igazságtétel Bizottság mellett más, radikálisabb szereplők is feltűntek, egyrészt rehabilitáció követelésével, másrészt azzal az igénnyel, hogy a gyászszertartás egyben politikai tüntetéssé szélesedjen. Így arról is folyt a vita a szervezők, radikális csoportok, mint Krassó György pártja, (→41) az Inconnu csoport, illetve az Ellenzéki Kerekasztal-tárgyalásokban (→62) is résztvevő pártok között, hogy a kegyeletadást és a politikai tömegrendezvényt együtt vagy egymástól elválasztva rendezzék-e meg.

Míg Grósz Károly – szovjet titkosszolgálati közbenjárással – azaligyekezett meggátolni az igazságtételt, hogy elhintette a kivégzett miniszterelnök NKVD-s ügynökmúltjának vádját, az MSZMP reformkörök április közepén koncepciók pernek nyilvánították az

1958-as eljárást, és kiálltak a rehabilitáció mellett. Még ebben a hónapban döntés született arról, hogy elindítják a jogi rehabilitációt, majd május végén a Központi Bizottság elfogadott egy nyilatkozatot, amely elismerte, hogy át kell értékelni Nagy Imre 1956-os politikai szerepvállalását. Az MSZMP ezzel párhuzamosan azt az üzenetet igyekezett érvényre juttatni, hogy a június 16-i újratemetés ne valamiféle rendszerellenes megmozdulás legyen, hanem a „nemzeti megbékélés” napja. Az állampárt álláspontjának megfelelően még a *Szomszédok* szereplői is arra intették a nézőket, hogy nem politikai tüntetés készül, hanem egy csendes megemlékezés. (→103)

A 1989. június 16-i temetés azonban a rendszerváltás szimbolikus eseményévé, hatalmas tömegdemonstrációvá vált, amit milliók követhettek nyomon a televízióban is. A koszorúzó magánszemélyek és szervezetek reggel 9 órától fél egyig vonultak fel a Hősök terén a ravatalként feldíszített Múcsarnok előtt Nagy Imre, Gimes Miklós, Losonczy Géza, Maléter Pál, Szilágyi József – és egy hatodik jelképes „személy”, a névtelen forradalmár – koporsóihoz. Ez utóbbi azt a követelményt is kifejezte, hogy folytatódjék a politikai okokból kivégzettek rehabilitációja országszerte: fel is olvasták a forradalom után kivégzettek nevét, és a névsort a lapok is közölték.

Fél egykor az egész országban megkondultak a harangok, megszólaltak az autódudák és gyári kürtök, majd a gyászbeszédek következtek: öt 1956-os, börtönbüntetést is elszenvedett résztvevő – Vásárhelyi Miklós, Rácz Sándor, a Munkástanácsok elnöke, Mécs Imre, Zimányi Tibor, és a Nemzetőrség egykori vezetője, Király Béla mondott beszédet. Úgy döntöttek, hogy rajtuk kívül a fiatal nemzedék is kapjon szót: erre a Fidesz egy politikusának adták meg a lehetőséget, a párt választása Orbán Viktorra esett. Utóbbi – az MSZMP-t is élesen bíráló – beszédében Nagy Imre és társai jelentőségéről ezt mondta: *„Mi azokat az államférfiakat tiszteljük bennük, akik azonosultak a magyar társadalom akaratával, akik, hogy ezt megtehessék, képesek voltak leszámolni szent, kommunista tabuikkal, azaz az orosz birodalom feltétlen szolgálatával és a párt diktatúrájával.”*

A kormány nevében Németh Miklós miniszterelnök, valamint Medgyessy Péter, Pozsgay Imre, továbbá az Országgyűlés elnöke,

Szűrös Mátyás is megkoszorúzta a forradalom mártírjainak sírját. Az MSZMP főtitkára, Grósz Károly – érthető módon – nem volt jelen, azon a pénteken Achille Ochettóval, az Olasz Kommunista Párt főtitkárával ült inkább tárgyalóasztalhoz.

A Hősök terén mintegy negyedmillióan jelentek meg: a hatalmas tömeg világosan kifejezte, hogy a magyar társadalom támogatja a politikai átalakulást. (TR)

Miért nem „tetszettünk forradalmat csinálni”?

A rendszerváltás tulajdonképpen egy „parlamenten kívül” meg tárgyalt jogállami, békés átmenetnek tekinthető, amellyel szemben már a folyamat során igen komoly legitimációs kételyek fogalmazódtak meg: jogosultak voltak-e a „kerekasztal lovagjai” (→65) a paktum elfogadására? Legitimnek tekinthető-e az, hogy a kerekasztalon elfogadott sarkalatos törvényeket (→122) (köztük a de facto új alkotmányt, amely – éppen a legitimációs probléma miatt – formálisan módosítás volt) a Németh-kormány terjesztette az utolsó állampárti országgyűlés elé? A rendszerváltás rendszere tehát már a kezdet kezdetén recsegní-ropogni kezdett mind a társadalom irányába, mind pedig maguk a rendszerváltók között. A „tetszettek volna forradalmat csinálni” Antall József bonmot-ja, aki nem csupán saját ellenzékével, hanem az MDF-en belüli radikálisokkal is szembekerült, akik jogállami normák elé kívánták helyezni az igazságtételt. Antall – aki a rendszerváltás során végig reálpolitikai álláspontot képviselt és pártjának vezetése jó viszonyt ápolt az MSZMP reformereinek Pozsgay-féle szárnyával – az elégedetlenkedőket tehát azzal akarta szembesíteni, hogy a teljes gazdasági, politikai és kulturális fordulat csakis forradalom útján lett volna lehetséges, ezzel pedig oda lett volna a rendszerváltás békés/tárgyalásos megoldása, és a magyar társadalom súlyos emberi és anyagi károkat szenvedett volna. Antall József 1990. május 22-én a következőképp foglalta össze immáron miniszterelnökként a rendszerváltás jelentőségét: „Rendkívüli tudatossággal és keménységgel, mégis egy csepp vér ontása nélkül vittünk végbe egy forradalmat, úttörőként és példaként egész térségünk számára.”

Az MDF-es miniszterelnöknek szembe kellett néznie tehát saját táborának radikálisával, akik nem pusztán a kommunizmus bűneit akarták megtorolni, hanem lényegében egy kalap alá vettek minden, nyugati orientációt szorgalmazó liberális és baloldali erőt, akiket „liberálibolseviknek”, nemzetietlennek és hazaárulónak nevezetek.

A forradalom tehát 1989-ben elmaradt és ennek számos összetevője volt: az MSZMP-nek, mint állampártnak az „elolvadása” és rendszerváltó párttá való átvedlése; a kialakuló ellenzéki erők többségének kompromisszumra hajló politikája; a Németh-kormány (→39), mint fontos közvetítő közeg, amely tulajdonképpen mind a jogállami, mind a gazdasági fordulatot menedzselte; végül pedig mind a nyugati, mind pedig a lebomló szovjet közeg érdekelt volt egy vértelen, békés fordulatban. Az átmenet békés jellege a rendszerváltás folyamatában még értéknek minősült és valódi társadalmi igény nem volt forradalmi radikalizmusra, „meg is büntették” az emberek a túl vehemensnek, felforgatónak ítélt szervezeteket és politikusokat. Az átmenet tartalmilag már bekövetkezett, amikor a hosszú választási harcban az antikommunista radikalizmus elszabadult, az utódpárt elfogadta a vereséget, legfeljebb bosszút lehetett volna állni a legyőzött felett.

A rendszerváltás „kialkudott” jellege számos igen mély törésvonalat is létrehozott, és később az antiglobalista politikát erősen jobboldalra tolta, amely párosulva a populizmussal, mind a mai napig meghatározza a politikát és persze a rendszerváltásról való gondolkodást. (Beszédes, hogy 2010-ben a jobboldal „fülkeforradalomnak” nevezte el a kétharmados választási győzelmet és kinyilvánították, hogy ezzel kívánták lezárni a „sikertelen” rendszerváltás korát). (AA)

Irodalom

Források és feldolgozások

Ablonczy Balázs: Rózsadombi faktum. *Komment.hu*, 2009. február 25.

Antal Attila: *Parlamenten kívüli alkotmányozás*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2010

Bayer József: *Fordul a világ. Válogatott esszék, publicisztikai írások, 1989-1993*. Budapest, T-Twins, 1994

Békés Csaba: Vissza Európába: a magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere. In: *A rendszerváltás forгатókönyve*, 7. kötet. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2000

Benkő Péter: *A Független Kisgazdapárt, 1988-2000*. Budapest, Villányi Úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 2000

Bihari Mihály: *Magyar politika 1944-2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005

Bíró Zoltán, Sz.: A szovjet csapatok kivonása Magyarországról 1989-1991. *História*, 2009, 5-6.

Bossányi Katalin: *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*. Budapest, Láng Kiadó, 1989

Bozóki András: A kerekasztal-tárgyalások és a rendszerváltozás. In: *A rendszerváltás forгатókönyve*, 7. kötet. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2000

Bozóki András: Az Ellenzéki kerekasztal (első) története. V. Beszélő. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-ellenzeki-kerekasztal-elso-tortenete-3>

Bozóki András: *Konfrontáció és konszenzus. A demokratizálás stratégiái*. Szombathely, Savaria University Press, 1995

Bozóki András: *Politikai pluralizmus Magyarországon, 1987-2002*. Budapest, Századvég, 2003

Bruszt László: 1989: Magyarország tárgyalásos forradalma. In: *Magyarország politikai évkönyve, 1990*

Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia. Dokumentumok. Interjúk.* 1–3. kötet: T-Twins Kiadó, 1995

Dalos György: *Gorbacsov. Ember és hatalom.* Budapest, Napvilág, 2011

Feitl István: Egységtörekvések kudarca a Magyar Demokrata Fórumban 1990-ben. In: *Múltunk*, 1998, 2. sz.

Fordulat és reform. Szerk.: Antal László – Bokros Lajos – Csillag István – Lengyel László – Matolcsy György. Budapest, Pénzügykutató Részvénytársaság, 1989, új kiadás. Budapest, Új Mandátum, 1998

Fordulat és reform. Az MSZMP KB mellett működő Közgazdasági Munkaközösség állásfoglalása. Szerk. Antal László. Budapest, 1987

Fordulat és reform tizenöt év távlatából. Budapest, Gazdálkodási és Tudományos Társaságok Szövetsége, Társadalmi Érdekegyeztető Tanács, 2001

Földes György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986.* Budapest, Pannonica Kiadó, 1995

Fukuyama, Francis (1989): The End of History? The National Interest, Summer 1989. <http://www.wesjones.com/eoh.htm>;

Gagyi Ágnes: Az antipopulizmus mind a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, 21, 2014, 298–316.

Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991. Szerk. Baráth Magdolna, Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2000.

Greskovits Béla: *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared.* Budapest, Central European University Press, 1998

Halmi Gábor: Az 1949-es alkotmány jogállamosítása. In: *A rendszerváltás forгатókönyve*, 7. kötet. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2000

Kalmár Melinda: Modellváltástól rendszerváltásig: az MSZMP taktikájának metamorfózisa a demokratikus átmenetben. In: *A rendszerváltás forгатókönyve*, 7. kötet. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2000

Kalmár Melinda: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990. Budapest, Osiris, 2014

Kis János: Reform és forradalom közt. In: *A rendszerváltás forráskönyve*, 7. kötet. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2000

Kornai János: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. Budapest, HVG, 1989

Kornai János: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Nyolc tanulmány*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007

Kovács Éva – Tóth István János: Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalomelemzése. *Politikatudományi Szemle*, 1992/1. 99–123.

Kovács Éva–Tóth István János: Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalomelemzése. *Politikatudományi Szemle*, 1992/1. 99–124.

Kulcsár Kálmán: *Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1994

A magyar rendszerváltás bibliográfiája. Budapest, 1956-os Intézet www.revhu/ords

Magyarország évtizedkönyve, 1988–1998. A rendszerváltás. Szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter és Vass László. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1998. 1. köt. 620 p., 2. köt. [621]–1023 p.

Magyarország politikai évkönyve, 1988., 1990, 1991. Szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. 1988: Debrecen, R-Forma Kiadó, 1989.; 1990: H. n. AULA-OMIKK, 1990.; 1991: Budapest, Ökonómia Alapítvány – Economix Rt., 1991.

Mihályi Péter: *A magyar privatizáció krónikája 1989–1997*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1998

Mihályi Péter: Tízéves az Indulatos röpirat. *Beszélő*, 1999/10.

Mong Attila: *Kádár hitele. A magyar államadósság története, 1956–1990*. Budapest, Libri Kiadó, 2012

Müller Péter, P.: Változó és változatlan tényezők a magyar színház szerkezetében és társadalmi szerepében 1989 után. *Jelenkor*, 2010/6.

Németh Miklós–Oplatka András: *Mert ez az ország érdeke*. Budapest, Helikon, 2014

Nóvé Béla: *Tény/Soros 1990*. Balassi Kiadó, Budapest, 1999

A nyilvánosság rendszerváltása. Szerk. Vásárhelyi Mária, Halmai Gábor. Budapest, Új Mandátum, 1998

Ost, David (2006): *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. New York: Cornell University Press

Parlamenti választási kampányok Magyarországon. Szerk. Feitl István–Ignác Károly. Budapest, Napvilág Kiadó, 2016

Pozsgay Imre: 1989 – Politikuspálya a pártállamban és a rendszerváltásban. Budapest, Püski, 1993

Rainer M. János: A rendszerváltozás és az 56-os hagyomány. In *A rendszerváltás forgatókönyve*, 7. kötet. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2000

Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök 1988–1989. Válogatott dokumentumok. Vál. és sajtó alá rend. Ágh Attila, Gécz József, Sipos József. Budapest, Kossuth, 1999

Révész Béla: A „Duna-gate” ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében. *Politológiai értelmezési lehetőségek*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2006

Ripp Zoltán: Állambiztonsági reformtervek, a Dunagate és a politikai fordulat. In: *A Szakértői Bizottság jelentése, 2007–2008*. 149–177. [A Kenedi-bizottság jelentése] <http://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf>

Ripp Zoltán: *Eltékozt esélyek? A rendszerváltás értelme és értelmezései*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2009

Ripp Zoltán: Rendszerváltás a fővárosban – 1990. In: Feitl István–Ignác Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010

Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006

Ripp Zoltán: Szociáldemokrácia a rendszerváltás után. *Mozgó Világ* (29) 2003, 7.

Ripp Zoltán: *Szabad Demokraták: történeti vázlat a Szabad Demokraták Szövetségének politikájáról, 1988–1994*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1995

Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Rubicon-könyvek, 2003

Skillen, Daphne: *Freedom of Speech in Russia: Politics and Media from Gorbachev to Putin*. Routledge. London – New York, 2017.

Skillen, Daphne: *Freedom of Speech in Russia: Politics and Media from Gorbachev to Putin*. London – New York Routledge., 2017

Slachta Krisztina–Tóth Imre: Az 1989. szeptemberi határnyitás német külügyi és állambiztonsági dokumentumok tükrében. *Archivnet*, 2016/4. http://www.archivnet.hu/menekultkerdes_migracio_magyarorszagban_a_20_szazadban/5.—

Szalai Erzsébet: *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok, 1989-1993.* Budapest, T-Twins, 1994

Szalai Erzsébet: A rendszerváltás utélagazása: a Szabad Kezdeményezések Hálózata, 1988. *Új Egyenlőség*. 2018, március 17. <http://ujegyenloseg.hu/a-rendszervaltas-utelagazasa-a-szabad-kezdemenyezesek-halozata-1988/>

Szalai Erzsébet: Szabad Kezdeményezések Hálózata. *Beszélő*, 1988/2. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szabad-kezdemenyezesek-halozata>

Szalai Erzsébet: *Szerepróba. Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk, 1982-1993.* Budapest, Századvég, 2000

Szelényi Iván: *A poszt-kommunista átmenet társadalmi konfliktusai.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézete, 1992

Tények könyve. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyek-konyve-1/1991-A791/magyar-tarsadalom-politika-C7DC/tudomany-oktatas-kultura-D125/a-magyarorszagban-1989-ben-legnagyobb-peldanyszamban-kiadott-konyvek-D156/>

Thoma László: *A rendszerváltás és a szakszervezetek, 1988-1992. Szociológiai-politológiai vázlatok.* Budapest, Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 1998

Tiszta lappal. A FIDESZ a magyar politikában 1988–1991. Szerk. Bozóki András. Budapest, FIDESZ, 1992

Tóth Antal: *Érdekvizonyok a magyar társadalomban a rendszerváltás után.* Budapest, Napvilág Kiadó, 1998

A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985-1991. Tanulmánykötet. Szerk. Bihari Mihály. Budapest, Kossuth, 1992

Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás, 1957-1990.* Budapest, Kossuth, 1998

Tölgyessy Péter: *Elégedetlenségek egyensúlya.* Budapest, Helikon Kiadó, 1999

Várhegyi Éva: *Bankvilág Magyarországon*. Helikon Kiadó, 2002
Vásárhelyi Mária: A tárgyalások nyilvánossága és a nyilvánosság tárgyalása. In: *A rendszerváltás forгатókönyve*, 7. kötet. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2000

Vásárhelyi Mária: *Az ártatlanság kora . Előjáték a rendszerváltáshoz. A TDDSZ és a Liga születésének története*. Pozsony, Kalligram, 2008

Voszka Éva: *Spontán privatizáció*. Kulturtrade, Budapest, 1998

Wéber Attila: *A Fidesz-jelenség*. Budapest, Napvilág, 1996

Wiener György: A választási törvény keletkezéstörténete (1989)
In: *Múltunk*, 2000, 2.

Wiener György: Választás és rendszerváltás – 1990. In: Földes György–Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 305–336.
magyar államadósság keletkezése (1973–1989). <http://www.penzriport.hu>, 2016 /letoltes/Magyar_allamadossag_keletkeze-se_1973_1989.pdf

Wiener György: Választás és rendszerváltás – 1990. In: Földes György–Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010, 305–336.

A szócikkhez felhasznált korabeli újság- és folyóiratcikkek

Alternatívpiaci alternatívák. *Szabad Föld*, 1989. szeptember 5.

Berkes Erzsébet: Ma van az a holnap. *Magyar Nemzet*, 1989. december 2.

Bodor Pál: Hogyan kezdődött a „Tőkés-ügy”? *Magyar Nemzet*, 1989. október 7.

Dunai Péter: Gyorsuló Vremja. *Népszabadság*, 1986. június 4.

Elek István: Pályázni lehet. *Magyarország*, 1986. május 11. 23.

Elek István: Pályázni lehet. *Magyarország*, 1986. május 11. 23.

Fidesz: a türelmi idő lejárt. *168 óra*, 1990. szeptember 4. 4–6.

Fidesz: a türelmi idő lejárt. *168 óra*, 1990. szeptember 4. 4–6.

Földes András: Az érettségibotrány döntötte meg a kommunizmust. *Index.hu* 2009. 05. 15

Füzes Oszkár: Az egyezsége. *Népszabadság*, 1990. május 3.

Füzes Oszkár: Többé nem jöhetnek testvéri tankok. *Népszabadság* 1989. augusztus 11.

Gorbacsav és Kohl politikai nyilatkozata. Minden állam szabadon dönthet társadalmi rendszeréről. *Magyar Nemzet*, 1989. június 14.

(győri-varga): Független szervezetek megemlékezései. *Magyar Nemzet*, 1989. március 16

Hariss György: Autóváltás magyar módra. http://www.politikaivkovnyv.hu/online/mp10/1-33_haris.html

Havonta tízezren hagyják el az MSZMP-t. *Népszabadság*, 1989. szeptember 4.

Illyés Elemér: Románia: Értelmiség és sorsvállalás. Romániai helyzetkép 1984-ből. *Katolikus Szemle*, 1985/1. 76–81.

Káposztás János: Nehezen jön Pestre a hagyma. *Népszabadság*, 1989. szeptember 23.

Kazettamánia. *Magyar Nemzet*, 1990. december 3.

Kertész Iván: Tannhäuser. *Magyar Nemzet*, 1990. március 9.

Kik ülnének a harmadik oldalon? *Népszava*, 1989. június 2.

Kovács András: A vereség után. *Beszélő*. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-vereseg-utan>

Kovács Dezső: A kultúra válságágazat. *Népszabadság*, 1990. június 9.

Kukorelli István: Patthelyzet. *Magyar Nemzet* 1989. május 20.

Már hegyezik a karókat. *168 óra*, 1990. március 6.

Mától két hely foglalt a Prága–Budapest járaton. *Népszabadság*, 1989. augusztus 25.

A megállapodás. *Népszabadság*, 1989. június 12.

Nyugodt erő - szabad élet. *168 óra*, 1990. április 3.

Rege Sándor: Kiszivárogtak a magyar- és matektételek. *Népszabadság*, 1989. május 17.

RÉGI DAL ÚJ ÉNEKESEKKEL. IHT – magyarul: *Magyar Nemzet*, 1989. június 10.

Szendrei Lőrinc: Meglopták az érettségít. *Magyar Nemzet*, 1989. május 17.

Tegyi Enikő: A szakadék szélén. *Magyar Nemzet*, 1990. július 30.

Tőkés László: Ennyi a „bűnöm...”. *168 óra*, 1989. október 24.

Tüntetés Erdélyért a Hősök terén a nemzeti egyetértés szellemében. *Magyar Nemzet*, 1990. március 21.

(takács): Átmenet és folytonosság. *Népszava*, 1990. június 5.

Az új Irodalmi Újságtól a Magyar Cserkészig. *Magyar Sajtó*, 1989/15. 10–11

Uram, maga nem kell nekünk! – Simkó János interjúja Gali Lászlóval. *168 óra*, 1990. augusztus 7. 20–21.

V. P. – M. P. – K. G.: A videokazetta-maffia évi másfél milliárdja. *Népszabadság*, 1990. augusztus 27.

Video ergo sum. *Népszabadság*, 1990. július 21.

Zalai István: A máltai étlap. *Népszabadság*, 1989. december 2.

Zalai István: Bush és Gorbacsov közös sajtóértekezlete. *Népszabadság*, 1989. december 2.

Tematikus bontás

Nemzetközi kérdések, külkapcsolatok

- 1 Hogyan alakult ki és mivel járt a „Gorbi-mánia” Nyugaton?
- 2 Mit jelent a *peresztrojka* és a *glasznosztj*?
- 3 Nem tudta vagy nem akarta megakadályozni Gorbacsov a kelet-közép-európai átalakulást?
- 20 Hogyan gondolkodott a szovjet vezetés a kelet-közép-európai reformokról?
- 4 Mi volt az eladósodás szerepe a rendszerváltásban?
- 5 Mi az a „washingtoni konszenzus”; mit diktált az IMF és a Világbank?
- 6 Mit keresett és mit talált Grósz Károly Amerikában?
- 7 Milyen jelei voltak a külpolitikai orientációváltásnak a keletnémet menekültek kiengedése előtt?
- 8 Milyen hatással volt a magyar átmenetre a lengyel példa?
- 9 Miről tárgyalt keresett Grósz Károly Aradon, és miért nem sikerült a magyar–román konfrontáció enyhítése?
- 10 Volt-e a hatalomnak választási lehetősége a lengyel és a kínai út között?
- 11 Ki „küldte haza” a szovjet csapatokat, avagy mikor járt le a Brezsnyev-doktrína szavatossági ideje?
- 12 Siettették vagy inkább lassították volna a nyugati politikusok a változásokat?
- 13 Mit tépett szét George Bush elnök a Kossuth téri esőben?
- 14 Kik voltak a fideszes „bikaborjak”, és ki szabadította ki őket Prágából?
- 15 Ki engedte át a keletnémet menekülteket a határon?
- 16 Hogyan érvényesült a „dominóelv” a szovjet tábor országaiban? (A bársonyos forradalomtól a berlini fal összeomlásán át a Kárpátok Gényusza bukásáig)
- 17 Mi volt Tőkés László szerepe a romániai eseményekben, és hogyan vetettek véget a marosvásárhelyi események a magyarországi eufóriának?
- 18 Málta hozta el Jalta végét?

Hatalom és ellenzék; pártok az átalakulásban

- 19 Milyen tényezői voltak a rendszerválság elmélyülésének, és miért tagadta Kádár János a válság tényét?
- 21 Hányféle ellenzéke volt a Kádár-rendszernek, és milyen volt a viszonyuk egymáshoz?
- 22 Mit foglalt magában a modellváltás koncepciója, és miért bizonyult illuzórikusnak?
- 23 Miféle Társadalmi Szerződést javasolt a demokratikus ellenzék Beszélő-köre?
- 24 Miért zárták ki az MSZMP-ből a „négyeket”?
- 25 Kik vettek részt az utódlási harcban, és hogyan történt Kádár menesztése?
- 26 Milyen ellenzéki demonstrációkkal szemben lépett fel erőszakkal a rendőrség?
- 27 Ki volt az Országgyűlés „rossz szelleme”, és miért nézték az emberek a tévében a parlamenti közvetítéseket?
- 28 Miért ment Pozsgay Imre Lakitelekre, és merre haladt a harmadik út?
- 29 Miért kísérletezett a demokratikus ellenzék pártalakítás helyett hálózat létrehozásával?
- 30 Miből lesz a cserebogár – avagy kik és miért alakították meg a Fideszt? / Hány arca volt a Fidesznek?
- 31 Hogyan jutott el Grósz Károly a „fehérterroros” beszédhez, és mi célt szolgált az?
- 32 Hogyan fogadta el az MSZMP a többpártrendszert, és miért ment bele a szabad választásokba?
- 33 Kikből állt az MSZMP reformszárnya, és miért nem szakadt szét az állampárt a feloszlató kongresszus előtt?
- 34 Kik szorgalmazták és milyen alapon szervezték újjá a történelmi pártokat?
- 35 Miért lett az MDF a legerősebb ellenzéki szervezet, és milyen koncepcióval lépett fel a többpártrendszer kialakulása idején?
- 36 Hogyan lett liberális párt a Szabad Demokraták Szövetsége?
- 37 Hogyan születhetett meg a tárgyalások előtt az egyesülési és a gyűlekezési törvény?
- 38 Ellenforradalom, népfelkelés vagy forradalom – milyen szerepe volt az '56-os események ártértékelésének az átalakulásban?

- 39** Milyen változásokat hozott Német Miklós kormánya az átmenetben?
- 40** Kik fogalmazták meg a rendszerváltás programját, és az mit tartalmazott?
- 41** Kiknek nem tetszett a Münnich Ferenc utca, és miért nem voltak népszerűbbek a radikális pártok?
- 42** Miért tartottak időközi országgyűlési választásokat 1989-ben, és kik győztek?
- 43** Mi volt a négyigenes népszavazás, és hogyan rendezte át a politikai viszonyokat?
- 44** Hová tűnt a hagyományos szociáldemokrácia?
- 45** Új vagy utódpárt született a Magyar Szocialista Párt megalakulásával?
- 47** Hogyan formálta Antall József kormányképes párttá a Magyar Demokrata Fórumot?
- 48** Mi volt a Dunagate-botrány, és milyen következményekkel járt?
- 49** Volt-e reális esély nagykoalícióra?
- 50** Mivel nyerte meg a Magyar Demokrata Fórum az első szabad választásokat?
- 51** Mit ígértek a liberálisok a választóknak?
- 52** Mivel járt az antikommunizmus radikalizálódása az 1990-es országgyűlési választásokon?
- 53** Kik hallgattak a szívükre a választási kampányban?
- 54** Hogyan „torgyánizálódott” a Kiszgazdapárt?
- 55** Hány felé töredezett a baloldal a választások idejére?
- 56** Mikor kelt fel a *Nappali Hold*?
- 57** Mit hozott az MDF és az SZDSZ paktuma?
- 58** Miért késett Göncz Árpád köztársasági elnöki beiktatása?
- 59** Miért volt sürgős a helyi önkormányzati rendszer létrehozása?
- 60** Ki nyerte az önkormányzati választásokat, és hogyan lett Demszky Gábor Budapest főpolgármestere?
- 123** Miért követelték a reformkörök a platformszabadságot, és mire jutottak vele?
- 121** Miért nem jutott fontosabb szerephez az Új Márciusi Front?
- 119** Hozott-e fordulatot és reformot a *Fordulat és reform*?
- 94** Mely tényezők támogatták a rendszerváltás liberális jellegét, és melyek hatottak ellene?

Tárgyalásos átmenet

- 117** Miért nem tetszettünk forradalmat csinálni?
- 61** Ki kivel és hogyan akart vagy nem akart tárgyalni?
- 62** Hogyan jött létre az Ellenzéki Kerekasztal, és milyen praktikákkal próbálták felbomlasztani?
- 63** Mely szervezet tárgyalási elképzelései érvényesültek az Ellenzéki Kerekasztalban?
- 64** Miért lett háromszögletű a Nemzeti Kerekasztal, és hány szintje volt a tárgyalásoknak?
- 65** Kik voltak a „kerekasztal lovagjai”?
- 66** Mit jelentett a konszenzus elve a tárgyalásokon?
- 67** Tartozott-e a népre, hogy mi zajlott a tárgyalásokon?
- 68** Hogyan alakult a tárgyalásos átmenet résztvevői és az Országgyűlés viszonya?
- 69** Legitim volt-e a kerekasztal-tárgyalások alkotmányozása?
- 70** Miért lett bonyolult a választási rendszer?
- 71** Hogyan szabályozták a pártok működését és finanszírozását?
- 72** Miért a Munkásörség, nem pedig az állambiztonsági szolgálat kérdése állt az ellenzéki erők figyelmének központjában?
- 73** Miért következett be szakadás az Ellenzéki Kerekasztal szervezetei között?
- 74** Miért nem vezettek eredményre a gazdasági kerekasztal-tárgyalások?
- 75** Miért lett kulcskérdés az államfőválasztás kérdése?
- 76** Hogy változtatták meg a Büntető Törvénykönyvet?
- 77** Hogyan került sor a köztársaság kikiáltására?
- 78** Kikből alakult meg az első Alkotmánybíróság?
- 79** Mi az a „rózsadombi paktum”?
- 122** Melyek voltak a „sarkalatos törvények”?
- 115** Hová tűntek a kommunisták?
- 118** Népi Ellenőrző Bizottság vagy Állami Számvevőszék?

Gazdaság és társadalom

- 80** Miért emelkedtek olyan gyorsan az árak?
- 81** Mikor születtek meg a piacgazdaság „alaptörvényei”?
- 82** Voltak-e sztrájkok a rendszerváltás idején, és milyen sztrájk törvény született?

- 83** Milyen hatása lett a világútlevél bevezetésének?
- 84** Miért a „Dunaszaurusz” ügye vitte utcára a legnagyobb tömegeket?
- 85** Milyen hatása volt a nemzeti kérdés nyílt felvetésének a társadalomban?
- 87** Milyen szerepe volt a Soros Alapítványnak a nyolcvanas évek végi Magyarországon?
- 89** Mivel próbálkoztak a régi és az új szakszervezetek?
- 90** Mi történt az „első szabad március 15-én”?
- 91** Hogyan vált a rendszerváltás szimbolikus aktusává Nagy Imre és mártírtársai temetése?
- 92** Kik és mit búcsúztattak Kádár János temetésén?
- 93** Kik követelték a régi tulajdonviszonyok helyreállítását?
- 102** Mikor kötötték meg a Suzuki-szerződést?
- 95** Kik és hogyan alapozták meg a médiaháborút?
- 96** Mi volt a spontán privatizáció, és kik voltak a haszonélvezői?
- 97** Mitől volt indulatos Kornai János röpirata?
- 98** Kiket neveztek zöld báróknak?
- 99** Hol voltak az ejtőernyősök és hová ejtőernyőztek?
- 100** Érzékelhető volt-e a vallásosság és az egyházak szerepének erősödése?
- 101** Miért nem született azonnal átvilágítási törvény, avagy hová lettek a besúgók?
- 120** Hogyan jött létre a kétszintű bankrendszer?

Mindennapi élet, kultúra

- 103** Miről beszélgetett Taki bácsi és Vágási Feri a *Szomszédokban*?
- 104** Miről szólt a címervita?
- 105** Hogyan került „Egérke” a csúcsra, és ki volt a legdrágább focista – avagy sportnagyhatalom volt-e Magyarország?
- 106** Változott-e valami a színházi életben?
- 107** Mi volt Gorenje-hadművelet?
- 108** Kik voltak a sztárok, és mik voltak a slágerek?
- 109** Milyen botrány támadt 1989-ben az érettségi vizsgák körül?
- 110** Miféle kiadványokat árultak az utcai standokon?
- 111** Hogyan alakult át a nyomtatott sajtó a rendszerváltás idején?
- 112** Mit néztünk a moziban 1989-ben?

- 113** Mi volt a forrása az első magán-médiabirodalomnak?
- 114** Mitől lett népszerű az MDF-piac?
- 116** Hogyan kezdődött az autó-rendszerváltás?

